

ברכת פתאם

הצד השווה שבשתי הדוגמאות כמין דבר-נבואה, שציורו ולשונו דומים להפליא. דוגמה ראשונה: חג, פתאום יאיר; דוגמה אחרונה: ולפתע חג יאיר; אלא בדוגמה ראשונה לפנינו פועל יוצא ובדוגמה האחרונה פועל עומד, ועצם הציורף יסודו בכתוב שנשלב בסדר הלל: אל ד' ויאר לנו אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבח (תהלים קי"ח, כ"ז), וחסרוננו של היסוד השלישי נמנה בשירו של מיכאל דשא ('יפה מכל שיר', 1962, עמ' 11):

חיוֹף לְטִיפָה וּבִרְקָעִין –
וּבִלְבּ הָאֶפֶל נִצַּח שְׁבִיב,
וּפְתָע, בְּלִי דַעַת מֵאֵין,
נִעוֹר וְיִפְרַח בּוֹ אָבִיב

כָּל צִעֵר וְדוֹי חֵישׁ נָחוּז
הָעֵלֹ אֲרוּכָה הַנָּעִים,
יִשְׁרֵי הַשְּׁבִילִים שְׁנֵלוּז
וְאוֹרוֹ פְּתָאם הֶרְקִיעִים

מיני הדוגמאות שהבאנו – מרחק של שנים וסגולות ומזגים חוצצם. יש בהם שזכר חוויה מחלחלם ולשונם לשון-עבר ויש בהם שרוח משאלה מפעימם ולשונם לשון עתיד, והצד השווה שבהם התמיהה על שמחה-שבמפתיע. ונסיים בדוגמה משירת יידיש, שכן משולבת בה גירסה אחת של פתגם העם שהוא מעניינו: וואָס פאַר אַ גדולה אויף דיין קאַפּ [= מה גדולה היא על ראשך] והיא בשירו של משה זימל טקאטש ('זון איבער אלץ', 1936), והריהי בתרגומנו:

אַיִן מִתְפַּלֵּשׁ בְּשִׁמְחָה, כִּהֶתְפַּלֵּשׁ יְלֵד,
כִּנְחֻלְחִלִים מְהֵמְהִים שֶׁל שְׁטֵף גֶּשֶׁם
וְתִשְׁאַלּוּ, מֶה גְדֻלָּהּ הִיא עַל רֹאשִׁי
הֶרֶי אֵינִי יוֹדֵעַ וְלֹא אֶבֶה לְדַעַת.

(1)

אבל דרכו של מוטיב, שסופו מתמצה באמירה קצרה וחדה ובלשונו תכלית קיצורה וחודה בסמיכות, וכך נולדה, אמנם, הסמיכות: שמחת-פתאם שנעשתה כמטבע המצוי, שאף אם תימה היא, כי תיבת פתאם, שהיא תואר-פועל, נעשתה סומך לנסמך, אלא שיש לכך אחיזה בכמה מקראות, שבהם אותה תיבה סמוכה לשם עצם ונראית כסומך לו, גם אם באמת היא משמשת את הפועל. לבירורו של דבר נזכיר, כי תיבת פתאם, או בפתאם מצויה כ"ה פעמים במקרא והיא משמשת תדיר תואר-הפועל, להוציא השימושים שהמבקרים גורסים קריאה אחרת כגון: 'כי לאויל יהרג כעס ופוחתה תמית קנאה / אני ראיתי אויל משריש ואקוב גוהו פתאם' (איוב ה', ב-ג), שמשום ההקבלה בכתוב הראשון מתבקשת להם הקבלה

בכתוב האחרון: ורקב (או: וירקב) נוה פתאים, והם תומכים יתדם בתרגום השבעים וכדומה. והרי אמנם תיבת פתיים נתפרשה לחז"ל פתאים, וכן נסתייעו בכתוב: 'ערום ראה רעה ויסתר ופתיים עברו ונענשו' (משלי כ"ב, ג') – המתפרש לפי חברו: 'ערום ראה רעה נסתר פתאים עברו ונענשו' (שם, כ"ז, י"ב), – לענין ההבחנה בין פתע ופתאם, ואמרו: 'ורבנן אמרו פתאום זה מזיד וכן הוא אומר: ופתאים עברו ונענשו' (במדבר רבה פ"י), ויסודו בגמרא: 'בפתע פתאום – בפתע זה שוגג וכן הוא אומר: אם בפתע בלא איבה הדפו; פתאום זה אונס וכן הוא אומר: ויאמר ה' פתאום אל משה תניא אידך פתאום זה מזיד וכן הוא אומר: ערום ראה רעה ונסתר ופתאים עברו ונענשו נכתוב קרא פתאום' (כריתות ט', ע"א).

על כל פנים מכל כ"ה המקראות, שמובאת בהם תיבת פתאם, היא בארבעה מקראות בלבד, (ששניים מהם חוזרים על עצמם), שכנה לשם עצם, באופן שהיא עשויה להחשב, ואף נחשבת, כסומך לנסמך; 1) 'תשמע זעקה מבתיהם כי תביא עליהם גדוד פתאום כי כרו שיחה [= שוחה] ללכדני ופחים טמנו לרגלי' (ירמ' י"ח, כ"ב); 2) 'וירום אלהים חץ פתאום היו מכותם' (תהלים ס"ד, ח'); 3) 'אל תירא מפחד פתאם ומשואת רשעים כי תבא, כי ה' יהיה בכסלך ושמר רגלך מלכד' (משלי ג', כ"ה–כ"ו); וכן 4) 'על כן סביבותיך פחים ויבהלך פחד פתאום' (איוב, כ"ב, י'). שלושת שמות-העצם (גדוד, חץ, פחד) אין הבדל בין צורת הנפרד וצורת הנסמך שלהם, ובכוא תיבת פתאם אחריהם יש אפשרות, אך אין כורח לראותם נסמכים. האפשרות הסבירה ביותר נראית בצירוף פחד פתאם ששכנתו שואת רשעים מחזקת תכונת הסמיכות שלו. היקש זה מתבקש כמאליו בדוגמות שימוש בו, בין חוזר על מקבילתו, בין משנה בה. דוגמה לחזרה ראה, למשל, חיים גולדשטיין: 'הנני עמך בכל אשר תלך, לשמור רגלך מפחד פתאום למשואת רשעים – ועוד היום יש לאל ידך להצילך ממות באופל יהלך' (להקת שודדים, וורשה תר"ט, עמ' 14 ב'). דוגמה לשינוי ראה, למשל, אברהם מאפו: 'ותשא תמר את עיניה, והנה פחד פתאום ואימת מות, כי מסתר קנה החורשה יצא אריה משחית' ('אהבת ציון', מהדורת דביר, עמ' י"א), ואפשר להרבות.

ולענין שגירותו של הצירוף ראוי להעיר, כי לפי המדרש פגע מרדכי בג' תינוקות, שיצאו מבית רבן, ואמר להם שיאמרו לו פסוקיהם, אמר האחד: אל תירא מפחד פתאם וגו', אמר האחר: עוצו עצה ותופר וגו', אמר האחרון: ועד זקנה אני הוא וגו', ושמח מרדכי שנתבשר בשורות טובות, ונקבעו הכתובים בתפילת שחרית לאומרן אחרי עלינו.

(ח)

אך המקראות האלו נעשו בית-אחיזה לסמיכות, שבה הנסמך והנפרד אינם שווים, וממילא אפשרות הסמיכות נעשית ודאות כדרך שאנו מוצאים אותה בסמיכות, שבנאה ח. נ. ביאליק בשירו ('אחד אחד ובאין רואה'):

ברכת פתאם

יְדַעְתִּי כִּי רַק אַחַת יִשֶּׁת הָאָדָם מְכֹס הַזֶּהָב
וְחֻזֹן זֵוִי וְזֹהָר לֹא יָקוּם לְאִישׁ פְּעָמִים --
וְאוּלָם בְּרִכַּת פֶּתָאם לְאֱלֹהִים, לְנֶאֱמָן בְּעֵינָיו יִתְנַגֵּה --
דּוֹמָם אַעֲרֹף לָהּ וְאַצְפָּה, יוֹמָם וּלְיָלָה אֵיחָלָה --
לֹא אֲדַע אִיפֹה וּמָתִי, וְטָרָם אֲבִין אִיזָה הַדֶּרֶךְ
וּמִי יִהְיֶה הַמְּלָאךְ אֲשֶׁר יָבִיא אֵלַי הַבְּרָכָה --
אַחַת יִנְבֵּא לִי לְבִי, וְנִפְשִׁי יוֹדַעַת מְאֹד
כִּי פֶלֶד יִפְקֹדֵנִי הַחֻזֹן וְיִקָּר מְאֹדֵי יִשְׁיֵנִי,
וּבְבוֹא הַרְגֵעַ הַנֶּאֱדָר, וְהִיא כְּנִיד עֲפָעָף הַנִּצָּח
בְּהֻצִּיזוֹ עָלַי פֶּתָאם בְּעַד צֹהַר נִקְרַע בְּמָרוֹם --
וְנִפְקָחוּ עֵינַי וְאוּרוֹ, וְתִכּוּ כְּעֵינֵי הַיֵּלֶד

וניתן לשער, כי כשם שהמשורר מיצה בשירו 'אחד אחד ובאין רואה', את משאלתו בסמיכות: ברכת-פתאם, עשוי היה שימצה בשירו 'משרי החורף' את זכר-חויתו בסמיכות: שמחת-פתאם, ואם לא הוא מיצה אותה, מיצוה אחרים מכוח שירו. וכן, למשל, רחל ('שירת רחל', תשי"ב, עמ' נ"ו):

הִיָּה נָא טוֹב אֵלַי! הַלִּילָה כֹּה אֲרֹךְ, הַשָּׁחַר כֹּה רָחוֹק.
הִיָּה לִי אוֹר מְעֻט, הִיָּה שְׂמִיחַת-פֶּתָאם,
הִיָּה לִי לֶחֶם-חֶק.

וכשם שמצינו בה כאותה סמיכות, מצינו חילופה (שם, פ"ט):

הַעֲבֹרֶת יֶדְךָ בְּלִטּוֹף מְסֹרָה
עַל רֹאשֵׁי הַכְּפוֹף קִמְעָה
וְעֲצָבַת-פֶּתָאם בְּנִטְלָה הָקָר
אֶת לְבִי לְחֻצָּה עַד תָּם.

וכאן נעיר לסמיכות שמחת-פתאם כי קדם בה מי שחתם באגאגראם: עטר-רעל [= טעלער], והוא צבי אליעזר טלר ברומן-המפתח שלו ('מסתרים', תרנ"ד, עמ' 34):

הלא על יום זה קרית, אל יום זה התפללת כל העת מיום פקח את עיניך על דרכך ויאמר אליך: לך לך מארצך. מבית אביך! כשמחת-פתאם החיתה את רוחך ותהיין ללכת ורק עתה, ברגע בואו תבהל ותחרד!
ואף נעיר לסמיכות חרדת-פתאם, כי קדם בכדומה לה דוד פרישמן ('מחולות', כתבים, ספר א', עמ' 190):

ברגע זה והעגלה באה עד לנוכח פתח האהל והכהנים תוקעים והפריים גועים והרמונים מצלצלים ותמנע עומדת לפני העגלה. חרדת פתאם באה עליה והיא

לא ידעה – ובטרם תדע את אשר היא עושה והנה שמטה הטבעת מעל האצבע ובעוד רגע והנה היא בתוך גל הזהב הגדול.

ואף א. צ. טלר נמצא קודם לו והוא משה מנדלסון ההאמבורגי המתאר, איך בני יעקב אבינו מבקשים מסרח בת אשר שתבשר לאביהם כי יוסף חי ('פני תבל', תרל"ב, עמ' 132):

ותגיד לו כי יוסף עודו חי / ומושל על כל ארץ מצרים / ותרנין [= ותרניני] לבכו בנעים קולך / ולא יבהלו רעיוניו משמחת-פתאום.
ואף לענין חילופה של הסמיכות האחת או בדומה לחילופה אתה מוצא כגון מנדל לפין בענין אברהם אבינו ('חשבון הנפש', מהדורת וילנא תר"ה, לקוטים, עמ' 46, רישא):

כל עדת העריצים נבהלו נסו כי כסתה כלימת פתאום את פניהם. אבל הוא מיהר להתחזק עוד ולצאת מעיר לעיר וממדינה למדינה².

והרי עשויה היתה לבצנץ לו דוגמה קדומה – שימוש של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי, ושחזור עליו מפרשו ר' ישראל זמושץ בפירושו אוצר נחמד (מהדורה ראשונה תקכ"ו, ואנו מביאים לפי מהדורת ורשה 1880).

והרי לשון הכוזרי (מאמר שני, ל"ב) ואחריו לשון מפרשו:

(1) החניפו והכעיסו ובעטו ולא ירדה עליהם אש מן השמים ולא מגפת פתאום.
(2) מגפת פתאום – כאשר היה במדבר במעשה העגל ובלעם וקרח היתה מגפת פתאום כלומר חוץ לדרך הטבע שנפלו המון עם במעט רגע.
כי סמיכות שמחת-פתאום היתה קשה לו למי שביקש לדקדק עשויה להוכיח זהירותו של י. ווייסברג, הכותב בסיפורו ('הגורל והירושה', תרנ"ה, עמ' 85):
משמחה פתאום נמסכה בו רוח עזים.

אבל הסמיכות גברה על החששה וקיימה עצמה ומקיימת עצמה עד עתה. וראה, למשל, יהודה אופן בשירו ששמו: 'שמחה' (משא, כ' אלול תשכ"א):

שְׁמַחַת פְּתָאם

הִינֵה כְּפָרִי

אֲשֶׁר בָּשַׁל בֵּין הָעוֹנוֹת

(ט)

ולא עוד אלא הסמיכות קיימה את עצמה ואף דרך שינוי, כדוגמת גיל פתאום, שבה ניתן לנו להתחקות על דרך לידתה וגלגולה, וכן יכתוב אליהו מרדכי וורבל בשירתו, שעניינה אגדת חולדה ובור ('עדים נאמנים', וילנא 1852, עמ' 63):

2. מתוך ודאות הסמיכות מסתברת גם תכונת הסמיכות שבשימושו אחר: 'צריך המתחנך במדת סבלנות להיזהר, שאם יפגענו איש בעל חמה בקטטות ומריבות פתאום שלא לענותו כלל משוב עד רע וישים מחסום לפיו ויעמד כך כאילם' (שם, ליקוטים, עמ' 62).

ברכת פתאם

גַּם נַפֶּשׁ הָעֵלְמָה כְּמַעַט יִצָּאָה
מִחֵץ גִּיל פִּתְאֹם אֶל לְבָהּ שְׁלוֹחַ
חַיֵּית יֵדָה עֵד רָגַע לֹא מִצָּאָה

עינינו הרואות, כי הכותב רואה את דברי התהלים סמיכות, כדרך שראום לפניו ולאחריו. וכן, מגדלי הכותב ('סוסתי', פרק עשירי):

והזאב רץ – אזור חלציו וקופץ כחץ פתאם ובא ומתגלגל³
אלא שוורבל ראה להרחיב את הסמיכות על דרך צירופו של נסמך לנסמך, באופן שהוא בונה מליצה להגדרת מהירות פעולה של השמחה שבמפתיע: חץ גיל פתאם, שעיקרו, לפי הענין, בסמיכות: גיל פתאם, הלא היא הסמיכות, שמסתייע בה מ. ד. בראנדשטטר מתוך שימוש בשתי סמיכויות להבעת צמד-ניגודים – כי כן יכתוב בסיפורו ('מחיל אל חיל'):

רגע קפאו דמי לבו ויהיו לקרח בקרבו ורגע נמסו ויתכו כאש נוזלת מחרדת פתע וגיל פתאום אשר השיגוה.

והסמיכות חרדת פתע כמותה כסמיכות: חרדת פתאם, וראה נתן אלתרמן ('עיר היונה', תשי"ח, עמ' 329):

לְקוֹם פָּנִים אֶל פָּנִים בְּלֹא חֶרְדֵּת פִּתְאֹם, לְבִטָּח
כִּי בַפְּנוֹתָיו לֹא הָיָא מִגֵּב תִּנְעֵץ בּוֹ סִפִּין

ודאי שהמשורר יודע, כי הסמיכות חרדת פתאום, שכבר ראינו שימושיה, נולדה מתוך דברי הכתוב: פחד פתאם הנתפסים כסמיכות. והשימוש מצוי, וכן בת מרים בקטע שירה, שאין בו פועל סמוך העשוי להעמיד תיבת פתאם כתארו ('מרחוק', תרצ"ב, עמ' 182):

וְלֹא יִמְרִיאֲנִי שִׁיחִי אֶל עַל –
שִׁיחִי כְּמִגְמוּג מִפֶּחַד פִּתְאֹם.
הִכְכָּה, הִכְכָּה אֲדַבֵּר אֵלֶיךָ
אֲנִי הַגֹּעֵצַת מִיּוֹם אֵלֵי יוֹם?

וכן הדין בדוגמה, שיש בה פועל העשוי כביכול להעמיד תיבת פתאום כתארו, כגון אברהם ברוידס ('מאדם לאדם', תשי"ח, עמ' 180):

אֶת יְלָדֵי הַבְּעִית קוֹל רַעַם נוֹרָא,
רוּחַ טְרוּפָה וּבִרְק סַעֲרָה

3. וכמובן, שראייה זו בטלה עם שינוי הסדר בתחביר, כגון יל"ג: 'נתתי את לבי לחפש בוכרוני ופתאום – חץ חלף לבי ואנוסה' ('ולא ביד חזקה'), לא כל שכן ש. שלום, (בשירו על נחמיה ארנב): 'זה ננעץ פתאם כחץ / זה הדהד עמוק להדהים – / גודעת בברק מצפונך כעץ / ביער אלהים' (הדואר, כ"ח חשון תשי"ח), או מיכאל דשא: 'פתאום עברני כחץ / חדלון קיומו ביקום / ויו יומנו קצר ונודף' ('אורים בלב ים', עמ' 59).

דב סדן

גִּלְחָץ הוּא אֵלִי בְּפֶתַח פֶּתָאם
לֹא חֵשׁ כִּי הִלִּילָה גַם אֲבֵא יְתוּם.

והפליג נ. אלתרמן, המסתייע בסמיכות מתוך צירופו של סומך (שם, כנ"ל, עמ' 337):

זֶה סוּד הַחוּצָה לְפַעֲמִים אֶת חֵינּוּ בְּלִי דַעַת מְנִין
כְּמוֹ טַעַם חֲמַת נִצְחוֹן וְכְמוֹ פֶּתַח פֶּתָאֻם יְוֹתָמִיד

לאמור, נצטרפו לו הסמיכות לפי דברי הכתוב שבמשלי ואיוב: פחד פתאום והסמיכות: פחד תמיד הכנויה לפי הכתובים: אשרי אדם מפחד תמיד (משלי כ"ח, י"ד); ותפחד תמיד כל היום (ישעי' נ"א, י"ג), בסיוע הסמיכויות שבמקרא: נר תמיד, ארוחת תמיד, אנשי תמיד, מערכת תמיד, קטורת תמיד, לחם התמיד, מנחת תמיד ומנחת התמיד, עולת תמיד ועולת התמיד.

(י)

אולם כשם שאתה מוצא נטייה לבנין סמיכויות כדרך: שמחת פתאם, חרדת פתאם אתה מוצא רתיעה מפניו. לענין הנטייה רוב דוגמאות, ויש הבדל בין דוגמאות שהנסמך בהן הוא לשון זכר ומניח לפעמים פתח לקריאה על דרך עולה ויורד, ובין דוגמאות שהנסמך בהן הוא לשון נקבה ואינו מניח פתח לספק-ספיקא. לענין הסוג הראשון הנה, למשל, פנחס לגדר (אלעד): 'זכאבנים רוגמות / נופלים כוכבים מטה / ילל פתאם פלח / תהום חשכה' (ככדו שבילים...); או מירה מאיר: 'איך טריקת הדלת / תפתח / ואיך צוחת הילד / תשמח / ואיך חבלי היום / ואיך הציר ירון / יהיו חלום / פתאום' (על המשמר, א' שבט תשכ"ז). ענין הסמיכות מוכרע על דרך ההיקש, מה טריקת הדלת, צוחת הילד, חבלי היום סמיכויות אף חלום פתאום סמיכות, אך מבחינת המיכנה אינה הכרח ובאותו שיר עצמו: 'ואיך נושאים אותם / ואת קברם / ואיך הטל יגדל פתאם' (שם). אך אין ספק באופיה של סמיכות בדוגמה של יעקב כהן: 'ואשר יקדם מחר לא ידעו, העורים / אף לא האורב להם בלבם; גל פתאם / מעצור לא-נודע – וכל חכמתם תתבלע' ('שלמה ושולמית', כנסת ז', תשל"ב, עמ' 151). וכן בדוגמה של פרוזה – יעקב שבתאי: 'תיאבוני הלך ושנתי נדדה. בין צפיה למחילה, בזכות יסורי, לבין צפיה לנס-פתאום, מתכן הייתי תוכניות של ייאוש: חשבתי להמלט אל ארץ אחרת, להתחלות או לטבע את עצמי בים' ('בר מצווה', הארץ, י"א ניסן תשכ"ז).

לענין הסוג האחרון ראה, למשל, ש. טשרניחובסקי ('שירת היוקרנדה'):

צֹחַת צְפוֹר צֹחַת פֶּתָאם
הִלִּיל הַפֶּן בְּסֶבֶךְ

ברכת פתאם

והדוגמאות עד ימינו וברוב גיוונים וכן, למשל, משה בסוק ('יום נאה חלקו מעונן', תשכ"ו, עמ' ס"ה):

מִסַּע מְרַסֵּק. לַעֲלֹט פִּתָּאם נִרְצָע הַקָּטָר

או בן ציון בן משה ('קול שנדם', אפיקים, טבת תשכ"ז):

צִנֵּת דִּוְרוֹת קָרָה אֶלְמֶת

הִנֵּה יִקְצֶה יִקְיֶצֶת פִּתָּאם

או משה בן-שאול ('שיר ערש', מעריב, כ"ג שבט תשכ"ג):

בִּירוּשָׁלַיִם הַיּוֹם, דָּם נִעְרִי דָם

לֹא סִמְטָאוֹת-עָנָן לֹא רִקְפוֹת-פִּתָּאם

או יחיאל מר המבליט את הסמיכות בשם שירו ('ראוות פתאם', דבר, ג' טבת תשכ"ז) וחוזר עליה בשיר:

וְהָיוּ כָּל חוֹשֵׁי זִמְמִים

עוֹד הַפַּעַם לְקַחְתָּ, לְתֵת

וְלִהְיוֹת נֶאֱהָב בְּעָרוֹם

וְלִהְיוֹת נֶאֱהָב בְּעָרוֹב

וְהִיְתָה רֵאוֹת פִּתָּאם

גַּם בְּנִפְלוֹ בְּרָחוֹב.

ואף בתרגום, שמקורו אינו מחייב סמיכות – וכן, למשל, אלכסנדר פושקין בתרגומו של יעקב ז"ק ('מבחר שירים ליריים', תשכ"ז, עמ' 18):

קוֹלֶךְ אֶהְבֵּתִי בְּכָל פַּעַם

מִלְמוֹל גָּלִים, רִגְשֵׁת תְּהוֹם,

שְׁלוֹת הַשֶּׁקֶט בְּנֻטוֹת הַיּוֹם,

וְהִתְפָּרְצוֹת פִּתָּאם שֶׁל זַעַם

ובלשון פרוזה ראה אברהם קריב, שכשם שאתה מוצא דוגמה שתכונת הסמיכות שבה אינה מוכרחת: 'אבנים שהושמו על בארותינו הולידו אצלו פרץ פתאום' ('עיונים', תש"י, עמ' 172), אתה מוצא דוגמה שתכונת הסמיכות שבו ודאית: 'כל הכוחות הגנוזים שבנהר מתרכזים כאן בלהבת פתאום' (שם, עמ' 12). והוא אף מחליף תיבת פתאום במקבילתה היא תיבת פתע, וכך יאמר: 'דוקא הוא – היה בעל ערכים קבועים ומוצקים והברקות פתע אשר לו הן חזיוני האמיתות שהיו נטועות במעמקיו' (שם, עמ' 151). וקדמה הדוגמה הטיפוסית של אותו משכיל, כנראה, מרדכי סטרליסקר, שהניח סמיכות: דע פתע כתרגום depeche שעיקר הוראתה להחיש, ושימוש מצוי הוא בלשון יום יום, וראה שתיים דוגמאות שנדפסו

בעתונות ביום אחד: (י"ג חשון תשכ"ז): 1) 'נלכדו מבריחי מטבע בחיפוש פתע בירושלים' 2) 'הנשיא ג'ונסון ערך ביקור פתע בווייטנאם'. והוא שימוש שנשתגר ונתפרז, עד שמפתיע השם, שקרא יעקב רמון לשיר משיריו: 'ביקור פתע' (הדואר, כ"ג אייר תשכ"ז). אולם לפי ששני השמות הסמוכים האלה הנפרד והנסמך בהם שווים, אין תכונת הסמיכות מוכרחת, וראה, למשל, משה בסוק ('החוף השקט', תשט"ז עמ' 25):

קול פתע הפתיד? – זה אצטרבל זוטר
בפיותיו הפעורים צהלולי מטר

וכן רן עדי ('אבל לילה לילה אני', תשכ"ח, עמ' 41):

פעם בפעם מעד, או אנוס דחף-פתע, הפך פניו

והמקף מעיד בבירור על הסמיכות. ואין צורך בו במשל, כגון מרים שוורץ (שירים, תשכ"ז, עמ' 5):

והרוח – –

תחתונים עם גפיות הרקידה

במחול עושים לבן

אחר כך, במשובת פתע

עוד שריקתה מרקידתם

מה שאין כן בדוגמה של פנחס אלעד (לנדר) בשירו ('המעוף המסתורי של להקות אווירי הבר', קטיף ג', תשכ"ה, עמ' 54):

ראיתי את פתמי הפתע נשפכים על

הכוכבים, ראיתם פושטים ומכסים את מחציתו התחתונה

של הירח – –

עד מה הכותב רואה תיבת פתע שם עצם ניכר מתוך שהוא מקדים לה ה"א הידיעה לאמור: הפתע, והוא שימוש נדיר. ונמצא כאותו שימוש בתיבת פתאם; וכן, למשל, משה בסוק ('נחושתים והללויה', תשכ"א, עמ' מ"ו):

האדמה – –

חרוצה בשנויי העתים – ובינה יתרה לה,

בינה סבלנית וערה לתהליף האטי, לאפשר, לזניק הפתאם

[אגב, לעצם הצירוף: זניק-פתאם, ראה ח. נ. ביאליק: 'פתאם יזנק ארי נאדר בכח' ('מתי מדבר'), וכן 'גל שחור כעשן המערכה וכשנאת המות זינק פתאם נפשי השרופה' ('מגילת האש')].

ברכת פתאם

ואף בתרגום – וראה, למשל ק. א. פורטר בתרגומה של אסתר כספי ('הראי הסדוק', 1964, עמ' 68):
הוא ישב המום לגמרי בחדר הריק המעורטל – בדממת הפתאום הצוננת, וראשו נתון בין כפות ידיו.
והפיסת תיבת פתאם כשם-עצם מצויה בימינו וראיה לה לא בלבד אברהם קריב הנוהג בה לשון רבים:
השיר משתלשל במלכות הפתיעה, הוא מדלג על גבי פתאומים כעל גבי הרי בחר (כנ"ל, עמ' 233), אלא גם נ. אלתרמן הנוהג בה לשון כפל: פתאומיים ('כוכבים בחוץ', כתבים כרך א', עמ' 61):

לֶךְ עֵינֵי הַיּוֹם פְּקוּחוֹת כְּפִתְאֹמִים.
אֵלֵי שְׁלִי.
אֲנִי תָמִים.
אֲנִי זֹכֵר, בְּרָעוֹת הַשֶּׁמֶשׁ עַל הַמַּיִם
גּוֹלְדֵתִי לְפָנֶיהָ תְּאוֹמִים.

וכבר ניתן הכשר עקיפין לכך בלשונו של רש"י לענין הכתוב: וכי ימות מת עליו בפתע פתאם (במדבר ו', ט'): ויש אומרים פתע פתאום דבר אחד הוא מקרה של פתאום.

(יא)

ולענין הרתיעה מפני הסמיכות הרי טעמה כפול. הטעם האחד רחוק יותר – מסורת התרגום-מבית לא דנה את שלוש דוגמות המקרא: גדוד פתאם, פחד פתאם, חץ פתאם, דין של סמיכות, כלומר דין שני שמות עצם אלא דין שם עצם ותואר הפועל וכך יתרגם יקותיאל בליץ את הדוגמה הראשונה: דען דוא זאלשט אורבליצלינג איין שאר אויף זיא ברענגן; הדוגמה שלאחריה: פארקט דיך ניט פער אורבליצלונגי דר שרעקניס; הדוגמה האחרונה: אבער גוט ווערט זיא אורבליצלינג מיט איינר פייל שיסין (אורבליצלינג) זייני אירי

4. ולהבדל ההתפתחות של תיבת פתאם ותיבת פתע ראוי לציין, כתיבה ראשונה הסעיפה יותר לצד תואר (פתאום) ושם עצם (פתאומיות) ותיבה אחרונה הסעיפה יותר לצד פועל (מפתיע, מופתע) וממנו לשם עצם (הפתעה, פתיעה), ועורא פליישר, במאמרו 'לצביון' 'השאלות העתיקות' ולבעית זהות מחברן' HUCA 1967, כרך ל"ח, עמ' ט"ו, הערה 37) מעיר על דרכו להעמיד תארים נקביים לשמות עצם זכרים לצרכו של חרות, ובכלל הדוגמאות: מות פתועה. ודין לזכור כי גם פתאם נעשה בו שימוש של פועל, וכך מצויים בלשונו של אלדד הדני ('ספר אלדד הדני', בכתבי אברהם אפשטיין, מהדורת א. מ. הברמן, כרך א'): 'או פתמהו אדם בדברים ושהה בידו עד כשיעור שחיטת בהמה אחרת' (עמ' ק"כ): 'ולמה דומה בשרה כי פתאמיה ושחט וחתך הסימנין בפעם אחת' (עמ' קכ"א); 'אם יפתמם אותם המוות וימותו' (עמ' קל"ד), ובכל אלה הפיל האלף וראה במבוא (עמ' ו'); ולא נקלט בלשון, לא בכתב ולא בדיבור.

שלייך. לאמור, פתאום הוא אדוורב או אדיקטיוו, וכך הוא, בעצם, גם למבקרים וראה, למשל, המחלוקת לענין חץ פתאם, שהמפרשים החדשים (גונקל, דוהם, קיטל ואחרים) רואים את האתנח, לא בתיבת פתאם, כפי שרואה מסורת הטעמים, אלא בתיבת חץ, וממילא בטלה אפילו הסמיכות המדומה; ואף המקיים מסורת הטעמים (נ. ה. טור סיני) וקורא: 'ויוֹרם אלהים חץ פתאם / היו מכותם', מתוך הקבלה ללשון הכתוב הקודם: 'פתאם ירהו' ומתוך תיקון הסיפא והמשכה: 'היו מכותם ויכשלו', אינו מטה לצד ראיית חץ פתאם כסמיכות, ואדרבה הוא תולה בפירוש תיבת פתאם בפועל, אם ירוהו אם ויוֹרם. הטעם האחר הוא קרוב יותר – הנטייה בלשון הדיבור והכתב בימינו להעדיף שימוש בתואר על שימוש בסמיכות, והדברים ידועים.

כדוגמה מעניגת לרתיעה מפני הסמיכות שלנו ראה יעקב פייכמן ('צללים על שדות', תרצ"ה, עמ' י"ח):

מה פֿשֿר הַנֶּעֱם הָלֹז וְהַחֲרָדָה
בָּם נִפְשָׁה פִּתְאֹם שָׂבָה נִלְכָּדָה,
וְהָאֵלֶם בָּהּ יָרֵן, כְּאִשֶּׁר שָׁשָׁב?

העקיפה על סמיכות מסתברת מתוך שהוצרכה לשמש שני מועמדי-נסמכים (הנעום, החרדה), והרי הציור עצמו מהמה בו בבירור בת קול שירו של ביאליק, שמלכודת הנפש נגדרת לו בסמיכות ('זהר'):

אֲנֹכִי כְּלִיל זֹהַר כְּפֹפּוֹר אֲחֻרָּה
וּכְצֹפּוֹר בְּרִשָּׁת אוֹר נִפְשִׁי נִלְכָּדָה

ודוגמה מפורשת יותר מצויה בשירי נתן אלתרמן, שכשם שנוקק לסמיכות הנידונית לנו ראינוהו חֲמַק ממנה, על דרך החלפת הסומך בתואר, כגון (כנ"ל, עמ' 334):

וְנִמְחָה מִשְׁפָּתֵינוּ הַשְּׁחוֹק וְחָשִׁים אָנוּ רִגַע אֵת עֹשֶׁק
הַדְּבַר וְגִלְת הַבִּינָה וְעוֹבְרִים הִנָּנוּ אֶת הַסִּיג,
שְׁאֲחֲרִיו אֵין מְאוּם – רַק בֶּרֶק פִּתְאוּמִי שֶׁל חֲרוֹת וְשֶׁל אִשֶּׁר –
זוֹ שָׁעָה אִשֶּׁר אֵין הִיא כִּי אִם נִיד הָעִפְעָף,
וּפְעָמִים נִזְכְּרָנָה פִּתְאֹם בְּלִי נִדְע מוֹצָאָה, וְעַד רִגַע
תַּחֲשָׁף וְתַפּוּץ מִחֲדָשׁ, כְּמוֹ חֹשֶׁף שֶׁנֶּח וַיִּבְרַק,
וַיִּדְעֵנוּ – זֶרֶה הִיא לְעַד, אֵף לֹא הִיא אֲתָנוּ וְרַק –

וכדרך אגב נעיר, כי מי שישווה את שהתזנו בשיר זה ואת שהתזנו בשירו של ביאליק 'אחד אחד ובאין רואה' יתקשה שלא לראות, עם כל השוני שביניהם, תשתית אחת, וכשם שהסיטואציה שם נתמצתה בהגדרה: ברכת פתאום כך הסיטואציה פה עשויה היתה שתתמצה בהגדרה: ברק פתאום, אך המשורר

ברכת פתאם

מעדיף תואר על סומך, כדרך שקרא שם של שיר ('כוכבים בחוץ', תש"ה, עמ' 14): יום פתאומי ולא: יום פתאום על משקל: יום אתמול, ואולי גם בריחת החריזה גרמה, כשם שחפץ החריזה הכריע לכך בשירו הנזכר של ד. שמעוני (נכתב בתש"ב):

או כָּבֶר אוֹלִי חֲלִשָּׁה יְדֵי מְמֹשֶׁךְ בְּקִשָּׁת
כְּנֹרִי – נִימְיוֹ רָפוֹ בַּעֲרָב יוֹמִי?
וַיְהִי לִי צָר עַל כִּי יָגוּעַ בְּלִי אֲרֻשָּׁת
זֶה רָגַע עֲנָרָז גִּילִי הַפְתָּאוֹמִי

והרי ראינו, כי גם הסמיכות: גיל-פתאם, כמותה כסמיכות: שמחת-פתאם, כבר שימשה בימי ההשכלה. אבל בן יהודה באוצרו מביא לשון פירושו של אברבנאל (בראשית ב', כ"א): שמחה פתאומית ולשון הדיבור מסייעה וראה, למשל, שמ"ר: 'אלע האבען זיא גערופען' 'דיא שטיפערקע' אונ ווען זיא איז אריין געקומען צוא יעמאנדען אין הויז איז באלד עפעס וויא אפלוצלינגע שמחה אריינגעקומען' ('ניט געשטויגען ניט געפלויעגן', ווילנא, תרנ"ג, עמ' 20). כלומר: הכל קראו לה 'הלוצצת' וכשנכנסה לביתו של מי מיד נכנסה כמין שמחה פתאומית. ועל דרך כך גם בלשוננו, כגון מרדכי אהרן גינצבורג: 'וראו גם הטבע לא תהפוך חשכת ליל לאור צהרים ואור יומם לאפלה מנודח בלי אמצעות השחר והנשף לכל תכהינה עיניכם מתמורה פתאומית' ('אביעזר', תרכ"ד, עמ' 29).

ואם לדוגמאות קרובות ראה, למשל, יהודית כפרי ('הזמן ירחם', תשכ"ב, עמ' 12):

אז עֲלָתָה מִחֲשָׁבָה פְּתָאוֹמִית בְּלִבָּךְ
כִּי הָהָר אוֹהֶבֶךְ

והיא, אמנם, מהססת בין שימוש סמיכות ושימוש תואר, כניכר מדוגמה אחרת, שמכאן היא כותבת ('הרף העין הזה', 1966, עמ' 7):

כְּשֶׁנֶּשֶׁב נְהִיָּה עֲמוּסִים
בְּמֵרָאוֹת סְגוּרִים

ומכאן היא כותבת ('הזמן ירחם', כנ"ל, עמ' 29):

הָאוֹר הַסְּגוּרִי מְזַהֵב אֶת אִישׁוֹנָיו

והוא הדין מנחם קוטנר הכותב מכאן ('בין הפעימות', תשכ"ז, עמ' 33):

כְּשֶׁסָּבֵא מֵת
נֹדַע מִפִּי שְׁמוּעָה כְּמַעֵט
גִּלְיָה שְׁחוּרֵת מְסֻגֶּרֶת בָּאָה כְּצִפּוֹר פְּתָאם.

ואף שלא הקפיד להוציא את הסמיכות מכלל ספק על ידי מקף, כדרך שראינו בקצת דוגמאות קודמות, כוונתו לה. ומכאן הוא כותב (שם, עמ' 56):

אֲנִי מְחַפֵּשׁ קִנְיָהּ-מִדָּה מִיָּחַד לָךְ וְלִי
רוּחַ פְּרָצִים פְּתָאוּמִית טְרִיקַת תְּרִיס--

והשימוש בתואר הוא לו צורך העולה כורח, אם לא רצה בשימוש חוזר (רוח-פרצים, רוח-פתאם), או בשימוש נדיר (רוח-פרצים-ופתאם) וכדומה.

ודומה כי הראיה הבולטת לתנועה בין שימוש סמיכות ושימוש תואר היא לענין המיתה, ובדוגמאות רחוקות — ר' יוסף בן יצחק סמברי: 'הלא ידעת אם לא שמעת כי הקאדי אלעשקיר [מת] מיתה פתאומית' (מהדורת נייבואר, תרמ"ח, עמ' 121) או — ר' שלמה ן' וירגה: 'וכנראה בחרו במות הפתאומית להנצל מן הארוכה' (מהדורת שוחט, תש"ז, עמ' מ"ט). ואילו בדוגמאות קרובות — ש"י עגנון: 'לימים חזר וכתב לי, כתוב כי לא ידע האדם את עתו וגו', היום כאן ומחר בקבר, כי ימי האדם כצל עובר ויש לחוש למיתת פתאום חלילה' ('עפר ארץ ישראל', אלו ואלו, תשי"ט, עמ' רפ"א). וכן ר' שמואל אשכנזי בבקורת מלונו של א. אבן-שושן: 'אלא כך יש להגדיר: מיתה דחווה, מיתה לאחר מחלה שנמשכה שני ימים. מיתה דחופה, מיתה לאחר מחלה שלא נמשכה אלא יום אחד בלבד. ויש גם מיתה חטופה, מיתת פתאום ללא מחלה כלל'. (לשוננו, טבת תשכ"ז, עמ' 134). ובינתיים באה ההגדרה על תיקונה, אך לעניננו עתה נעיר על ניסוחה: 'מיתה חטופה — מות פתאומי, כגון מות משבץ הלב'. וראה שימוש בסמיכות כשהנסמך בלשון רבות — אלי איתן (משא, י"ג תמוז תשכ"ז):

יִלְכוּ גִּפְּיִם בְּמִיתוֹת פְּתָאִם
נִזְרָאוֹת לְתַפְּסִית רָגֶשׁ וְשִׁכָּל
אֲנֻשִׁית, בְּתִרְגֵּעַ בֶּן חִלּוּף,
מִיתוֹת פְּתָאִם לְלוֹחֲמִים, לְנָשִׁים, לִילָדִים.

והוא הדין בענין מות הבא פתאם, כדרך סמיכות, וכן יהודה עמיחי ('באחד הערבים האלה', מאזניים, ניסן-אייר תשכ"ח, עמ' 345):

הַעֲשֹׁב --

-- לֹא יָקוּם

אֲךָ לֹא יָמוֹת לְעוֹלָם וְלֹא יִירָא מְמוֹת פְּתָאִם
תַּחַת הַסְּלִיּוֹת הַכְּבֹדוֹת הַמְּסָמְרוֹת

באחרונה נחזור לנקודת המוצא שלנו, והוא ענין הקפיצה ונעיר, כי כשם שראינו בחילופו של הרגוז הקופץ על דרך השמחה הקופצת, ניתן לראות גם את הזקנה הקופצת בכך. וכך נתן יונתן בפואמה שלו ('ילדות בפתח תקוה') יאמר על יום הששי שהוא:

ברכת פתאם

זָכַר טוֹב לְמִשְׁוֹבֵת יְלָדוּתֵנוּ

עַל רֹאשׁוֹ כְּבֹר קַפְצָה הַזְקָנָה – אֶךְ הַטֵּף פֶּה תְּמִיד הוּא צֶעִיר

ידענו את הקפיצה על הראש כלשון הפתגם ביידיש, אך השימוש עתה מתכוון לתיאור הראש שהלבינו שערותיו, והוא כענין הפירוש לכתוב: ויהי כאשר זקן שמואל (שמו"א ח', א') דאמר ליה רב נחמן לרבי יצחק ומי סיב שמואל כולי האי והא בר נ"ב הוה דאמר מר מת בנ"ב שנה זהו מיתתו של שמואל הרמתי אמר ליה הכי אמר ר' יוחנן זקנה קפצה עליו (תענית ה ע"ב) ומפרש רש"י: קפצה – הלבין שעריו.

וברגיל השימוש בלשון עבר, כלשון חז"ל, ונדיר השימוש בעתיד וראה יעקב שטיינברג מזה ('שירים', מהדורת תרפ"ג, עמ' קל"ב):

גַּם אֲנִי בֵּין בָּנֵי – הַבְּרָזָל:

לְבִי נִצְרָף כְּבֹר וַיֵּצֵא

קֶר כְּבָרָזָל, קֶר כְּזָקָנָה,

שְׂבָלִי עַת עָלִי קַפְצָה

ומזה (שם, עמ' קי"ב):

הַכֹּל הַכֹּל יֵשָׁא רוּחַ

גַּם הָאֵבֶל גַּם הַשְּׂמֻחָה;

אוּלָם טָרָם תִּקְפֹּץ זָקָנָה

אֲנִי רוֹצֶה לִהְיוֹת עִמָּךְ

ואגב ראה גם שימוש בבנין פיעל, והוא למשה שפריר ('תיקון טעויות', משא, ט' תמוז תשכ"ד):

הַפְּרָדוֹת בְּאַרְוֶה לֹא נִתְּרוּ; לֹא הָיוּ שְׁעֻטוֹת,

הַזְקָנָה הִיא שְׁקַפְצָה עָלֶיךָ.

הַפְּרוּצוֹת בְּבִיתְךָ הֵן דִּלְתוֹת,

וְלֹא אֲחִיוֹתֶיךָ.

וראוי לבדוק דרך שימוש של נתן אלתרמן בביטוי שלנו לדרכיו. ראשית, שימוש כפשוטו ('עיר היונה', עמ' 243):

הִיא פֶּרֶצָה אַחֲרֵי אַחוֹת תַּחַת קֶצֶף

וְאֲנִי עָף כִּחֵץ וּבִשְׁטַפְנוּ בְּרָחוּב

אֲבָנָיו מִתְבַּקְעוֹת כִּי זָקָנָה קוֹפְצָת

וְנִתְּלִים וְנִגּוֹת מִתְפָּסִים אֲזוּב.

שנית, שימוש על דרך שינויה של זקנה בחילופה (שם, עמ' 177):

כִּי מִרְאִיךְ מִרְאָה הָאֲלָמֹת
כִּי שְׁחָקְנוּ בָּךְ שְׁחֹק נְעָרִים,
עַד עָלִינוּ קִפְצָה זִקְנַת מוֹת
וְעָלִיךְ קִפְצוּ נְעוּרִים

אולם עיוננו מכוון לצירופה של תיבת פתאם וביחוד כסומך לנסמך, והרי דוגמה שלישית ('הטור השביעי', תשי"ד, עמ' 196):

כֶּךְ יוֹשֵׁר: בְּטָרָם נִתַּן לַמְדִּינָה
אֲהָבַת נְעוּרִים לְטַעַם
עֲלָתָה כְּסֶרְפֶּד הַשְּׁנֹאָה
וְתַכְנוּ זִקְנַת־פֶּתָאִם

המשמע הוא מושאל, מה שאין כן בדוגמה קודמת המצרפת לה לקפיצת-זקנה תיבת פתאום גם היא – מ. ד. ברנדשטטר הכותב ('ר' לעמל תרוד'):

הכרתני אעפ"י [= אף על פי] ששערי הלבין וזיקנה קפצה פתאום עלי.
ולענין השער הלבן וודאי מכוונת לו גם ריקודה פוטאש בשירה ('דער מלך הפלאפל ווערט א פרייער קינסטלער') לאמור: 'אין ווייטער האט דער שפיגל געטענעט: עפעס אן אַלטקייט איז אויף דיר אַרויפגעשפרונגען' [= ושוב טען הראי: איזו זיקנה קפצה עליך], והוא ממש תרגום של המליצה העברית. והתמונה אף לתחומו של החידוד הגיעה – ומעשה באברהם שרון (שכדרון), שהתאונן לאמור: אומרים עליה על הזקנה שהיא חלושה בהליכה ורפויה בתנועה ועלי היא קופצת.

ולענין הסמיכות זקנת-פתאם כבר מצאנו מקבילתה בתרגום 'האסיר משילין' לביירון מעשה י. ל. ברוכוביץ (ברוך), שנאמר בו (לוח אחיאסף, תרכ"א, עמ' 87):

שְׁעָרֵי הַלְבִּין, אֵף לֹא מֵעַתָּה,
אֵף לֹא בֶן לַיֵּל וְנוֹעָה וְרֵתָה
קִפְצָה עָלָיו שִׁיבַת־פֶּתָאִם
כְּשׁוֹב שְׁעַר־רַבִּים מִשָּׁד בְּלֹא יוֹם

וכן ניתן להוסיף דוגמאות של קפיצה, שמזווגת לה תיבת פתאם כגון יהודה יערי ('פנים אל פנים', מולד, חוב' 67):

עם גבור החורף על סגרירו וסופותיו, קפצה עליו פתאום יגיעה גדולה ומכאוב צורב וטורד התחיל מתפשט והולך בחלל בטנו.
והרי דוגמה על שתיים פניה – אחת שאינה מגעת לידי סמיכות ואחת המגעת אליה. מכאן יעקב כהן ('יום של מבחן'):

וְעוֹעֲתִי רַב מְדִי

ברכת פתאם

זו הפגישה, פתאם קפצה עלי

ומכאן נתן אלתרמן ('עיר היונה', עמ' 254):

רחוב פגישות פתאם, רחוב החרטמים,

רחוב הרצונים, סמטת התרציות

וראה ש"י עגנון: 'הכל מתעסקים ועושים, הכל מתעסקים ועושים' אומר חמדת כדי לזרו את עצמו. אף הוא יעשה, לא יחבוק ידיו בצלחת. רוח של עשייה קפצה עליו. לעשות ולעבוד הוא רוצה' ('גבעת החול', על כפות המנעול, תשי"ט, עמ' שע"ג). ובמהדורות הקודמות: 'רוח העשייה קפצה (קופצה) עליו'. והרי דוגמה אחרת ומוקדמת של ש"י עגנון, שבה זימנה עצמה כשכנה תיבת פתאם: 'ולא עוד אלא שנתמלאה נפשו צחצחות – ורוח שובבות קפצה עליו כאילו נתרקן פתאום מדכדוכה של נפש, העיף מצנפתו כלפי מעלה והפליג בצמרת שערותיו הערמוניות היפות' ('תשרי', הפועל הצעיר, תרע"ב).

ותלמידתי גורית גוברין העירתני על ראיובן פאהן הכותב: 'מסורת היתה לה אמנם, כי קיומה נצחי – אבל לבוכח התסיסה כמעט שיראה לנפשה פן יקפצו עליה יסורים' ('אלפא ביתא', המצפה, ח' טבת, תרס"ו) ולשון חז"ל הוא: רואה אדם יסורים באים עליו יפשפש במעשיו.

וכאן אתנו המקום לחזור לביאליק כדי להעיר, כי לשונו מצויים בו כמה וכמה לשונות פתאם, ודיה סקירה בקונקורדנציה של אבן שושן-סגל, הכוללת שירתו בלבד, לראות ריבויים, אולם לעניננו חשוב שימוש שענינו קפיצת פתאם, ונסתפק בשלוש דוגמאות, אחת משירתו ושתים מן הפרוזה: (1) 'אשאל לו בשמך לשלומי / דמותך אראה לו בחלומי / פתאם יקפץ ממשכבו / ועל מטאטא רכוב יבא' ('בין נהר פרת ונהר חדקל'); (2) פתאום קפץ תינוק אחד כבד פה עיניו זרחו כמי שנצנצה בו רוח הקודש' ('ספיח', פרק רביעי); (3) 'קפצה עלי פתאום מאחורי סטירת-לחי – זוהי סטירת לחי חריפה ומהודרת, שמופיעה פתאום כברק ויוצאת כלאחר יד סגלגלה, חדה וחלקה, צורבנית וצלצלנית' (שם, פרק חמישי). דוגמה אחרונה חשובה לנו עתה במיוחד, שהיא כמטילה את השימוש מאיגרא לבירא. וביותר חשוב עיון בשימוש אחר של סמיכות, שסומכה תיבת פתאום, והיא בשירת 'מתי מדבר' לאמור:

יֵשׁ אֲשֶׁר יִפֹּל צֵל פֶּתָאִם נִצֵּף עַל פְּנֵי חוֹל הָעֶרְבָה,

וְבֹא עַד קִצָּה מִחֲנֵה הַפְּגָרִים וְרִפְרֵף עַל גִּבָּם מְלִמְעָה – –

פֶּתָאִם הוּא שׁוֹהָה עַל אֶחָת הַגּוֹפּוֹת הַשְּׁטוּחוֹת – וְעָמַד – –

וּפֶתָאִם יִדְעוּעַ הָאֵינִיר – וּמִשֶּׁק כְּנָפִים – וּמִפֹּל! – –

אֵךְ פֶּתָאִם כְּמוֹ נִרְתַּע הַשַּׁחֵץ וְהִיא כְּמִשִּׁיב כְּלִי יִינוֹ

התמונה עצמה ראויה לתשומת-דעת (וניסיתי לעמוד עליה במאמרי: 'צל פתאם', דבר, כ"ט כסלו תש"ח) אך לעניננו עתה נעיר, כי אף השימוש המשולש באותה

תיבה מתוך גיוון מודרג (פתאם, ופתאם, אך פתאם) בתורת תואר פועל מטיל את רישומו על השימוש שלפניו (צל פתאם) לַדְמוּתוֹ כְּתוּאֵר פּוֹעֵל גַּם הוּא, ההרגשה המגעת כמעט כדי ודאות היא, כי סמיכות ברורה לפנינו, כפי שהיא נראית לנו גם בדוגמה אחרת, והיא ב'הבריכה':

או צַר לָהּ עַל יָפִי עוֹלָמָהּ הַצָּנוּעַ
בְּהִיר הַחֲלוּמוֹת, וְהַמְרָאוֹת,
אֲשֶׁר עֲבְרוּ רוּחַ פְּתָאם וַיַּעֲכְרוּ

ואנו דורשים גם ענין צל פתאם ורוח פתאם, שכאן וכאן הנסמך אינו שונה מנפרדו כענין שבו השוני הזה חתוך ועומד, וכן במכתבו של המשורר אל מנדלי ('א"א טבת תרס"ז): 'לפני שנה רביעית בכוא עלינו שואת פתאום ותפרד בינינו ובינך — לא ירדה דמעתנו לעיניך ועל צוארך לא בכינו' (מאזנים, טבת תשכ"ח, עמ' 98), ונזכיר לעצמנו כי בכתוב מקבילתו של פחד פתאום היא שואת רשעים (והיא שעוררה השערת צמד ההקבלות: פחד — שואה, פתאים — רשעים) ונחלפו לו למשורר הנסמכים.

וסמיכות כגון: רוח-פתאם, שואת-פתאם, מוליכות לשכמותן וראה, למשל, דבורה בארון: 'ופעם אחרת היה זה בערב שבת עם חשכה, כשנתעיתי בהסח הדעת ל'מגרש הכנסיה' וסופת-פתאום הדיקתני' ('פרשיות', תשי"א, עמ' 259).

(יב)

ואם לדוגמה של סיכום כולל, דין לבור אותה לא בדבר-מקור אלא בדבר-תירגום, שמקורו אינו מחייב שימושי סמיכות, ואדרבה בו נוהגים לרוב שימושי-תואר, אולם לשון התרגום, לשוננו, שימושי סמיכות יפים לה. וכדוגמה זו נחשב לנו תרגום-למופת והיא שירת אלכסנדר פושקין בתירגומו של אברהם שלונסקי (1966). אמנם, אנו מוצאים גם בו שימושי תואר כגון (עמ' 75):

שִׁיחַת אוֹרְחִים אֵין הִיא שוֹמְעָה,
אֶת פְּנֵאֵיהֶם הִיא מְקַלֶּלֶת,
אֶת בִּיאָתָם הַפְּתָאמִית
וְיִשִּׁיבָתָם הָאֶרְכָּנִית

אבל כנגד הביאה הפתאומית אתה שומע (עמ' 142):

אוֹנִיגִין אֶת יְדוֹ הַנִּיף,
הַזְעִיף עֵינַיִם וְתוֹכַחַת,
כָּל־פִּי אוֹרְחִים בִּי אֵי פְתָאם
לְבָהּ שֶׁל טְנִיָּה פָּג לְנֶשׁוּם.

ברכת פתאם

וכן (עמ' 442):

מְגִיל פְּתָאם הִכִּית בְּתַמְהוֹן
אוּ אַחֲוֹד שְׁבִין

או (שם, עמ' 14):

וּגְרוֹם חִיוֹד מְטְרוֹנִיּוֹת
בְּבֶרֶק פְּתָאם שֶׁל שְׁנוֹנִיּוֹת

וכן (שם, עמ' 375):

עַל מָה אָמוּת? – חֲשַׁבְתִּי הַחַיִּים
אוּלֵי נִדְבוֹת פְּתָאם לִי יַעֲנִיקוּ

או (עמ' 176):

בְּסִמְךָ מוֹרוֹת – פְּתָאם סָמוֹר,
אוּנִינִין חֶשֶׁל הַבְּחוֹר,
מִבֵּיט, קוֹרֵא... אֵךְ אֵינוֹ עוֹנֶה לוֹ:
אֵינְנוּ עוֹד.

וכדרכו בתיבת פתאם דרכו בתיבת פתע, שכמותה גם היא כשם עצם, בין יכתוב כגון (עמ' 371):

אַהֶה, הַשְׁנַחְתָּ בִּי... וְאֵנִי חֶפְצִתִּי
לְכַבְּדֶךָ בְּתַעֲלוּל שֶׁל פְּתַע

בין יכתוב כגון (עמ' 17):

וּבְשִׁכְלִי וּתְשׁוּקָה גַם יַחַד
לְעוֹז עַל פֶּחַד הַצְנוּעוֹת
לְלִטְף פְּתַע לְצַפּוֹת

ואגב, בבואו לבאר מונח שנוניות, הקרויות במקור אפיגרמות, יאמר (עמ' 499) כי הוא –

אחד מסוגי השירה הסאטירית, והוא שיר קטן, ובו עוקץ של לעג, על הרוב בצורת מסקנת פתע הבאה בסיומו.
וענין מיוחד ניתן למצוא בקטעים, שבהם מזדמנות שתי התיבות שלנו בסירוגי-תכונה, אחת כתואר או פועל אחת כשם עצם שתפקידו סומך לנסמך, וכן (עמ' 160):

וְהוֹפְעָתוֹ שֶׁהִיא מִפְתַּעַת
זֶה מִבְטוֹ בְּרִדְךָ – פְּתָאם.

דב סדן

וְזוֹ דְרָכּוֹ הַמִּתְעַצֵּת
עִם אוֹלָגָה סֵעֲרוּ עַד תִּהְיוּ
אֶת וְשִׁמְתָהּ.

או (שם, עמ' 97):

בְּצִרּוּכָהּ מֵאֵשׁ פֶּתָאם
טְטִינָה נִעְצָרֶת דָּם,
אֲבָל תּוֹצְאוֹת פְּגִיעָה פּוֹתֵעַת
הַפֶּעַם (סֵלַח לִי, יְדִידִי!)
סִפֵּר עַד חֵם קִצְרָה יְדִי,
אָרְכוּ דְבָרֵי וְזֹאת לְדַעַת

וכן (שם, 373):

רוּחִי עֲלִיז... לְפִתְעָ... דְּמוֹת צִלְמוֹת
מִחֲשֵׁה פֶתָאם, אוֹ כִּיּוֹצֵא בְּזָה.

קובץ פיוטים מפרובאנס

מאת דן פניס

בבית הספרים הלאומי בירושלים שמור קובץ פיוטים שנכתב בפרובאנס בשנת 1450/51 (כתב־יד Heb. 8° 3312) וחנן של עממיות משוך עליו. אף על פי שאיננו גדול בהיקפו – הוא מחזיק קרוב למאה שירים – נודעת לו חשיבות בחקר השירה; בין השירים שהובאו בו יש רבים שלא נדפסו עדיין ומהם אף שלא נודעו כלל. בכתב־היד נקבצו יצירות מספרד, מפרובאנס ומאיטליה – ארצות, אשר לחקר שירתן העברית הקדיש מורי הפרופסור חיים שירמן חלק חשוב ממפעלו המדעי. לזיבלו הריני מגיש לו בהוקרה ובתודה את תיאור הקובץ הזה בצירוף מבחר שירים מתוכו.

בקובץ מיוצגים, בין השאר, פייטנים פרובאנסאליים ידועים, אך על מוצאו מעידים בעיקר שלושה שירים מאקארוניים הכתובים עברית ופרובאנסאלית בניב קטאלאני (מס' 15, 34, 88 ברשימה דלהלן); הם לא נודעו ממקור אחר, ומבחינת צירוף הלשונות הללו הם הקדומים ביותר שהגיעו אלינו. כפי שמעירני פרופ' מ. לזר מעיד ניבם הפרובאנסאלי המיוחד כנראה על כך, שנתחברו בדרום־מערבה של צרפת, אולי סמוך לפירנאים. ניב זה הובן גם במקומות אחרים בצרפת הדרומית, ונראה לי, שהקובץ עצמו מוצאו מאיזור ארבע קהלות (אביניון, קרפנטראץ, לישל, קווליון) – הוא מחזו וייסין, שהיה במאה ה־טו המרכז היהודי העיקרי בצרפת הדרומית. יש לו לקובץ זיקה אל מנהג ארבע קהלות כצורתו בדפוס ובכתב־יד מאוחרים.

כתב־היד מחזיק 98 דפים של קלף בפורמאט זעיר (10 : 8 ס"מ), בקונטרסים בני 4 גליונות. רובו ככולו כתוב כתיבה ספרדית מרובעת, נאה בדרך כלל; כותרות משנה לשירים והערות קצרות הן בכתיבה רבנית. שולי הדפים חרוכים במקצת ודומה שניצלו משריפה. השער חסר והדף הראשון פגום, אבל בכללו נשתמר כתב־היד יפה.

הוא נועד בעיקרו לחתונה ולברית מילה. בראשו באה ברכת אירוסין, אחריה ברכת נשואין וברכת אלמון ואלמנה (דף 1א–4א)² ובהמשך – תשעים וששה שירים

1. ראה להלן הערה 25; ציונים למס' 36, 37 ברשימת השירים; וכן הבאור לשירים הנדפסים כאן: 'אנשי קודש', 'אל שוכן', 'בשתות ייני', והנשמתי 'לחתן'.

2. ברכת אלמון ואלמנה ('ברוך המעטרם עטרת שמחה כעטרת בועז בבית לחם וכו')

כתובים ברציפות, והם למעלה ממאה סימנים, שכן אחדים מהם הובאו פעמיים בקובץ. הראשון הוא 'אנשי קודש שמעו לי' (נדפס להלן), והאחרון – 'יגדל אלהים חי וישתבח'. בסוף רשם המצתיק: 'תמו ונשלמו הפיוטים וההבדלות תהלה לאל אשר יודע נסתרות ונגלות אמך' (דף 95א). באותיות מרובעות כשל השירים, אך כנראה בדיו שונה, רשום שם תאריך מפורש: 'שנת הרי"א' (1450 / 1); אף אם נניח שלא נכתב בידי המצתיק עצמו, מכל מקום הוא 'טרמינוס אנטה קום'. יד מאוחרת הוסיפה בדף האחרון, שלא להוציאו חלק, את הפיוט 'שמך נורא' לשמואל מרווינא, בכתיבה איטלקית רהוטה.

צורתו הנאה של כתב־היד איננה עולה בקנה אחד עם טיב העריכה והנוסח. קשה למצוא עקיבות בסדר השירים. אמנם קצתם ערוך מדורים־מדורים לפי הסוגי, אבל פיוטים בודדים השייכים למדורם מפוררים גם בין סוגים אחרים, ודומה שבדרך כלל הביא המצתיק את השירים כפי שנודמנו לו. כאמור, חזר על אחדים מהם פעמיים, ויש ששינה את הכותרת ואפילו את הנוסח שהביא בעצמו בדף אחר. בכלל אין נוסח השירים משופר תמיד, ואף על פי שלפעמים הוא טוב יותר משל כתבי־יד אחרים, בולטות בו טעויות סופר כגון דיטוגראפיה והפֿלוגראפיה; פיוטים אחדים הובאו בו במקוטע.

הליקויים הללו אין בהם כדי להאפיל על חשיבותו של הקובץ. מבין תשעים וששת שיריו, רק ארבעים לערך נדפסו עד כה ממקורות אחרים, ויש ביניהם אף יצירות מפורסמות של משוררים עברים בני ספרד, איטליה ופרובאנס³ ופיוט אחד ידוע של מחבר אשכנזי⁴. כנגד זה כולל הקובץ קרוב לארבעים שיר שלא מצאתי

- בא"י מצליח איש ואשה' היתה נוהגת בנישואי אלמן עם אלמנה במקום שבע הברכות הרגילות. הרשב"א התנגד בתוקף למנהג זה (בתשובותיו, סי' אלף קע"ה). ר' אהרן הכהן מלוגיל (סוף המאה ה־יג ראשית ה־יד) הביא את נוסח הברכה ואת דברי הרשב"א והעיר: 'והמנהג לברך להם ז' ברכות אפילו לאלמן שנשא אלמנה' (ארחות חיים, ח"ב, כרך א, מהד' תשי"ט, עמ' 69). מן הקובץ שלנו מסתבר, שכעבור מאה וחמישים שנה עדיין היתה הברכה נוהגת בפרובאנס.
3. כגון פיוטים להוצאת ספר תורה (דפים 17ב–19א, 25א–25ב), הבדלות (37א–51א), פיוטים לברית (54ב–59א) או נשמתים לחתן (65ב–68ב).
4. שירים או קטעים שהובאו פעמיים: מס' 5, 17, 46, 56, 68, ברשימתנו, וכמעט כולם בשינוי כותרת. דוגמה לשינויים בנוסח: 'אנשי קודש' הנדפס להלן.
5. דנוש (מס' 35), אבן גבירול (לכאורה 56, 82), יצחק אבן גיאת (97), לוי אבן אלתבאן (24), משה אבן עזרא (10), יהודה הלוי (14), אברהם אבן עזרא (8, 9, 19, 96), אברהם בן שמואל אבולעאפיה (23), יצחק השניירי (36) וכן 68 שהוא קטע ממנו, אברהם בר יצחק מקארפנטראץ (59), משה דאשקולא בן שלמה גירונדי (86), מתתיה בן יצחק מבולוניא (18), דניאל הדיין (50), שמואל מרווינא (92). ייחוס השירים – על פי ה'אוצר' לדרידון, אך אין בו וודאות. למשל, השיר הידוע 'ככלות ייני' (מס' 56), המיוחס לרוב לאבן גבירול, נמצא רק במקורות מאוחרים ונכתב כנראה בידי 'שלמה' אחר.
6. 'אחד יחיד ומיוחד אל נדרש' (מס' 5 ברשימתנו) של אביגדור קרא מפראג. הפיוט מצוי במנהג אשכנז ובין השאר גם במנהג אביניון שבדפוס (ראה אוצר אות א 2410) וכן בכ"י

זכרם בשום מקום, ועוד קרוב לעשרים, אשר צונץ, דוידון ושירמן מצאום בכתבי יד אחרים והזכירום רק לפי התחלותיהם.

מכתב-היד שלנו הועתק ונדפס עד כה רק שיר אחד – אבל לא פחות מארבע פעמים. זהו שיר העגבים 'חתן בלילה הזה תוסיף אהבה' (דף 13ב), שבראשו כתוב: 'פיוט כששוכב החתן עם הכלה'. משובצים בו פסוקים ומאמרי חז"ל היוצאים כאן מדי פשוטם ומשמשים ניבול פה, למשל 'צוהר תעשה לתיבה', 'והקרבת את האיל', 'כי יש בגידים בנותן טעם'. לראשונה נדפס השיר בידי מ. חמיצר, שהיה בעליו של כתב-היד, בלוח שנה שהוציא דרוגולין לרגל כנס מזרחנים בקופנהאגן. אחריו העתיק ד. בלונדהיים את השיר מן הלוח הזה והביאו בשני מקומות, ולאחרונה הדפיס אותו מ. לור במישרין מכתב-היד.

תחום זמנם של השירים הידועים שבקובץ הוא מראשית השירה העברית בספרד ועד שלהי המאה ה-11, אך קשה מאד לקבוע את זמנם ואת ייחוסם של השירים החדשים. על יסוד זיקתו של כתב-היד למנהג אבניון וקארפנטראץ אפשר לשער, שחלק מהם נחתבר בידי פייטנים מקומיים בני פרובאנס. השירים הללו אין בהם חתימה או שחתום בהם רק שמו הפרטי של הפייטן. מעטים הם בעלי חתימה מלאה קצת יותר: 'אליקים ברבי אברהם', 'שלמה חזן', 'משה נתן'; אבל גם הפייטנים הללו, אף על פי ששמן ידוע ממקורות אחרים, עדיין אי אפשר לקבוע את זמנם או את מקום מושבם.

ההשוואה בין מקורות שונים מסייעת אך מעט לעניינו. שניים מבין השירים החדשים שמשקלם כמותי ('אבי הדוף', 'שמעי בת') מצויים גם במחזור נוסח ספרד, שהוא כנראה מן המאה ה-11 לכל המוקדם (כ"י שוקן 36) ובקובץ מן המאה ה-11 לכל המוקדם (כ"י קופנהאגן 30)⁷. מקורות מקבילים אחרים רובם מאוחרים לכתב-היד שלנו. השירים 'אנשי קודש', 'חנן ורחום' 'יום אליהו הנביא

מונטיפיורי 203, דף 227 – הוא מנהג מונטפלייר. פיוט זה הוא מן הבודדים שנתחברו בידי מחבר אשכנזי וזכו להיכנס למנהג ספרד או הקרובים לו. פיוט אחר שזכה לכך הוא 'אהל שכן' לאפרים ברבי יצחק מרגנשבורק (ראה א. מ. הברמן, ידיעות המכון, ד, עמ' קכד).

7. *Kalender auf 1908/9, Mit einem Anhang*. W. Drugulin, Leipzig. S. 62. ציין שם רק שהשיר לקוח מתוך 'קובץ פיוטים עברי כ"י על קלף משנת 1452' (וצ"ל: 1451) ועל כן סבר דוידון (אוצר אות ח 564) שהכוונה 'בלי ספק' לכ"י מחזור קורפו (הוא כ"י שוקן 22); אמנם, השיר נמצא גם שם (סי' קנג, בשולי דף 107א) בשינויים קלים. מבחינת סוג ההומור דומה לו השיר המאקארוני 'אל תחלל' (מס' 15 ברשימתנו), המדבר בכלה צעירה שנישאת לזקן (הערת מ. לור).

8. *REJ* 83 (1927), pp. 28–29, n. 44; *Poèmes judéo-français*, Paris 1927, pp. 42–43, n. 44.

9. 'משא' שנה יא, בגליון פורים תשכ"א (3.3.1961).

10. על-פי מקור זה נטה א. מ. הברמן לייחס את 'שמעי בת' לפייטן בן המאה ה-11. עתה מסתבר שהפיוט קדום יותר (יוסף קמחי?), שכן הוא מובא בכתב-היד שלפנינו ובכ"י אחר שתארכיו 1256; ראה להלן ברשימה, מס' 93.

יבא' ואחרים מופיעים גם בקובץ שנכתב בתורכיה בשנת 1555 (כ"י ירושלים 124 8°), שתואר בידי ח. שירמן¹¹. שמונה שירים חדשים (מס' 3, 4, 13, 21, 25, 26, 47, 93 ברשימתנו) מופיעים גם במחזור קורפו (כ"י שוקן 22) ויש מהם שנישנו רק במקור זה, וכולם – בשולי העמודים. התוספות הללו שבמחזור קורפו מאוחרות בהרבה מפנים העמודים, וח. שירמן קובע את זמנן למאה ה-ט"ז לכל המוקדם¹². קרוב יותר לזמנו של הקובץ שלנו הוא סידור שנכתב בשנת 1457, כנראה בספרד (כ"י אוכספורד 1138 והמשכו כ"י 1139), הכולל גם ששה מן השירים החדשים שלפנינו (מס' 11, 12, 26, 58, 84, 89); בין אלה בולט במיוחד מבחינת נושאו וערכו הספרותי הפיוט 'כמה לי על מצפה' (נדפס להלן), המתייחס לשמועות משיחיות בדבר בואם של עשרת השבטים ממדבר חבור. שיטת שקילתו של 'כמה לי' מעידה שנתחבר במחצית השניה של המאה ה-י"ד או בראשית ה-ט"ו, ועוד נחזור לענין בביאור לפיוט.

לתקופה הזאת שייכים כנראה גם שירים אחרים שבקובץ, וגם לגביהם מסייע המשקל לפעמים בקביעת תחום הזמן. כיוון שנצטרפו בקובץ שירים מתקופות וממקומות שונים, ניכרות בו שיטות מטריות שונות. נעמוד כאן במיוחד על השירים שלא נדפסו עדיין.

(א) לאחדים מהם משקל כמותי של יתדות ותנועות המקפיד על מקומם ומספרם של השוואים והחטפים; כלומר, או אחד המשקלים הקלאסיים מן התקופה הספרדית, או סכימות מטריות מיוחדות הנהוגות בשירי אזור מספרד¹³.

(ב) אחרים שקולים בשיטה הנהוגה בשירי קודש רבים מספרד: השווא הנע והחטף אינם במניין, והמשקל מיוסד על שוויון במספר התנועות בלבד¹⁴.

(ג) אחרים שקולים בשיטה הסילאבית הנהוגה בחלק מן השירה העברית באיטליה: שווא נע וחטף נחשבים כתנועות ונמנים בכלל התנועות (ההברות), וממילא אין להם לא מספר קבוע ולא מקום קבוע. המשקל מיוסד על שוויון במספר ההברות בלא שום הבדל בין ארוכות וקצרות.

11. ראה 'רשימת-שירמן' בלוח הקיצורים.

12. כ"י שוקן 22 תואר על ידי ח. שירמן במאמרו Zur Geschichte der hebräischen Poesie in Apulien und Sizilien ידיעות המכון לחקר השירה העברית, א, ברלין 1933, עמ' 100-101.

13. כגון 'מרום חי גורא' (מס' 63) – הארוך מקוצר – בחריוה פנימית משולשת (משקלו של דונש); 'אבי הדוף' (מס' 1) – צורה של המתקרב – בחריוה פנימית משולשת (על צורה זו ראה ילין, כתבים נבחרים, ב, עמ' 192, 199 ובשניהם סי' 63 בהערה). דוגמה לסכימה כמותית מיוחדת: 'שמעי בת' (מס' 93), שיר איזור בחריוה מורכבת: אא / ב-ג / ב-ג / א / ד-ד / א / ה-ו / ה-ו / א / ז-ז / א / ז-ז / וכו'. המשקל במדריך: | - - - - | - - - - | - - - - | - - - - | - - - - | באזורים: | - - - - | - - - - | - - - - | - - - - | - - - - | בסטרופות: | - - - - | - - - - | - - - - | - - - - | - - - - | בטורי האזור מקיים המשקל בסדירות. בטורי הסטרופות נשמט השווא לפעמים, אך כשהוא מצוי, מקומו קבוע.

14. למשל 'חושה חסין יה' (מס' 44) – 4 תנועות בצלעית והשוואים אינם במנין; 'חכו גא' (מס' 45) – נדפס להלן.

למשל, המלה 'שואבים' נשקלת בשיטה א' – – – ; בשיטה ב' – – ; בשיטה ג' – – – . לאמיתו של דבר, אלה הם רק שני עקרונות מטרניים: הכמותי והסילאבי. ההבדל בין ב' ובין ג' אינו בעיקרון המטרי, אלא בגישה ללשון. השווא, שאינו נמנה לפי ב', מקבל מעמד של תנועה (הברה) לפי ג', אך בשתייהם המשקל הוא סילאבי, הגם שהמושג הדקדוקי של הברה נתגבש רק בתקופה מאוחרת יותר.

הרקע הלשוני של שיטה ג' מסתבר מהשפעת לשון הסביבה, איטלקית או פרובאנסאלית, על הגיית העברית – השפעה שגרמה להארכת השווא הנע והחטף. על כך מעיד גם ניקודו של הקובץ. זהו ניקוד פונטי גרידא, המערב פתח וקמץ וכן סגול וצירה (תעולם, ברא, תצא, עת, תעשה); ומה שחשוב לעניינו: המעתיק לא סימן כמעט שום חטף, אלא החשיב את תנועות העזר כתנועות מלאות: תלציו, אמונה (דף 5), אמוני (75), אהבה, ערומה (13), גואלי (4), אהבי (80), יחליפו, לאסירים, לעשות מעשהו (5), שאלי, תשאלי (73), שאלוגי (82). המלה שצרי היא כמעט היחידה שנוקדה כהילכתה בחטף (93), אך כנגד זה מעידה הבאה אחריה שאפילו שווא נהגה כתנועה מלאה: פדות. והשווא גם: השלימה (13), באמת (80), נאמה (92). מובן שאופן הניקוד אינו ראייה למבטאם של המשוררים המיוצגים כאן, אלא של הנקדן בלבד, ואכן הוא ניקד כך אפילו קטעי פסוקים וכן את השירים בעלי המשקל הכמותי (למשל 'שאלי יפהפיה' – המתפשט; 'יגדל אלהים חי' – המהיר) ולא שם לבו ליתדות. אבל הדעת נותנת שמבטאם של המשוררים המאוחרים בעלי השירים הסילאביים הנזכרים היה קרוב למבטאו של הנקדן; מכל מקום, בשקילה החשיבו שווא וחטף כתנועות.

השיטה הזאת בכמה מפיוטי הקובץ מעידה כנראה על שלב מעבר בהיקלטותה או על שימוש עממי בה. כידוע, נחשב משה מריאטי (נולד 1398) לאבי השיטה הסילאבית הבלעדית¹⁵ בשירה העברית, והכוונה למניין מדוקדק של הברות הטור לרבות השוואים. אבל דומה שכבר לפניו החלו משוררי איטליה העברים להתייחס אל השווא כאל הברה במשקל¹⁶, אלא שלא הקפידו תמיד על סדירות

15. דהיינו לא הרכבה של משקל כמותי מספרד עם משקל סילאבי איטלקי (כגון 'השלם' ששימש גם אנדקסילבו), אלא ביטול ההבדל בין ארוכות וקצרות, כדרך שכתב משה מריאטי את 'מקדש מעט'.

16. א. מירסקי ('משקל התנועות האיטלקי', ספר חנוך ילון, עמ' 225) מצביע על פיוט של משלם מפירונו, בן המחצית הראשונה של המאה ה-12, הקודם לריאטי בשיטה זו (הפיוט מובא בידי ח. שירמן, 'מבחר השירה העברית באיטליה' עמ' קפב). דומה שניצני השיטה כבר ניכרים בפיוט של בנימין בוציקו (נולד לפני 1290; הפיוט מובא שם, עמ' קע). ייתכן שהמשקל הסילאבי (שווא = תנועה) נתקבל פה ושם גם בשירה העברית בספרד בתקופתה האחרונה. קינה אחת על גירוש ספרד (א. פריימאן הדפיסה בספר הזכרון לפרץ חיות, עמ' רלו-רמו, יי). דוידון תיקן את נוסח הסיום שנשתבש: MGWJ 77 [1933], 436 כתובה ברובה בלא משקל, אבל בסיומה בא קטע ארוך שמתכוונו שונה ומשקלו סילאבי מדויק: 8 הברות בטור לרבות השוואים. בקטע זה חתום 'שלמה בן שמואל ספרדי'; מהענין ומהציון 'ספרדי' עולה, שהקינה כבר נכתבה

גמורה, ומספר ההברות בטור נע בין יתר אחד לחסר אחד.¹⁷ באופן זה שקולים למשל שלושת השירים המאקארוניים הנזכרים; המלים העבריות משתלבות לפעמים במלים הפרובאנסאליות, וודאי שלא לה משקל סילאבי.¹⁸ סטיות קלות ממתכונת היסוד מתגלות גם בשירים מאקארוניים שנתחברו בפרובאנס בתקופה מאוחרת יותר.¹⁹ ובשירת העם הרומאנית בכללה.²⁰ שיטה סילאבית מעין זאת, שאינה מדויקת בתכלית הדיוק, נהוגה גם בפיוט מאיטליה הכלול בקובץ²¹ ובכמה משיריו האחרים שנתחברו בפרובאנס. מבחינת היחס אל השווא ברור שלא נוסדו על שיטה ב' אלא על שיטה ג'. אם לא נמנה בהם את השוואים, נמצא סטיות גדולות מטור לטור; ואילו אם נמנה אותם בכלל התנועות, נגלה מתכונת-יסוד, שרק טורים מעטים (לפעמים אחד או שניים) חורגים ממנה ביתר או בחסר.²² ייתכן שמתכונתם המטרית של שירים אחדים היתה במקורה סדירה עוד יותר, שהרי הנוסח שהגיע אלינו איננו משופר תמיד. מלבד זאת יש לזכור שגם לפי שיטה ג'

מחוץ לספרד. היא נמצאה רק במחזור קורפו. אך שיטת שקילה זו מצויה כבר בשיר מאקארוני עברי-ספרדי המובא בסידור שנכתב כנראה בספרד עצמה, בשנת 1457 (כ"י אוכספורד 1139, דף 75 ב לפני הקולופון). משקל השיר: 6 הברות לרבות השוואים בצלעית העברית של כל טור, 7 הברות בצלעית הספרדית (ונמנות רק 6).
17. תנודה במספר התנועות בטור שכיחה כידוע גם בפיוטים מספרד שנשקלו בשיטה ב' (כשהשוואים אינם במניין). דוגמה אחת מני רבות: 'רוח ששני' - ח. שירמן, 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס' מס' 168.

18. למשל: 'שיר נשיר... שניור קי אלמון' - 8 הברות (7 עד 9); הערת מ. לור.
19. ראה M. Lazar. 'Lis Obros, chansons hebraïco-provençales' בתוך: *Romanica et Occidentalia* מחקרים בתרבות המערב מוקדשים לזכרו של חירם פרי (פלאום), ירושלים 1963, עמ' 295-296. אגב, על השיר המאקארוני 'אפתח שפתי ברנה... יראת ה' למנה' (טכסס ומקורות שם, 305 ואילך) כבר אומר משה כרמי שהוא מיוסד על 'ח הברות' - כלומר, הוא מונה בו גם את השוואים ('הואיל משה באר' ח"א, ע"ש 1829, עמ' 67).

20. ראה למשל: K. Vossler. *Die Dichtungsformen der Romanen*, Stuttgart 1951.
עמ' 19 ולגבי תקופה קדומה יותר עמ' 29.

21. 'אפתח נא שפתי' למתתיה מבלוניא (המחצית הראשונה של המאה ה-יד), מס' 18 ברשימה; ראה גם בהערה הבאה.

22. למשל: 'אנשי קודש' - לרוב 7 הברות בטור (בטורים מיוחדים - 5 וראה להלן בין השירים הנדפסים); 'שיר ידידים' - 8 הברות (רק בשני טורים - 7); 'בשנות ייני' - לרוב 8 הברות. אם אין מונים את השוואים, מתקבלות תנודות גדולות יותר (לפי הסדר הנ"ל: 5 עד 7; 6 עד 8; 5 עד 8). בשני שירים (להלן הערה 25) מקויים המשקל בסדירות, וגם כאן רק אם מונים את השוואים בכלל התנועות. הפיוט הנוכח מאיטליה ('אפתח נא שפתי') משקלו 6 עד 7 הברות לרבות שוואים; אם אין מונים את אלה, מתקבלות סטיות גדולות: 4 עד 7 הברות. פיוט אחר של מחבר זה, 'בקר אור אשיר' (שירמן, שם, עמ' קפו) מיוסד רובו ככולו על משקל התנועות הספרדי הקלאסי, כלומר על תנועות בלבד, והפייטן נמנע משוואים; אך את ו'ו החיבור השרוקה כבר החשיב כתנועה (ומחקה ---), שלא כבספרד. כיצא בזה שיר האזור 'אכרע אקוד' לפייטן האיטלקי יואב בן חיאל (שם, עמ' קע) בן המאה ה-יד. לשיר משקל של 8/8 תנועות בלא שום שווא וחטף, וגם כאן כבר נחשבת ו'ו חיבור שרוקה לתנועה.

הובלעו שוואים נעים מסויימים ולא הובאו במספר התנועות, וכבר במאה ה־טו לא נמנתה גם התנועה שלאחר הנגינה במלה מלעילית שסיימה את הטור. בענין זה קבע א. מירסקי כללים לגבי שירתו של משה מריאטי ואלה ממשוררי איטליה העברים שהלכו בעקבותיו והקפידו על מניין קצוב של הברות לרבות שוואים.²³ אשר לשירה העממית יותר, דומה שהדבר עוד צריך עיון. אילו החשבנו גם תופעות אחרות, כגון הבלעת תנועה בגלל היאטוס (שעליו מדבר משה חיים לוצאטו במפורש ב'לשון למודים')²⁴, ייתכן שהיינו מיישבים כמה סטיות מטריות גם בשירי הקובץ הנזכרים – אבל לא את כולן. אמנם, בקובץ יש גם שני שירים בעלי משקל סילאבי מדיק²⁵, אך קרוב לשער שרוב השירים הסילאביים האחרים נכתבו במקורם בצורה חפשית מעט. אין הם בבחינת שירה מלומדה; מחבריהם לא היו בעלי משנה מטרית סדורה, או שלא דקדקו בה ביצירות שאופיין עממי. ועוד: שירי הקובץ רובם ככולם נועדו לזימרה, והתאמתם ל'לחן', למנגינה קיימת, יישבה בנקל תנודות מטריות קלות שבטכסט, למשל על ידי סלסול או על ידי הבלעה.

אכן, ייעודם המוסיקאלי של פיוטי הקובץ הוא ברור וגלוי. שם של לחן נזכר רק בראש אחד מהם²⁶, אבל צורות סטרופיות מגוונות, חריזה פנימית עשירה ושפע של פזמונים חוזרים מעידים ששירי זמר לפנינו, ודבר זה עולה כמובן גם מאופיו של הקובץ כולו. אחדים משיריו או דומים להם מאד נשתמרו כאמור במנהג ארבע קהלות, שחלק ממנגינותיו (בעיקר לפי נוסח אייגש) נרשם ונתפרסם בסוף המאה הקודמת; כך נשתמרה גם מנגינה לאחד הפיוטים שלפנינו ולברכת הנשואין שבראש הקובץ²⁷.

באוסף השירים מתגלה חיבה מיוחדת לתבניות־חריזה עשירות²⁸, אבל איכות

23. במאמרו הנזכר, עמ' 224.

24. לשון למודים, נוסח שני, מהד' א. מ. הברמן (ירושלים־ת"א, תשי"א), עמ' 136: '... אי, או, אי, או, אה – לא ייחשבו במספר התנועות אם תהיינה בוו אחר זו, כי זה דבר טבעי אשר בהיקראם יהיו נקראים כאחד וכו'.

25. 'חדש במצרים' (מס' 42) – 9 הברות בטור; 'כמה לי' – נדפס להלן וראה שם.

26. 'אילת אהב' (מס' 6). בשירים מס' 41, 42, ציין המעתיק את תפקידי החזן והציבור באמירת הפיוטים.

27. הלחן של מס' 77 ברשימתנו נרשם ב'זמירות קארפנטראץ' (ראה בלוח הקיצורים), עמ' 199. הלחן לברכות נשואין – שם, עמ' 188 ואילך. מאמר כללי על הפעילות המוסיקאלית של יהודי אביניון והסביבה נכתב בידי דריוס מיל, המלחין הידוע, שמוצאו משם: D. Milhaud. 'La musique juive au Comtat-Venaissin', *Musica Heb- raica* I-II, 18–20, 1938 (תרגום עברי – שם, עמ' 75).

28. למשל 'עורכי חן' (מס' 75) – שיר איזור בעל מדריך, שמחרוזותיו קשורות בשרשור; 'כמה לי על מצפה' (58), 'שלום לך גפן פוריה' (89), 'שמעי בת וראי' (לעיל הערה 13) – שירי איזור בעלי מתכונת מורכבת; 'האל העירה וראה' (36) ליצחק השניירי, שיר סטרופי בחריזה פנימית עשירה (נדפס בין השאר ב'מבחר השירה' של בראדי־וינר, עמ' רנט); ראה גם השירים הנדפסים להלן.

החרוזים עצמם אינה אחידה. בשירים המאוחרים אין החרוז ממלא תמיד אחר הנורמה הספרדית הקלאסית והוא רק בחינת חרוז 'עובר' (למשל בשיר מס' 48: עמוד, מאד, הוד, סוד, תעבד) ואפילו רק חרוז דקדוקי, כלומר זה המיוסד על סימטריה דקדוקית בלבד, בלא שיתוף אותיות מן השורש (למשל בשני הפיוטים החתומים 'שלמה חזן' – מס' 26: גדלת, לבשת, נכבדת, נשבעת, כבודך, גבורתך, שלך; מס' 12: נגדך, היכלך, שירך, לויך). חרוזים אחרים שאינם רגילים בשירה הקלאסית (ובזו השומרת על מסורתה הצורנית) תלויים בהגייה; דוגמה טובה היא דמיון צד־י וסמ־ך, שהיה קיים גם בספרד, אלא ששם שימש בחריזה רק לעתים רחוקות. בפיוט אחד שבקובץ (מס' 46) משתווים בחריזה צד־י וסמ־ך, חִי־ת ועִי־ן (פסח, נצח, שסע). באחר (מס' 27) משתווים מ־מ ונו־ן (יין, מים, עין), ושוב באחר (מס' 89) – תִּי־ו וטִי־ת (תכתור, יפטור, תור).

אף בלא שנבוא אליהם בתביעות צורניות נורמטיביות נמצא שכמה וכמה מבין השירים המאוחרים הללו נופלים באיכותם הספרותית מפרי עטם של המשוררים הידועים המיוצגים בקובץ, ויש בו שירים שאינם חורגים מחרזות סתם. אך גם בין השירים המאוחרים – ומהם הנדפסים להלן – יש כאלה, שייחודם הספרותי בולט לעין ושאופיים העממי אינו גורע מערכם, כי אם מוסיף עליו. וראוי הדבר לציין, שכן תקופת חיבורם נחשבת בדרך כלל לתקופת ירידה בשירה העברית⁹².

רשימת השירים בסדר א"ב

קיצורים

- כוכב (*) מציין שיר שלא נדפס או שאינו ידוע כלל ממקור אחר. 'אוכספורד (בודליאנה), בן צבי, גינצבורג, שוקן' וכ' = כתבי יד בספריית הללו.
גרס = H. Gross. *Gallia judaica*, Paris 1877.
ד = י. דירדון. אוצר השירה והפיוט. ניוארק 1933–1925.
ד' תוס' = I. Davidson. "A New Supplement to the Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry". *HUCA* 13–14 (1937/8), 715 ff.
זמירות כמנהג ק"ק קארפינטראץ = *Chants Hébraïques... de l'ancien Comtat Venaissin...*, publiés par J.S. Crémieu et M. Crémieu. Aix [1886].
כ"פ = כ"י 3312 8° מפרובאנס; הוא כתב־היד שלפניו.
כ"ת = כ"י 421 8° מתורכיה בבית הספרים הלאומי.
מ"י = *Rituel des prières en Hébreu à l'usage des Israélites de l'ancien Comtat...* publié par M. Milhaud. Aix 1855. 2 vol.
סדר הקונטרסים כולל בו קידושין ופיוטים לשבת... וגם פיוטים לחתנים... כמנהג קהלות הקודש שבמחוז ויניזין... נדפס [ע"י] ישעיה וידאל ומרדכי וינטורה... אויגנין [תקכה, 1764].
92. ד"ר מ. נדב ומר מ. בית אריה מן הספריה הלאומית העמידו לרשותי כתב־יד זה ואחרים. מר א. מ. הברמן ממכון שוקן, ד"ר מ. בניהו ממכון בן צבי, ד"ר י. אדלר וד"ר בניהו באיאר מן המכון למוסיקה העמידו לרשותי מקורות שונים שנוקקתי להם לשם השוואה או לשם קביעת הנוסח. תודתי נתונה לכולם.

קובץ פיוטים מפרובאנס

- סדר התמיד כמנהג קהלות קדושות ארבע... במחז וינישין... קארפינטראץ... אויגניון...
לישלוה... קאואליאון [ע"י] אליהו כרמי. אויגניון תקכ"ז [1766].
- צ = L. Zunz. *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865 =
רשימת-שירמן = רשימת השירים במאמרו של ח. שירמן 'אוסף פיוטים מתורקיה בספריה
הלאומית' (הוא כ"ת). קרית ספר, יב, עמ' 389 ואילך, 515 ואילך.
ציון מראי-המקום לפסוקי המקרא שבמאמר זה, שונה מזה שבשאר המאמרים. נקודותיים
מפרידות בין ציון הפרק לציון הפסוק.
1. אבי הדוף צר נצב נצב לריבי ('הבדלה'). סי' אביה(נ) חזק. 37ב. גם: שוקן 36 דף 283; אוכספורד 1094 דף 115א.
 2. אברך יוצרי אדון עולם יחידו ('פזמון לחתן'). 54א.
 3. ה' אלהי אתה צור מחסי ('פיוט נאה'). 22א. גם שוקן 22, דף 76א.
 4. אדיר במרום תמים אל ומהולל בעמים ('פיוט'). סי' ישר[אל] חזק. 78ב. גם שוקן 22 דף 81א.
 5. אחד יחיד ומיוחד אל נדרש ('פיוט ליחוד השם'). סי' אביגדור קרא. מובא פעמיים: 19ב, 77א ('פיוט'). ד אות א 2410. ראה לעיל במבוא, הערה 6.
 6. אילת אהב באמרי כוסף ('להוצאת ספר תורה. לטעם אתה גרי'). 90ב. הכוונה כנראה ללחן שירו של יהודה הלוי 'אתה גרי איך יחשך מאורי'.
 7. אל אדון אמתו צנה וכידון ('לאל אדון'). סי' א"ב. 91א. ד אות א 3310.
 8. אל אל גדול ומהולל אצעק מעניי ('מאורה'). סי' אברהם [= אבן עזרא]. 75ב. ד אות א 3371.
 9. אל אל שובי יחידה והמלטי מפח זמן ('פיוט'). סי' אברהם חזק [= אבן עזרא]. 70ב. ד אות א 3385.
 10. אל [ממרומו] יקרא לעמו ('לשים שלום'). סי' אני משה קטן [= משה אבן עזרא]. 89א. ד אות א 3831.
 11. אל עם לא אלמן קץ נטמן ('הבדלה'). סי' משה. 40א גם: אוכספורד 1139 דף 73ב; בריטיש מוזיאום 695 סי' 127. ד, אות א 3981 (מציין רק את צ) ובתיקונים (מקורות אחרים בכ"י).
 12. אל רוחות לכל בשר מגדל עוז לי ('הבדלה'). סי' שלמה חזן. 49ב. רק ההתחלה. נמצא בשלמותו באוכספורד 1138 דף 64א. ד אות א 4012 (מציין רק את צ).
 13. אל שוכן בשמי מרומים נסה אב המון ('יוצר לחתן'). סי' אליקים ברבי אברהם. 26א. גם שוקן 22 דף 35א. נדפס להלן.
 14. אל שמחת גילי שוכן הדביר ('פיוט על הברית'). סי' י[הודה הלוי] 54ב. רק ההתחלה. ד אות א 4069.
 15. אל תחלל פשא קיפירימיר דונא שא פיליא ('פיוט נאה'). 14א. מעורב עברית ופרובאנסאליט.
 16. אלהים יסעדנו ברכה במאדנו ('פיוט'). סי' אברהם. 90א. ד אות א 4733.
 17. אנשי קודש שמעו לי כי בא שנת גואלי ('פיוט לחתן'). סי' אני תנח[ל]ם. פעמיים: 4א, 61ב ('פיוט נאה'). גם: כ"ת דף 23ב (מס' 34 ברשימת-שירמן ובעקבותיו ד' תוס' מס' 384). נדפס להלן.
 18. אפתח נא שפתי ואענה ברן לאל חי ('פיוט להוצאת ס"ת'). סי' מתת[יה] חזק [בן יצחק מבלוניה]. 55א. ד אות א 7199.
 19. אשרי במישרים את שיר ה' ('פיוט'). סי' אברהם חזק [= אבן עזרא]. 82ב. ד אות א 7924.
 20. אשרי בנגונים זמר בתוך רוזנים ('פיוט נאה'). סי' אלקנה. 61א. ד אות א 7926.
 21. אשרי בשם מלכי מנוס ביום צר לי ('פיוט נאה'). 24א. גם שוקן 22 דף 29ב.

- 22* אשיש בה' יגל לבבי עם נאמני ('אחר' = פזמון לחתן). א54.
- 23 אשתעשע במשול קדמון ('פיוט'). ס' אברהם [בן שמואל אבולעאפיה]. א21. ד אות א 8490 (גם אוכספורד 1139 דף 73א ובקטלוג גויבאואר בטעות: 'אשתעשע במשגל').
- 24 אתה נורא בצבאות רוכב רקיע שמים ('פיוט נאה'). ס' אני לוי [אבן אלחנאן]. א22. ד אות א 8832.
- 25* באמת מגדל עוז שם ה'... אוהבי אל פצחו רון ('פיוט'). א80. גם שוקן 22 דף 28ב.
- 26* בורא יצורים מה מאד גדלת ('הבדלה'). ס' שלמה חזן. א42. גם: אוכספורד 1138 דף 65ב; שוקן 22 דף 126ב. ד אות ב 272 (מציין רק את צ').
- 27* בינו בינו נא זאת ידידי רעי אל שירי תבינו ('פיוט'). ס' יעקב. א7. גם אוכספ' 1062 ס' 3; אוכספורד 1139 דף 74. כנראה: ד אות ב 554 (מציין רק את צ', הרושם: 'בינו נא זאת ידידי' בלא מקור).
- 28* בית מידות בית ועליה אבנה חיש ('הבדלה'). א48.
- 29 במוצאי יום קודש והכנסת ראש חודש ('הבדלה שלמחר יהיה ר"ח'). ס' יעקב. א38. ד אות ב 777.
- 30* במשוש נטע נאמני אגיל ('אחר' = פיוט לשוש אשיש). א17.
- 31* בסיני צור צוך להקדיש לומדי ('פיוט עלי בצל שדי'). א18.
- 32* בשתות ייני בלי מים תאיר עיני שבעתים ('פיוט לפורים'). ס' א[ב]רם(ג). א81. נדפס להלן.
- 33* דבר לעמו [...] רומיו השמים עם עשרת דברותיו ('לשבועות אמרו לה' וכו'). א88.
- 34* דונה ויטש אל מריט שובין ('שיר חדש לכלה'). א34. עברית ופרובאנסאלית.
- 35 דרור יקרא לבן עם בת ('פיוט'). ס' דונש [בן לברט]. א83. ד אות ד 342.
- 36 האל העירה וראה צר על עם שפל ('קדיש'). ס' השניר. א36. ד אות ה 63. נהוג כפיוט לחתונה. למשל בן צבי כ"י 30, דף 94ב (ושם רק 2 מחרוזות).
- 37* היום המשולש לעד יום קדוש ('פיוט לספר שלישי'). א19. לפנו בא הפיוט 'שרו השררים(ג) שרו' [שיר] חדש' (מס' 96 ברשימתנו) ולשניהם אותו החרוז ואותה הכתובת. בכ"י אוכספורד 1191 דף 73ב מופיעים שניהם כפיוט אחד, המתחיל 'היום המשולש', בשינויים מעטים. הכתובת שם 'לשלושה ספרים' (במדור פיוטים ליציאת ספר תורה).
- 38 היום בהתבוסס בדמין ישמח אביך ואמך ('פיוט לברית'). ס' יוסף. א57. ד אות ה 453 (גם פרנקפורט-מרצבכר 86 דף 155ב).
- 39 המבדיל בין קדש לחול... יום פנה בצל תומר ('הבדלה'). ס' יצחק קטן. א51. (שתי המחרוזות האחרונות משוכלות). ד אות ה 741.
- 40* זכור ה' עמלק וידידיו להכריתו ואת שרידיו ('לשבת זכור'). א86.
- 41* זמרו לה' חסידיו עם מרעיתו וצאן ידי ('זמרו להוצאת ספר תורה'). א86. (בציין תפקידי החזן והציבור). גם: אוכספ' 1191 דף 73ב (רק 2 שורות); גינצבורג 197, דף 270א; שוקן 36 דף 141ב.
- 42* חדש במצרים אותותיו ובחודש ניסן ראש מועדיו ('לשבת החדש'). א87.
- 43 חדש ששוני אל נא והביא את אליהו ('הבדלה'). ס' חסאן. א50. ד אות ח 60.
- 44* חושה חסין יה לבשר שבוייה ('מאורה'). ס' חסאן. א72. ד אות ח 135 (מציין רק את צ').
- 45* חכו נא עד בא שילה יבנה היכל על תלו ('פיוט להוצאת ס"ת'). ס' חייא. א25. נדפס להלן.
- 46* חתן רחום יאמר אמור אל עם עני ('פיוט נאה'). ס' חיל[ים] חזק. מובא פעמיים: א16, א339 ('הבדלה'). גם כ"ת 70א (מס' 81 ברשימת-שירמן ובעקבותיו ד' תוס' מס' 699).
- 47 חתן בלילה הזה תוסיף אהבה ('פיוט כששוכב החתן עם הכלה'). א13. ד אות ח 564. ראה לעיל במבוא ושם גם בהערות 7-9.
- 48* חתן לקח ברך דת אל עמוד ('פיוט לקרוא החתן'). א17.

קובץ פיוטים מפרובאנס

- 49* טעמי דת שעשועי נפשי מומן יכוף כאגמון ראשי ('הבדלה'). א37.
- 50 יגדל אלהים חי וישתבח ('פיוט נאה'). [דניאל הדיין]. א93. פיוט זה חותם את הקובץ.
ד אות י 195.
- 51 יגדל יקר נורא מספרו גדל ('קדיש'). סי' יצחק. א84. ד אות י 197.
- 52* יום אליהו הנביא יבא אז וישמח לבי ('הבדלה'). סי' דנליאל(?). א38. גם כ"ת
דף 225 (מס' 95 ברשימת-שירמן ובעקבותיו ד' תוס' 753).
- 53 יושב תהילות מאין תחילות ('פיוט לקדושה'). סי' יהודה הלני. א69. ד אות י 2361.
- 54* יושבי בצלו ישובון יחיו כגן ויפרחו ('פיוט לוייה בנסוע'). א25.
- 55 ירושה נחלה לשם טוב ותהלה ('פיוט לברית'). סי' יהושוע. א58. ד אות י 3865.
- 56 ככלות ייני תרד עיני ('פיוט'). סי' שלמה [גבירול?]. פעמיים: א11, א63. ד אות כ
242.
- 57* כל אחד לפי שכלו לאלהים הודינו שאכלנו משלו ('פיוט'). א10.
- 58* כמה לי על מצפה מה זה היה לציירי ('פיוט'). סי' יצחק. א12. גם אוכספ' 1138
דף 351. נדפס להלן.
- 59 לב חלל כליל [= כחליל] יהמה ('פיוט עלי שמור לבי'). [אברהם בר יצחק
מקרפנטרש]. א18. ד אות ל 244. ראה גם: גרוס, עמ' 607.
- 60* מה טובו אהליכם ומשכנותיכם מעבודת פרך צא לדרך ('פיוט נאה לשבת'). א64.
- 61 מי זה ימלל גבורות צפן קדוש ('פיוט נאה'). א63. ד אות מ 1066 (גם: אוכספורד
1194 דף א125; שם 1139 דף ב51).
- 62* מי כמוך ואין כמוך ... יוצר הכל ברוח פה ('מי כמוך לחתן'). סי' יצחק. .. חיים
... משה(?) א30.
- 63* מרומם חי נורא אשר עוטה אורה ('הבדלה'). א44. גם שוקן 22 דף א98.
- 64* מתי אלי אראה נס ומבשר שלום משמיע ('הבדלה'). סי' משה נתן אב.
נבחר לראש ולנשיא אעליו כי אקראך ('לקרא לחתן'). א36.
- 65* נברך לאלהינו משלו האכילנו בטובו השביענו ('פיוט אחר אכילה'). א5. ד אות
נ 84 (מנסח: 'נברך אלהינו').
- 67 נולד מישראל [= מישר] כל עקוב ('פיוט לברית') סי' משה. א59. ד אות נ 216 (גם
כ"ת דף 73 מס' 139 ברשימת-שירמן).
- 68 נוסעה יונתן חונה בכפור וקרח לנה ('פיוט לובא לציון'). א24. מחרות שניה מן
הפיוט 'האל העירה וראה' (מס' 36 ברשימתנו).
- 69 נעים שמך להודות על רב חסדיך ('ברכו'). סי' בחיי. א85. ד אות נ 387.
- 70* נשמת זרע קודש נקובי שם נקוב ('נשמת לחתן ששמו יעקב'). סי' זרחיה [בראש
המחרות ובסופן]. א66. גם: גינצבורג 197 דף א247 (בשלמותו ובשינויים). נדפס להלן.
- 71* נשמת ידידים המשכימים עם החתן לבוא תישרך ('נשמת לחתן'). א28.
- 72* נשמת ידידים המשכימים עם החתן בבית התפלה תיחדך ('נשמת לחתן ששמו
יהודה'). סי' יצחק. נדפס להלן. א65.
- 73* נשמת יעלת חן מתפארת כחתן ('נשמת לחתן'). סי' יאהוד[ה](?) א68. גם: גינצבורג
197 דף 246 (נוסח מלא יותר).
- 74* נשמת ישורון ישיר אין כאל חי גואלי ('נשמת לחתן ששמו יצחק'). א67. המחרות
השניה ('נשמת קציני החתן') מופיעה בפני עצמה בין 'נשמות על שמות בני ישראל',
סדר התמיד, ב, דף א219; סדר הקונטרס, דף א44; בן צבי 30, דף א95. דירדון (אות
נ 798) רושם רק מחרות זו. ביאור למחרות הבודדת: משה כרמי, 'הואיל משה באר'
(עיש 1829) דף א150.
- 75* עורכי חן גדלוני רוממוני רוממוני ('ברכו'). א75.
- 76 פרשן עלי מדוי שכנתך ('פיוט נאה'). סי' י[ח]סוף חזק. א60. ד אות פ 216 (גם: אוכספורד
1138 דף א62).

77. צור משלו אכלנו ברכו אמוני ('פיוט'). זב. ד אות צ 215 (מעיר: 'והוא אך ברכת המזון הקצרה על דרך פיוט'). המגנינה: 'זמירת קארפנטראץ', עמ' 199.
78. קול מהלל יגדל היום [ושיר חדש] בל [= פי?] יענה תמיד ('קדיש'). זא53. ד אות ק 105.
79. רבו נפלאותיו ואותותיו ומופתיו במצרים ('ליום ראשון של פסח'). סי' רפאל. זב87.
80. רחמי אל אני שואל למחול חובי ('הבדלה'). סי' רחמיאל מכלל[ו]ף. זא45. ד אות ר 831. במקורות שם יש לתקן: שבוע טוב, ליוורנו 1904 (ולא מהד' 1884), דף א6.
81. שאלוני בליל נדוד רעיוני ('ברכו'). סי' שאמי. זא82. ד אות ש 103.
82. שאלני יפהפיה מה תשאלני מני ('רשות'). סי' שלמה [גבירול]. זב73. ד אות ש 131. נהוג כרשות לנשמת בשבת חתונה: מיו, ב, עמ' 162; בן צבי 30, דף 84; בן צבי 2070, דף א6.
83. שבחו שיר מהללו לאלהי אבינו שאכלנו משלו ('פיוט'). זא9.
84. שבטי יה נחלתך חסדיך יזכורו ('פיוט לברית'). סי' שמואל. זב56. ד אות ש 263 (גם: אוכספורד 1139 דף זב71).
85. שבת [...] רם נתחברו [...] שותיהם זה בזה נקשרו ('לשבועות כשחל יום שני בשבת'). זב88.
86. שיר אהבה חדש שירו לאל נאמן ('הבדלה במוצאי שבת קודם פורים'). סי' משה [דאשקוואל בן שלמה גירונדי]. זא48. ד אות ש 916. ראה גם גרוס, עמ' 147. נמצא גם: מונטיפיורי 23 (מנהג מונפליה) דף זב27; מינכן 407 (מנהג קארפנטראץ) דף זב27; 'לדון משה סשקולא ז"ל גירונדי'.
87. שיר ידידים אעירה אתן תודה ואזמר ('פיוט לברית'). זא56. גם: כ"ת דף 225 (מס' 187 ברשימת-שירמן ובעקבותיו ד תוס' 1223); פרנקפורט-מרבצבר 86 (סימון חדש 18) דף 155ב.
88. שיר נשיר נשיר לחתן... שניור קי אלמון וולגיש ('שיר שעשה החכם ר' נתן זצ"ל'). מעורב עברית ופרובאנסאלית. זב31.
89. שלום לך גפן פוריה האל לך מחסה ('הבדלה'). סי' שמואל. זא41. גם אוכספורד, 1139, דף א72.
90. שם אל אברך בתחלה אהודנו למקרא מגלה ('פיוט למקרא מגלה'). זא19.
91. שמחת חתן במעדני בסוד רעי נאמני ('פיוט לשוש אשיש'). זא17.
92. שמך נורא ואין בלתך מרומם. סי' שמואל חזק [מרויגא]. זב96. תוספת מאוחרת בסוף הקובץ, בכתב שונה (איטלקי רהוט). ד אות ש 1626.
93. שמעי בת וראי למה בגלותך תשתאי ('מאורה'). סי' יוסף. זא71. ד אות ש 1840 (מציין רק את צ). נמצא גם: אוכספורד 1094 דף א13; גינצבורג 197 דף זב254; שוקן 22 דף א470; שוקן 36 דף זב24; קופנהאגן 30 דף זב81. נדפס בידי א. מ. הברמן (מכ"י קופנהאגן) ב-הארץ, י"ד ניסן ת"ש (22.4.1940) ושנית ב-'מבחר השבועים', דפוס פרטי, תל-אביב, תש"ח 1948, עמ' קנא-קנב, מס' 7, ועוד בידי א. י. כ"ץ מכ"י גינצבורג 108 (שנכתב בשנת 1256 ב-'גיל חזון', ירושלים 1964, עמ' 51).
94. שער אשר נסגר קומה פתחהו ('רשות לחתן'). סי' שלמה [גבירול]. זב52. ד אות ש 2046.
95. שערי פדות אפתח מי יעלם ('ברכו'). רק ההתחלה והסוף. סי' [אברם] = אבן עזרא]. זא93. ד אות ש 2066.
96. שרו השרירים(?) שררו [שיר] חדש ('פיוט לספר שלישי'). זא18. ראה לעיל מס' 37 ברשימתנו.
97. תנו שיר על זמיר ליחד אמונה ('מחרך לחתן'). סי' יצחק [גיאת]. זב73. ד אות ת 394.

אנשי קודש שמעו לי

'פיוט לחתן'. החתימה: אני תנחום.
 כ"פ דף 4א [=נוסח א]; שם דף 61ב [=ב]; כ"ת דף 23א [=ת]. רשימת-שירמן לכ"ת מס' 34 (ובעקבותיו תוספת חדשה לאוצר, מס' 384). סופר כ"פ הביא את הפיוט פעמיים, בשתי גרסאות פגומות. אף נוסח כ"ת אינו תקין, אך שלושת המקורות משלימים זה את זה; לפיכך אני מביא כאן נוסח אקלקטי המיוסד על שלושתם, וראה בחילופים.
 יסוד משקלו של הפיוט הוא סילאבי: שווא וחטף נחשבים כתנועה. כל טור רגיל מחזיק בדרך כלל 7 הברות. הטור האמצעי (השלישי) בכל סטרופה קצר יותר – 5 עד 6 הברות – והוא בנוי חרוזי-הד פנימיים, באופן שהברת החרוז של הסטרופה חוזרת בו פעמיים או שלוש פעמים כמלה קצרה בפני עצמה: א/א - א. - א.
 חרוזי-הד פנימיים נהוגים בכמה שירים סטרופיים, אך במנהג ארבע קהילות מצוי שיר-זמר לחתונה הבנוי כמעט במתכונת שירנו:

יסוד הסודות האל	וינוסו כל אסון	פנה תרמית לבבם
היות פודה וגואל	עת תחישה יום רצון	תוקד אש כל סביבם
אל/אל/צור ישראל	צאן/צאן/קול ששון	בם/בם/בקרבים
יבנה ציון על תלה	קול מצהלות וחופות	ועמך קרב הלום
לך משפט הגאולה.	תרים עני מאשפות.	לתת לו [חיים] ברכה ושלוש.

אמנם מתחלף כאן החרוז בסיומה של כל סטרופה, שלא כבשירנו; כנגד זה שווים השירים באורך הסטרופות, במשקל ובמבנה הטור האמצעי בעל חרוזי-ההד. הדגם הריטמי הזה מודגש מאד, ואין לשער שהמנגינה שלו תהא סותרת אותו. ייתכן אפוא ששני השירים נבנו על פי מנגינה אחת מסוימת – אולי על פי שיר-עם פרובאנסאלי שמנגינתו בנויה א-א-א-א או א-א-ב-ב ושמשפט הציר שלה (x) מתאים בקצבו לטורים החורגים באמצעה של כל סטרופה. שירת העם הפרובאנסאלית עשירה ברפרנים ממנים שונים ובחרוזים פנימיים; לא עלה בידי למצוא שיר מקביל במדויק לשני השירים העבריים, אך שיר אחד מדרום-מערב צרפת דומה להם מאד במבנהו ובמשקלו, הגם שלא בתוכנו. מנגינתו מתאימה אף היא לשני הטקסטים העבריים, כמעט כל תו כנגד כל הברה. השיר מובא: J. Poueigh, *Chansons populaires des Pyrénées Françaises*, I, p. 138, Paris 1926.

1. למשל: 'ידידי די' (אוצר הספרות, ה, 93); 'אבי למתי' (טודרוס אבולעאפיה, מהד' ילין, כרך ב2, סי' ז' בין שירי האיוור). דוידון מכנה בשם 'שירי הד' רק שירים שכל טוריהם מסתיימים בחרוזי-הד; ראה מאמרו 'פרפראות לשירה העברית', לוח אחיעבר, א, 96. על סוג זה ראה גם ד. קופמאן, ZHB, א, (7/ 1896); ש. אברמסון, 'הערות בעניני פיוט', ד, קרית ספר, יח, 107–111.
2. למשל: סדר התמיד, ב, 217; סדר הקונטריס, 342; מי' 175; בן צבי כ"י 2070, דף 12א, שם כ"י 30, דף 91א (רק 2 מחרוזות). ככולם פיוט לשבת חתונה לאחר מוסף. 'יסוד הסודות' היה חתום 'יוסף' ונשתמר רק בחלקו (ד אות י 3080). על דרך השערה ייחסו לגדסהוטה ליוסף קמחי, אבי הרד"ק (עמודי העבודה, עמ' 91). באור לשיר: משה כרמי, 'הואיל משה באר' ח"א (ע"ש 1829), דף 149 ב.

תֹּרַת אֶמֶת בְּפִיהוּ	אֲנִשִּׁי קָדֵשׁ שְׁמֵעוּ לִי
כָּל פֶּעַל לְמַעֲנֶהוּ	כִּי בָא שָׁנָת גּוֹאֲלִי
הוא / הוא / ואֲנִיהוּ	לִי / לִי / חֲכָלִילִי
עַד הַיּוֹם קוֹיִנְוֶהוּ	יֹצִיא לְמֶרְחָב רִגְלִי
לַעֲשׂוֹת מַעֲשֵׂהוּ 20	וְבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֲלִי 5
נִצָּר מְגֻזַּע יִשִּׁי	נֹרָא צְדִיק וְנוֹשָׁע
פָּרַח צִיץ מִשְׁרָשִׁי	בְּשִׁפְתָיו יָמִית רָשָׁע
שִׁי / שִׁי / יוֹבִילוּ שִׁי	שָׁע / שָׁע / עֵינוֹ שָׁע
יִוְרִשְׁנִי מוֹרָשִׁי	צְדִיק לְמַחְפֵּי יוֹשָׁע
הוא יִבְנֶה עִיר מְקֻדָּשִׁי 25	עַל בְּרִכְיָם יִשְׁעָשָׁע 10
חֲכָמָה עָמֹד וּבִינָה	יַחְלִיפוּ קוֹנוֹ כֹּחַ
אֲזוּר חֲלָצִי אֲמוֹנָה	לְאַסִּירִים פֶּקַח-קוֹחַ
נָא / נָא / הַצְלִיחָה נָא	אָח / אָח / יֹאמֶר הָאָח
יִוְבִילֵנִי קְרִית חֲנָה	כָּל בֶּן קֶשֶׁת יִבְרִית
אָנָּה ה' הוֹשִׁיעָה נָא 30	עַל אוֹיְבָיו יִצְרִית 15

חילופי גירסאות: א = כ"פ דף 4א. ב = שם, דף 61ב. ת = כ"ת דף 23ב.
 (4) ת: יוצא 9 א, ב: למרחב ישע 10 א: חשעשע 14 א: כל בני קשת. ב: כל בן קץ יכריח 17 ב: פעל למעשהו 19 ב: כל היום. ת: שקיניוהו 21 ב: נוצר 23 ב: יוביל שי. ת: ששי יובילו שי 25 א, ב: עיר מורשי 27 א: חלציו אל אמונה 30 ת: הצליחה נא.

(1) לפי שמ' כב: ל, איוב לד: י. (2) ראה יש' סג: ד, ולפיכך אולי צ"ל בשר: 'שנת גאולי'; 'גואלי' הוא חרוז טור 5. (3) חכלילי-המשיח, לפי ברכת יעקב ליהודה 'חכלילי עינים מיין' (בר' מט: יב); בתרגום יונתן 'מה יאין הינון עינוי דמלכא משיחא כחמרא זכיכא, והשווה ירושלמי. אשר לחרח-ההד בטור שלפניו: 'חכלילי' נדרש 'חך לי לי' או 'כל חך שטועמו (את היין) אומר לי לי' - כתובות ק"א ע"ב; ב"ר צ"ט, י'; תנח' ויחי י'. (4) לפי ש"ב כב: כ, תה' לא: ט. (5) לפי יש' גט: כ; וראה באור לטור 40. (6) צדיק ונושע - המשיח, לפי זכ' ט: ט. (7) לפי יש' יא: ד. (8) שע וכו' - מוסב על 'רשע' וכוונתו לפי יש' ו: י 'ואונוי הכבד ועינוי השע'. (9) צדיק-המשיח (לעיל טור 6) וישע את המחכים לו. (10) לפי יש' סו: יב. (11) לפי מ: לא. (12) יש' סא: א בשניו קל. (13) יאמר האח - יש' מד: טז. (14) לפי איוב מא: כ, ובשיר הכונה לאויבים. (15) יצריח - השווה יש' מב: יג. (16) לפי מלאכי ב: ו. (17) לפי מש' טז: ד. (18) לפי שמ' טו: ב. (19) לפי איכה ב: טז. (20) לפי יש' כח: כא בשניו כוונה. (21-22) לפי יש' יא: א, כז: ו. (23) לפי תה' סח: ל. (24) לפי עוב' יז. (25) לפי יש' מה: יג. (27) לפי יש' יא: ה. (28-30) לפי תה' קיח: כה. (29) קרית חנה - יש' כט: א. (34) יושבי בצלה - לפי הו' יד: ח. (35) יר' לג: יא ובברכת

קובץ פיוטים מפרובאנס

וּנְשַׁמַּח וּנְגִילָה	מְבַשֵּׁר בָּא מִיכָאֵל
בְּעִיר שְׁלֹם הַפְּלוּלָה	בְּזֹרֵעַ עֹז הַזֹּאֵל
לָהּ / לָהּ / בָּא גּוֹאֲלָהּ	אֵל / אֵל / הַגּוֹאֵל
יֵאמְרוּ יוֹשְׁבֵי בְצֵלָה	בְּרִית כְּרוֹתָה מֵאֵל
35 קוֹל חֲתָן וְקוֹל כְּלָה	40 שְׁמוֹ קָדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל

(31 א, ב: נשמחה ונגילה [בניגוד לחתימה] 37 א, ב: בזרוע עוז אל הגואל 38 א: [הטור חסר] 39 ב: [הטור חסר] 40 א: שומר קדוש ישראל. ב: שמו אל קדוש ישראל.

ונשואים. 36 מיכאל – לפי חזון דניאל י: כא, יב: א, והשווה שמ"ר יח, ה. 37 השווה תה' פט: יא, יש' נא: ט. 40 יש' מז: ד. לפי הרשום בכה"י עברו כאן לתפלה 'ובא לציון גואל', לאחר שחזרו (כבסוף כל סטרופה) על הפזמון, הוא הסטרופה הראשונה, המסתיימת לפי חרוזה 'ובא לציון גואל'.

בשתות ייני בלי מים

כ"פ דף 81א: 'פיוט לפורים' [לחתונה סמוך לפורים]. החתימה: א[ב]רם או: א[ב]ר[ה]ם – כנראה חסרה מחרוזת אחת או שתיים.
שיר איזור בעל מדריך. בשני הטורים הראשונים חריזה פנימית. כל טור איזור (וכן סיום המדריך) הוא כעין פזמון קצר לעצמו (צלעית ב' חוזרת על צלעית א'): א-ב-א-ב-ב=ב / ג-ג-ג-ג-ג=ב / ד-ד-ד-ד-ד=ב / וכו' וברור שהשיר נועד לזימרה.
המשקל סילאבי ושוא נע נחשב תנועה: שמונה הברות בטור (שינוי קל בטור 9, 10, 13) ההת-חלה מזכירה בניסוחה את השיר הידוע 'ככלות ייני תרד עיני פלגי מים פלגי מים' המיוחס לאבן גבירול. 'ככלות ייני' מובא פעמיים בקובץ זה (מס' 56 ברשימה). בכללו דומה 'בשתות ייני בלי מים' לשירי יין רבים, כגון לשיר אחר המובא בקובץ (מס' 27 ברשימה): 'בינו בינו זאת ידידי... / עיני / בראותי הגביע / ייני / מלא וחי / אשביע / בטי / אומר / לאל אביע / ... / קרבי / כרת ברית עם יין / עת / בי / יבא בלי מים / עצבי / נחשב לנגדי אין / וכו'. השווה גם לשיר אחר, במנהג ארבע קהילות (ד אות י 1890 ובכ"י בן צבי 2070 דף 22א 'פיוט ליום פורים אחר המילה'): 'יום פורים רנה פצחו / חכלילי עינים / ... / מכרו גזם וחליה / על אבן השתיה / וכו'.

בְּשִׁתוֹת יֵינִי / בְּלִי מַיִם	אָקְרָא הֵלֵל אֵל רָם רָמִים
תָּאִיר עֵינִי / שְׁבַעְתִּים	5 מִנַּת אִישׁ צִדִּיק תָּמִים
בְּלִי מַיִם / בְּלִי מַיִם	יֵין הַזֵּדִיעַ בְּעַמִּים
	בְּמַצְלָתִים / בְּמַצְלָתִים

4-7) אקרא וכו' – המחרוזת היא משפט אחד שכוונתו: אהלל לאל במצלתים על שהודיע את היין בעמים על ידי נח (שנטע כרם ושכר מיין, בר' ט: כ ואילך). נח... תמים – בר' ו: ט. הלל... במצלתים – השווה עזרא ג: י' במצלתים להלל'. בכ"י שתי פעמים: 'במצולתים'.

רַעִי, אֶכְלוּ צְלִי טָלָה וְאָבִיא כָּל כּוֹס וְאֶמְלֵא
מִים שָׁאֵל, יֵין נָתַן לְשִׁתּוֹת אֶל בֵּית הַגָּתָן
כָּל כּוֹס חֵי וְמָלֵא פָּנִים מִצְהִיר כְּאוֹר חֲתָן
אֵין בּוֹ מִים / אֵין בּוֹ מִים אֹר שְׁמִים / אֹר שְׁמִים

15

(10) כל כוס חי ומלא – יין חי, שאינו מזוג. השווה לנאמר בברכות נא ע"א על האספרגוס (והוא משקה עשוי יין או שכר): 'אין שותין אותו אלא כשהוא חי ומלא'. (11) אין בו מים – בר' לו: כד' והבור ריק אין בו מים' ובשיר נאמר כחידוד על הכוס המלא. (12) מים שאל וכו' – חידוד על שופ' ה: כה' מים שאל חלב נתנה'. הנשוא של 'שאל' בשיר הוא כנראה כל אחד מן הקרואים ו'נתן' מוסב על חתן השמחה. ייתכן שנשמטה המחרוזת הקודמת (של אות ה"א בסי' אברהם) והפעלים מוסבים על מה שנאמר בה. (13) אל בית הגתן – כנראה מלשון 'גת', חידוד בחילוף אותיות (וכאן אולי גם רמז לפורים). לפי אסתר ז: ז' ממשטה היין אל גת הביתן. (14–15) פנים... שמים – לכאורה הכוונה היא: החתן מאיר פנים כאור, כאור שמים. אך כנראה צריך לקרוא 'כאור חתן' בסמיכות, והכוונה שהוא מצהיר פנים כאור השמש, שנאמר עליו 'והוא כחתן יצא מחפתו' (תה' יט: ו); וראה פרקי דרבי אליעזר פ' טז: 'החתן דומה למלך וכו' מה המלך שמחה ומשתה לפניו כך החתן כל ימי המשתה וכו' מה המלך מאירות פניו כאור החמה כך החתן פניו מאירות שנאמר והוא כחתן יצא מחפתו'. בספרד ובפרובאנס נהגו לומר פסוק זה בהילולא לחתן ביום חתונתו; ראה אבודרהם (ירושלים תשי"ט) עמ' שסא; אהרן הכהן מלוגיל, ארחות חיים (ניו-יורק תשי"ט) ח"ב, כרך א, עמ' 66.

שיר ידידים אעירה

כ"פ דף 56א: 'פיוט לברית'. כ"ת דף 25ב [להלן נוסח ת]; מס' 187 ברשימת-שירמן. כ"י פרנקפורט-מרצבכר 86 (סימון חדש 18), דף 155ב [= פ]. פיוט ללילה שלפני הברית. מדבר בו התינוק בעצמו, והוא מעודד את נפשו. שלוש מחרוזות בחריוה אבבא שאינה רגילה עד אז בעברית (אלא באוקטט של סונטים) ואולי היא באה בשירנו בהשפעת השירה הפרובאנסאלית. המשקל סילאבי: שווא וחטף נחשבים כתנועה. ברוב הטורים שמונה הברות, ובטורים 1, 4, 6 – שבע הברות.

שיר ידידים אעירה

אָתָּן תּוֹדָה וְאֶזְמַר
לְאֵל כְּלוֹ כְּבוֹד אוֹמֵר
וּבְשֵׁם ה' אֶקְרָא

5 פָּדָה נַפְשִׁי מִכָּל צָרָה
הֵייתִי הוֹלֵךְ קוֹדֵר
בְּמַעֲי אֲמִי בְּתוֹךְ חֶדֶר
וּמֵאֲפֵלָה לְאוֹרָה

(2) אתן וכו' – השווה יש' נא: ג, יהו' ז: יט. (3) כלו... אומר – לפי תה' כט: ט. (4) תה' קטז: ד, יג, יז. (5) ש"ב ד: ט, מ"א א: כט, בשינוי קל. (6) הולך קודר – השווה תה' עא: ו; ועוד. (7) במעי אמי – השווה תה' עא: ו.

קובץ פיוטים מפרובאנס

שְׁמַע מְלִין וְאַשִּׁירָה

יּוֹם בְּרִיתִי מְלִיל שׁוֹמֵר 10

מָחָר יָאֲדִים תּוֹלַע צָמֵר

ה' לִי וְלֹא אֵירָא

חילופי גירסאות: (5) מכל מכל צרה (פ). (6) יום הייתי הולך (פ). (10) מלל שומר (ת). (11) מחר יאדים ילבין תולע צמר (פ).

9-10) ואשירה... שומר – אשיר לאל, השומר את יום בריתי מליל. (11) יאדים תולע צמר – מדם הברית. הלשון לפי יש' א: יח לענה אחר: 'אם יאדימו כתולע כצמר יהיו'; סופר כ"י פרנקפורט נמשך אחר הפסוק, וראה בחילופים. (12) תה' קיח: ו, בשינוי קל.

חקו נא עד בא שילה

כ"פ דף 25א: 'פיוט להוצאת ס"ת'. החתימה: חייא. משקל הפיוט מיוסד כמעט כולו על תנועות בלבד. החטפים המעטים אינם במניין. בשני הטורים הפותחים את הסטרופה 7 תנועות. בשני הטורים מסיימים את הסטרופה 11 תנועות המחולקות 3/2/2/4 בחריזה פנימית: א _ / א _ / א _ / א _ / ב _

חֲכוּ נָא עַד בֹּא שִׁילָה

יִבְנֶה הֵיכָל עַל תֵּלוֹ

יִרְבֶּה טוֹבוֹ / יוֹם בֹּא / יָבֵא / בְּגִבּוֹלוֹ

אֶלְפֵי הַדֵּל / נִבְדֵּל / יִגְדֵּל / מִהֶלֶל

5 אֲזַמֵּר מִמְצִיא עֵת נוֹעַ

בְּאַרְוֶן עֶזוֹ מְרוֹעַ

תוֹךְ הֵיכָלִי / דְּגָלִי / אֶהְלִי / לְנֹטַעַ

יֵאִיר נִגְהִי / גִבְהִי / וַיְהִי / בְּנֹסַעַ

(1) לפי ברכת יעקב ליהודה: 'עד כי יבא שילה' (בר' מט: י) ונדרש: 'זה מלך המשיח' (ב"ר צ"ח י"ג ועוד הרבה). (2) לפי זכ' ו: יג. (3) לפי יש' סג: חב' ב: ג. (4) אלפי הדל – שר' ו: טו; המשך הטור רומז לדברי האל בפסוק הסמוך. בכה"י: 'אל פי' (שתי מלים מנוקדות). (5-6) שעור הדברים: אזמר לאל, אשר בעת נוע, בגלות, הוא מביא מרגוע בארון עזו, בתורתו. לשונות השווה יר' ו: טז, תה' קלב: ח. (7) אהלי לנטוע – לפי במד' כד: ו 'כאהלים גטע'; ובשיר הכוונה לאוהל כפסוק הקודם לזה. (8) יאיר נגהי – השווה יש' ט: א. ויהי בנסוע – הארון (במד' י: לה) שאומרים בהוצאת ספר תורה.

אל שוכן בשמי מרומים

כ" פ דף 26א: 'יוצר לחתן'. החתימה: 'אליקים ברבי אברהם'. פיוט זה נמצא גם בכ" שוקן 22, מחזור קורפו, בשולי דף 35א, כלומר בתוספת המאוחרת שאפשר לייחסה למאה ה-ט"ז. כשתיאר את כ" שוקן (ראה לעיל, הערה 12), הזכיר ח. שירמן את אליקים בן אברהם בין הפייטנים הידועים רק ממקור זה. אחריו רשם דוידון בתוספות 'לאוצר' (כרך ד, מס' 139, 1716) עוד שני פיוטים אחרים ששם הפייטן ושם אביו חתומים בהם: (1) 'אדון ארץ ושמים גמר' (ספר חזונים, דף 86ב) – מסוג 'מי כמוך', המפייט את עיקר המעשים מברית העולם עד קריעת ים סוף. (2) 'אנא משה רחמא' (ספר פיוטים, תונס 1891, דף 23א). אבל דומה שנצטרפו כאן שני פיוטים שונים, והמדפיס לא השאיר רווח ביניהם. 13 המחרות הראשונות (המספרות במתן תורה) כתובות עברית וארמית בס' א"ב וכולן (פרט לראשונה) מסתיימות בפזמון חזר: 'על יד משה רחמא'. ואילו במחרות ה-14 מתחיל הפיוט 'אנא מכפר אשמה משה מלא רוח חכמה', והוא מסוג הפיוטים אודות פטירת משה, כולו כתוב עברית, כל אחת ממחרותיו מסתיימת בטור איזור (ולא בפזמון) והוא חתום: 'אליקים ברבי אברהם חזק ו(א)מץ'. הפיוט הארמי 'אנא משה רחמא', אשר לא הובא בשלמותו בפיוט תונס (ס'מן א"ב מגיע שם עד מ"ם), מצוי במקום אחר בנפרד ויש לו המשך (עד סמ"ך). מ. זולאי הדפיס מכ" אדלר 417, דף 4א (במאמרו 'לחקר הסידור והמנהגים', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 313), אלא שבמקור זה הובא הפיוט החל בשורה השניה ('איתגלי אדון בחכמה'), ועל כן נעלם מולאי שהוא נזכר ב'אוצר'. מכל מקום הוא פיוט שונה מן 'אנא מכפר אשמה' (המתחיל בפיוטים, תונס, בדף 23ב).

דוידון מציין קרוב לעשרים פיוטים החתומים 'אליקים' סתם, רובם בעקבות צונץ (ליט' גש' 550–548, 345), אשר לדעתו חי הפייטן באיטליה או ביוון. אחדים מבין הפיוטים הללו הם פרי עטו של אליקים מקהילת כפא שבקרים (וראה ש. ברנשטיין, 'המחזור כמנהג כפא וכו'), ספר היובל לש. ק. מירסקי, ניו-יורק תשי"ח, 459). ייתכן שאחרים מבין אלה אפשר לייחסם לאליקים ברבי אברהם.

הפיוט שלפנינו הוא 'יוצר לחתן', ומעיד על כך גם נושאו, שהוא מעין המאורע: שידוכי יצחק. במנהגים רבים, ומנהג פרובאנס בכללם, היו קוראים בשבת אחר חתונה פסוקים על שידוכי יצחק, מן 'ואברהם זקן' ואילך (לרוב עד 'ולקחת אשה לבני משם') * והיו מפטירי רים הפטרה מיוחדת ('שש אש' – יש' סא י'). הפסוקים מן הפרשה עם התרגום מובאים לעניין חתונה במנהג פרובאנס בכתב-יד ובדפוסים (למשל סדר התמיד, ב, 216א; סדר הקונטרס, 41א; מ"ו, ב, 174; בן צבי כ"י 30, דף 89ב; שם כ"י 2070, דף 9ב). על פרשה זו מיוסדים גם יוצרות לחתן (כגון 'אהודה משירי לצור עולמים' כ"י אוכספורד 2723, דף 86א), והוא הדין ב-'אל שוכן בשמי מרומים', היוצר שלפנינו. הוא בנוי ממחרות בנות שלושה טורים; המחרות הרגילות מסתיימות כולן בקטעי הפסוקים הנזכרים (בר' כד: א–טו), ואלה באים כסדרם במקרא. אחרי כל חטיבה של שלוש ממחרות רגילות באה ממחרות 'קדוש' (הרביעית, השמינית וכו'). ממחרות 'קדוש' אינן מסתיימות בפסוק מן הפרשה ואינן נכללות בחתימה, אלא הן פותחות בשרשר, דהיינו במלה שבה מסתיימת המחרות הקודמת הרגילה.

מתכונת זו שכיחה ביוצרות קדומים, אבל אופן החתימה ב-'אל שוכן' הוא כנראה עדות לאיחור. שם הפייטן חתום כאן בראשי המחרות הרגילות, ואילו ביוצרות קדומים הוא חתום לרוב במחרות 'קדוש' בלבד, והמחרות הרגילות הן שם בעלות ס' א"ב. כן הוא, למשל, ביוצר לחתן 'אהודה משירי' הנוכח לעיל וביוצרות שונים שנדפסו על ידי דוידון,

* אבודרהם מסמיך את קריאת הפרשה בחתונה לסדר רב סעדיה גאון (אבודרהם השלם, ירושלים תשי"ט, 361). צונץ נוטה לאחר את המנהג, אבל לא בהרבה (ריטוס, עמ' 15). לענין זה עיין עוד נ. וידר, 'השלמות ותיקונים לסדר רב סעדיה גאון', ספר אסף ירושלים תשי"ג, עמ' 246.

קובץ פיוטים מפרובאנס

'גנוי שעכטער', ג, עמ' 96; מ. זולאי, 'תרביץ', כב, עמ' 32, 'ידיעות המכון', ה, עמ' 163; י. מרקוס, 'גנוי שירה ופיוט', עמ' 39; ח. שירמן, 'שירים חדשים מן הגניזה', עמ' 11, 49.

אַל שׁוֹכֵן בְּשָׁמַי מְרוֹמִים
נִסָּה אָב הַמּוֹן בְּאֵיל תָּמִים
וְאַבְרָהָם זָקֵן בָּא בְּיָמָיו

[בר' כד א]

לַעֲת רָצָה לְהֵשִׂיא בְּנוֹ יַחֲידוֹ
נוֹעֵץ בְּאֵל לְבָדוֹ 5
וַיֵּאמֶר אֲבָרָהָם אֶל עֶבְדּוֹ:

[שם ב]

יְלִיד בֵּיתִי קוֹם עֲבֵר מִ[י] כָּל הַיָּמִים
לְקַחַת לְבָנִי אִשָּׁה יִפֹּת פְּעֻמִּים]
וְאֲשָׁבִיעֶךָ בַּה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם

[שם ג]

שָׁמַיִם וְשָׂאֲתִי עֵינַי 14
וּמִשָּׁם קוֹל שְׁמִעוֹ אֲזִנִּי
יֵשָׁא בְּרָכָה מֵאֵת ה'.

[קדוש].

קוֹם וַיְהִי עַל ה' הַשִּׁלָּף
וְאֵל תִּקַּח לְבָנִי מִבְּנוֹת הַכְּנַעֲנִי מִבְּנוֹת מִלֶּךְ
כִּי אֵל אֲרִצִּי וְאֵל מוֹלֶדֶתִי תִלָּךְ 15

[שם ד]

יֹצֵא חֲלָצִי [ת]גִּלְדָּה בְּקִדְשָׁה
מִמִּשְׁפַּחַתִּי תִקַּח לִי מוֹרָשָׁה
אוֹלִי לֹא תֵאָבֶה הָאִשָּׁה?

[שם ה]

חילופי גירסאות: בכ"י שוקן 22 (מחזור קורפו), דף א35. 2) באל תמים. 8) לקחת לבני אשה יפת פעמים (14) מבנות הכנעני בת מולך (16) בנולד כקדושה (17) לו מורשה.

1) לפי יש' לג: טו. 2) באיל תמים – בעקדת יצחק שסופה בקרבן האיל (בר' כב: יג); וראה להלן ביאור לטור 22. ואולי נכון גוסס קורפו: 'באל תמים', כלומר אברהם שהיה תמים באמונתו. 7) מיכל המים – עבור את הירדן; לפי ש"ב יז: כ' 'עברו מיכל המים' ובתרגום יונתן: 'עברו ירדנא'. בשני כה"י 'מכל' חסר יו"ד. 8) לקחת וכו' – בכ"י פ נשתבש סדר המלים ('לקחת יפת אשה לבני פעמים') והגהתי כגוסס קורפו. יפת פעמיים – לפי שה"ש ז: ב' 'מה יפו פעמיך בנעלים בת גדיב'. 10) לפי תה' קכג: א. 11) ומשם וכו' – שנשבע לו האל כנאמר בסיפורנו פסוק ז'. בשני כה"י כתוב: 'קול שמעו באוני' (כנראה בהשפעת ש"א טו: יד). 12) ישא וכו' – תה' כד: ה ונדרש על אברהם (בר' נט: ז). 13) לפי תה' נח: כג. 16) בשני כה"י: 'יוצא חלציו' והגהתי לפי הענין. 18) אולי וכו' – דברי העבד.

דן פגיס

ממולדתי אשיבנו אל האדמה,

20 אשר יצאת משם, בעבור אשה חכמה?

[שם ו]

'השמר לה פן תשיב את בני שמה!

שמה תמצא פת בתואל

והיתה בעזרת האל

אם בישראל מאמרי קדוש.

25 בלכתך התיצב על העין לקים ניבי

וילה ישלח תאות לבכי

[שם ז]

ה' [אלהי השמים] אשר לקחני מבית אבי.

'ראה השבעתני בברית חדשה

ונפשי לקים אמרתך חשה.

[שם ח]

30 ואם לא תאבה האשה

בה' [א]שביעה לבדו

ואתה שים ידך מפחדו.

[שם ט]

וישם העבד את ידו.

ידו המשילו בעשרו

להנחיל יצחק בחירו

35

כאשר צוהו צורו קדוש.

(שתי המלים הראשונות חסרות) (29) אמרתך חושה.

19–20) מולדתי – מולדת העבד, היא ארץ כנען (ראה ב"ר נט: יב), אבל כנראה צריך להיות: 'ממולדת' – של יצחק. אשר וכו' – האם בעבור אשה אשיבנו אל הארץ אשר יצאת משם? נסמך על דברי העבד בפסוק ה. (21) דברי אברהם. (22) שמה תמצא – ראה בראשית רבה נו, א: 'שעד שהוא (אברהם) בהר המוריה נתבשר שנולדה זוגתו של בנו שני' הנה ילדה מלכה (... ואת בתואל ובתואל ילד את רבקה). ראה גם ב"ר שם ב. (24) אם בישראל – שו"ה: (26) ישלח – לפי דברי אברהם בפסוק ז: 'הוא ישלח מלאכו לפניך' תאות לבבי – לפי תה' כא: ג. (28) ראה השבעתני – דברי העבד. ברית חדשה – יר' לא: לו. (31) בה' אשביעך לבדו – שאמר לו אברהם לעבדו (בהמשך בפסוק המובא בשורה 30): 'ונקית משבועתי זאת'. בשני כה"י כתוב 'השביעך' והגהתי לפי הענין ולפי הכתוב בפסוק ג. (32) שים ידך – להישבע. (34) ידו המשילו – השווה לענינו: תנחומא ישן ויצא, ג' המושל בכל אשר לו, שהמשילו וכו'.

קֹוֹבֵץ פִּיּוּטִים מִפְּרֻבָּאֲנָס
 יִצְחָק שֶׁלְּחֹו לְקֹדֶשׁ בֵּת גְּדוּלִים
 בְּנֻמִּים וְצִמְדִּים וְעִינִלִּים
 וַיִּקַּח הָעֶבֶד עֲשָׂרָה גְּמָלִים

[שם י]

40 אוֹמֵן פִּי[ו] הַפְּעִיר
 לְבִקֵּשׁ רַחֲמִים [וּלְכַבּוֹ] הָעִיר
 וַיִּכְרֹף הַגְּמָלִים מִחוּץ לָעִיר

[שם יא]

בְּהִתְפַּלֵּלוֹ לִפְנֵי הַבּוֹרָא
 וְהוּא חָרַד וַיֵּרָא:
 45 'ה' אֱלֹהֵי אֲדֹנִי אֲבָרְהָם הִקְרָה

[שם יב]

הִקְרָה נָא אֵשֶׁה תְּגִינָה
 וְעֲשֵׂה חֶסֶד בְּאַמּוּנָה
 עִם אֲדֹנִי שׁוֹמֵר אֲמוּנָה .קדוש.

ר[י]ב[ה] בֵּת שָׂרִים לְבַל אוֹלִיךְ הַמַּצֵּב
 50 לְבֶן אֲדֹנִי כָל יְהִי וְעֲצֹב
 הִנֵּה אֲנֹכִי נֹצֵב

[שם יג]

הַמִּקְדָּשׁ בְּצִמְדִּים עַל יְדֵיהָ
 וּמִכָּרַת אֱלֹהִים וְעִוְרִיהָ
 וְהָיָה הַנֶּעֱרָר אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹהִים

[שם יד]

55 מִימִיָּה צִמְאָה שִׁבְר'
 וּבָא לְכָל [אֲשֶׁר] שִׁבְר'
 וַיְהִי [הוּא] טָרָם כָּלָה לְדַבֵּר

[שם טו]

דָּבָר דָּבָר עַל אֶפְנִי
 לְקִיָּם שְׁבוּעַת אֲדֹנִי
 60 וַיְהִי עֲזָרוֹ מִמְּעוֹנִי .קדוש.

(38) בת בתולים (40) פיר (41) ולבבו העיר (45) [המלה 'אדוני' חסרה] (49) ריבה בת שרים לבל אוליך מצב (54) הנערה (55) שיבר (56) ובא לכל אשר שיבר (58) דבר דבר דבור (59) [הטור חסר].

(37-38) יצחק - ליצחק. בת גדולים - בתואל היה מלך בחרן (פרקי דר"א טז).

נוסח קורפּו: 'בת בתולים', לפי פסוק טז. לקדש וכו' – ראה להלן שורה 52. (40) פיו – כך נוסח קורפּו והוא תואם את הענין. בכ"פ: 'פי'. הפעיר – פתח. (41) ולבנו-השלמה לפי קורפּו. (47-48) השווה תפילת העבד, פסוק יב. (49) ריבה – הגהתי לפי קורפּו. בכ"פ: 'רבת בת שרים'. לכל אוליך המצב – כנראה שיבוש, ולא עלה בידי לפרש. (50) לבלי יהי נעצב – השווה יבמות סב ע"ב: כל השרוי בלא אשה שרוי בלא שמחה. (52) בצמידים – ששם העבד על ידיה (פסוק כב ועוד). המקודשת – על ידי שליח (ראה קידושין מ ואילך וכאן לעיל שורה 37), ובמדרש הגדול: 'זנום זהב וכו' למה נתן לה, לקידושין'. (53) ומכרת – כשנשאה את עיניה וראתה את יצחק (פסוק סד). אולי יש לקרוא 'מכרת', לפי הנאמר על אשת חיל במש' לא: יא. (55) מימה – כמו: 'במימה'. צמאה (יר' ב: כה) – צמא; שבר – לשבור צמאוי והשווה תה' קד: יא. (56) ובא לכל – והשיג כל אשר שיבר (קיוה) לו. ואולי צ"ל: 'ובא לו כל אשר שיבר'. 'אשר' – השלמה לפי קורפּו. (57) בכ"פ: 'ויהי בטרם', בשינוי הפסוק. (58) דבר וכו' – מש' כה: יא, והוא מן הפסוקים שנוהגים לומר בחתונה. ראה למשל 'סדר הקנטיריס', דף 440; 'סדר התמיד', ב, דף 215ב.

נשמתים לחתן

חמשת פיוטי נשמת שבקובץ (מס' 70 עד 74 ברשימתנו) לא נדפסו עדיין. שלושה מהם נוסדו על שמו הפרטי של החתן ועל גביהם רשום: 'נשמת לחתן ששמו יהודה'; '... ששמו יעקב'; '... ששמו יצחק'. נוהג זה – כיבוד החתן בנשמת המיוסד על שמו – נשתמר גם במנהג אביניון וקארפנטראץ שבדפוס ובכתבי-יד מאוחרים. ב'סדר חתנים' של מנהג זה הוקדש מדור גדול ל-'נשמתים על שמות בני ישראל'; לכל שם נתייחדה רק מחרות בודדת, והיו משלבים אותה בשבת חתונה בפיוט נשמת מן המוכן¹. מסתבר שהמחרות הבודדות הללו, ולפחות אחדות מהן, אינן אלא שרידים מפיוטי נשמת שלמים כדוגמת הנשמתים שבקובץ. לחתן ששמו יצחק נתייחד במנהג אביניון קטע שתחילתו 'נשמת קציני החתן קורא ממרחק', ודוידון רשם אותו ב'אוצר' כפיוט נפרד (אות נ 798). והנה, 'נשמת קציני' הוא אך המחרות השנייה מתוך הפיוט השלם 'נשמת ישורון ישיר אין כאל חי גואלי', אשר דוידון לא הכירו ואשר נשתמר בשלמותו כנראה רק בכתב-היד שלפנינו (מס' 74). הוא הדין בנשמתים אחרים הכלולים בו².

דבר זה אינו אומר שהללו הובאו בקובץ בצורתם המקורית, כפי שיצאו תחת ידי מחבריהם. ניכרים בהם שרידים מנשמתים אחרים. תופעה זו רגילה בסוג 'נשמת' בכללו; מתכונתן הקבוצה של מחרותיו הקלה על ניידותן מפיוט לפיוט. במיוחד בולט הדבר במחרות הסיום, בחרו 'ים' המשמשת מעבר לתפילה ('ואלו פינו מלא שירה כים'). מחרות סיום מסיומות מנשמתים קדומים יחסית נתקבלו כסיומים קבועים שנספחו לנשמתים של מחברים שונים. וכך גם בשני פיוטים שבקובץ: 'נשמת יעלת חן' (החתמה: יהודה) ו-'נשמת זרע קודש' (החתמה: זרחיה). שניהם מסתיימים במחרות 'נשמת פועלי רצונך בכל מאויים'; במקורה היא סיום לנשמת החתום 'יוסף', כנראה פרי עטו של יוסף אבן אביתור. בשינויים קלים נספחה מחרות זו גם לנשמתים של אבן גבירול, משה אבן עזרא ויהודה הלוי ושל אחרים³.

1. למשל כ"י בן צבי 30, דף 95א; סדר התמיד, ב, דף 218ב; סדר הקנטיריס דף 43ב.
2. על שילוב המחרות הבודדות לפי מנהג אביניון ראה צונץ, *AZJ*, ג (1839), עמ' 47-48.
3. הקטעים בדפוס שנועדו ליהודה וליעקב לא נלקחו מן הנשמתים המקבילים שבקובץ. שניים מבין הנשמתים השלמים (מס' 70, 73) נשתמרו גם בכ"י גינצבורג 197.
4. למשל: 'נשמת חוגני חג המצות' (רשב"ג-ב"ר, ב, 91). צונץ (עמ' 185, 589) העיר שהסיום אפשר שהוא לאביתור; 'נשמת משמעין על השקלים' (משה אבן עזרא, שירי קודש, ברנשטיין, מס' כא וראה שם באור למס' קלו); 'נשמת ידידי עליך' (הלוי-בראדי, ג

קובץ פיוטים מפרובאנס

גם מחרוות אחרות, בנוסף על האחרונה, הן ניידות בסוג זה, כפי שמעידות החתימות. כידוע, חתום שם הפייטן בנשמת כרגיל בראשי המחרות (לאחר המלה 'נשמת') לפעמים גם בשאר הטורים, בחתימה כפולה או משולשת, ועוד פעם אחת במלים החורגות של אחר טור א' בכל מחרות. המלים החורגות, שנועדו כנראה לתשובת הקהל או המקהלה, הן לרוב פעלים בזמן עתיד המוסבים על המלה 'נשמת' וכינוי הם מוסבים על האל, כגון 'נשמת... תפארך' (או: תקדישך, תיחדך וכו'), והחתימה הנוספת מצטרפת מן האותיות הראשונות של שרשי הפעלים; ממילא זהה כל אות כזאת עם האות הפותחת את הטור. למשל, ב'נשמת ידידים המשכימים', הגדפס להלן, חתום 'יצחק': ידידים... תיחדך; צבי... תצדקך; חפץ... תחסוך; קוראים... תקדישך (ועוד פעם בטור ב' בכל סטרופה). בפיוט אחר בעל פתיחה דומה (מס' 71 ברשימתנו) יש זכר לחתימה כפולה 'יצחק' רק במחרות א', ד', ה' ואילו האחרות אינן שייכות לפיוט המקורי.

המלים החורגות בפני עצמן אף הן ניידות בסוג זה. המחרות הבודדת לחתן ששמו יצחק מתחילה במנהג אביניון: 'נשמת קציני החתן קורא לך ממרחק – תזמרך'. ואילו בנוסח המלא של הפיוט שבכתב היד שלנו (מחרות ב' מתוך 'נשמת ישורן ישיר') כתוב במקום 'תזמרך' – 'בקדוש ישיר' תורה'. שני הנוסחים גם יחד לא שמרו על המלים החורגות המקוריות: אין הן תואמות לחתימה בראש הטור.

המלים החורגות ניידות אפילו בסיומים הסטיריאויסיים שהזכרנו. הסיום 'נשמת פועלי רצונך בכל מאויים – תפארך' (חתימה תאומה של פ' מתוך 'יוסף') נתגלגל כאמור לשני פיוטים שבקובץ, ובשניהם נשנתה המלה החורגת ובמקום 'תפארך' כתוב 'תהדרך', אולי בהשפעת המלה החורגת הקודמת, שאף היא שווה בשני הפיוטים ('יהדרוך'); באחד היא חלק מן 'זרחיה' ובאחר – מן 'יהודה'. כנגד זה כתוב 'תפארך' בפיוט אחר (הגדפס להלן) דווקא בסוף טור שחתימתו ק' ('נשמת קוראים לך' וכו'), כלומר כאן שרדה רק המלה החורגת מן הטופס הקדמון.

נשמת ידידים המשכימים

כ"פ דף 65ב: 'נשמת לחתן ששמו יהודה'. החתימה יצחק – שלוש פעמים: בראש טור א' וטור ב' בכל מחרות ובמלים החורגות. במחרות הרביעית חתום ק' רק בטור א' ובמלה החורגת. במחרות החמישית שוב חתום ק' בראשי שני טורים, אבל לא במלה החורגת ('תפארך'), שהיא שריד מטופס סיום קבוע. ראה לעיל בהערות המקדימות. כל מחרות, פרט לאחרונה, מסתיימת בקטע פסוק המוסב על יהודה, לפי עניינו של הפיוט.

נְשִׁמַת יְדִידִים מְשַׁכִּימִים עִם הַחֲתָן בְּבֵית הַתְּפִלָּה תִּיחַדֶךָ
יִשְׁמְחוּ וַיֹּאמְרוּ מִי עָלָה לָנוּ לֵשֶׁם וּלְתַהֲלָה
יְהוּדָה יַעֲלֶה בְּתַהֲלָה

נְשִׁמַת צְבִי חֵן צָעִיר יָמִים לְתוֹרָה וּלְתַעֲוָדָה תִּצְדָּקְךָ
צָדֵקָה יִקְרִיב מְקוֹם קָרְבָן עֲבוּדָה
וְעִרְבָה לָהּ מְנַחַת יְהוּדָה

5

עמ' 229). תחילת המחרות מצטרפת לחתימה 'יוסף' ב'נשמת ישראל עמך ישישו ביום מנוחה' לפי מרבית הנוסחאות בכתבי יד (הערת ידידי ע. פליישר), והפיוט הוא כנראה לאביתור. צונץ הוכיר נשמת זה (עמ' 185; ד, אות נ 792), אך לפניו היה נוסח מקוטע ועל כן פקפק בבעלותו של אביתור.

נְשַׁמַּת חָפֶץ לְהַלֵּל חֶתֶן בְּתוֹךְ קֶהֶל וְעַדָּה
חֹשֶׁה לְפַלֵּל בְּעֶדוֹ בְּקוֹל רִנָּה וְתוֹדָה
וְזֹאת לִיהוּדָה וַיֹּאמֶר שְׁמַע ה' קוֹל יְהוּדָה

10 נְשַׁמַּת קוֹרְאִים לָךְ לְהִשְׁיבָם לְגִנַּת מִרְבֵּץ
בְּשׁוּב ה' בְּקֶדֶם לּוֹ בָּשִׁים כְּתִנַּת תִּשְׁבֵּץ
וְאַסְף נְדָחֵי יִשְׂרָאֵל וְנִפְצוֹת יְהוּדָה יִקְבֹּץ

נְשַׁמַּת קוֹרְאִים לָךְ מִבֵּית שְׁבִימִם
לָךְ יִשְׁעָם לְהַחִישׁ וְלָתֵת מֵאֲוִיִּם
אוֹמְרִים וְאֵלּוּ פִינוּ מֵלֹא שִׁירָה כִּיִּם 15

(2-3) מי יעלה לנו... יהודה יעלה בתחילה – על פי שו"א: א-ב ושם כ: יח. לשם ולתהלה – יר' יג: יא, צפ' ג: כ. (4) לתורה ולתעודה – יש' ח: כ. (6) וערבה... יהודה – מלאכי ג: ד. (9) וזאת... יהודה – דב' לז: ו. (12) ואסף נדחי... יקבץ – יש' יא: יב. (15) אומרים וכו' – מעבר לתפילה.

נשמת זרע קודש נקובי שם נקוב

כ"פ דף 666: 'נשמת לחתן ששמו יעקב'; כ"י גינצבורג 197, דף 247א-ב: 'נשמת'. החתימה 'זרחיה' – שלוש פעמים: בראש כל טור א' וכל טור ג' ובמלים החורגות. אילו הועברו המלים הללו לראש כל טור ב' היתה מתקבלת חתימה משולשת רצופה. אבל נוסחן (פועל) בעתיד ובכינוי) ואופן החתימה שבהן (בפ' הפועל, ולא באות הראשונה) טיפוסיים למלים החורגות שבסוג שירי זה. המחרוזת החמישית, המשלימה את החתימה, חסרה ב-כ"פ והיא מובאת כאן מ-כ"י גינצבורג. המחרוזת האחרונה מצויה בשני המקורות. היא סיום סטירי-אוטיפי הלקוח מפיוט אחר (ראה לעיל בהערות המקדימות). כל המחרוזות, פרט לאחרונה, מסתיימות בקטעי פסוקים המוסבים על יעקב, לפי ענינו של הפיוט.

נְשַׁמַּת זֶרַע קֹדֶשׁ נְקוּבֵי שֵׁם נְקוּב
לְיִשְׂרָאֵל בִּירְאָתָךְ כָּל לֵב עֲקוּב
זֶה יֹאמֶר לֵה' אֲנִי וְזֶה יִקְרָא בְשֵׁם יַעֲקֹב

נְשַׁמַּת רוֹעִים בְּמִדְבָּר וְשׁוּחָה
וְתִבְשָׁרִם בְּהִשְׁקָט וּבְבִטָּחָה
רָנוּ לְיַעֲקֹב שְׁמָחָה 5

(1) זרע קדש – יש' ו: יג. תאורמו חיל – על פי תה' יח: מ (ותאורני חיל); כיון שהחתימה במלים החורגות היא באות הראשונה של שרש הפועל, אולי יש לנסח: 'תְּאֻרְמוֹ', באותה כוונה, על פי ש"ב כב: מ (ותורני חיל). (2) לב עקוב – על פי יר' יז: ט. (3) זה... יעקב – יש' מד: ה. (4) תרביץ... טוב – השווה תה' כג: ב, יח' לד: יד. (5) בהשקט וכו' – יש' ג: טו. (6) רנו... שמחה – יר' לא: ו.

קובץ פיוטים מפרובאנס

יִחְנו רַחֲמֵי	נִשְׁמַת חֲרָדִים אַחֲרֵי צוּרָם וַיָּנֶהוּ כִּי לֹא כִהְלִלִים אַחֲרֵי הַתְּהוֹ חֶלֶק יַעֲקֹב כִּי יוֹצֵר הַכֹּל הוּא	
תִּיחַל יִשְׁעָהּ	נִשְׁמַת 10 יֹצֵא מִחֶפְתּוֹ לְבֵיתָהּ יְרוּץ אֶרֶח יּוֹם כְּבָרוּשׁ רַעֲנָן וְאַזְרַח יִשְׂרָשׁ יַעֲקֹב יִצִּיץ וּפָרַח	
תִּהְדָּרָה בְּרַב עַם	נִשְׁמַת הַחֲוִיִּים עָלָיו זְקֵנִי וְקִצִּינִי וְרַב טוֹב תִּשְׁמָעֵם מְשָׁמִי מְעוֹנִי [הָאֲמוֹר] בֵּית יַעֲקֹב הֶקְצַר רוּחַ אֲדָנִי	15
יִהְדָּרוּהָ	נִשְׁמַת פּוֹעֵלִי רְצוֹנָה בְּכָל מְאֹרִים פּוֹעֵל גְּבוּרוֹת אֵל חֵי וְקִיָּם אֲזֻמְרִים וְאֵלֹה פִּינוּ מָלֵא שִׁירָה כִּיָּם	

(7) חרדים וכו' – השווה יש' סו:ה, ש"א ז:ב. יחנו רחמיו – בכ"י גינצבורג 'תחכה רחמיו' והוא כנראה הנכון. (8–9) לא כהוללים וכו' – על פי יר' י: טו–טז (הבל המה וגו' לא כאלה חלק יעקב וגו'). טור 9 הוא קטע מפסוק טז כלשונו. (10) יוצא מחפתו... ארח – על פי תה' יט:ו; פסוק זה נהגו לאומרו בהלולה לחתן, וראה בשיר 'בשנות ייני' הנדפס כאן, באור לטורים 14–15. (11) כברוש רענן – הו' יד:ט. (12) ישרש... ופרח – יש' כו:ו. בכ"פ: שורש(1). (13) מתרחות זו – רק בכ"י גינצבורג. (15) האמור בית יעקב וכו' – מיכה ב:ז. בכה"י מתחיל הטור במלה 'בית' אך לפי החתימה הבאתי מן הפסוק גם המלה הקודמת. (16–18) ראה לעיל בהערות המקדימות.

כמה לי על מצפה

כ"פ דף 12א [=פ]: 'פיוט'; כ"י אוכספורד 1138 דף 51ב [=א]. שני המקורות משלימים זה את זה; כאן מובא טכסט אקלקטי.

הפיוט מעורר בעיות בדבר ייחוסו והמאורע הנרמז בו, והן כרוכות בענין המתכונת ושירת השקילה. בראשי הסטרופות חתום 'סחק'. חתימה זו תמוהה, אלא אם כן נניח שהצירוף מקרי. בתחום המוסלמי ידועה החתימה 'אסחק' (כגון של בעל 'עזרת נשים'), אך פיוטנו הוא מן התחום הנוצרי. אמנם אפשר לצרף גם 'יצחק' (צד"י בראש טור 11 במקום סמך בראש טור 8), אלא שמתכונת הפיוט היא מדויקת וקשה לשער שהפייטן לא שמר על הסימטריה בצירוף החתימה ועירב בה טורי איזור וטורי סטרופות.

הפיוט הוא שיר איזור בעל מדריך: אא/ בבב/ א–א–א/א/ גג/ א–א–א/א/ דדד וכו'. ברוב טורי האיזור מופיע החרוז גם בצלעיות הפנימיות, ובכלל עשיר הפיוט בחרוזים פנימיים ובצימודים מסוגים שונים, כגון: צירי–צירי, תורי–תורי–תורי צירי–צורי–צירי. על משקלו – להלן.

אף על פי שבציוריו ובמתכונת חריותו דומה פיוט זה לרבים, יש בו ייחוד בולט, הן מצד

הסגנון – שטף הלשון, העקיבות בצירורים ובפיתוח הרעיוני, והן מצד הענין – נזכרת בו שמועה אודות עשרת השבטים העולים ממדבר חבור. בשיר מדברת כנסת ישראל. היא יושבת בגלות, 'על מצפה', 'על אם דרך', ומצפה לבוא אליהו, מבשר הגאולה (1-7). מחשבי קצין מבטיחים לה שתגאל בקרוב (8-10) ועתה חרדה היא 'יום יום' לאלה המבשרים לה: 'עלו שבטי יה מחבור ויגלו; לבשי עוז כי בניך נגאלו' (13-15). המלה 'חרדת' עשויה להתפרש גם ככיסופים ממושכים בלבד: יום יום מצפה אני בחרדה ובקוצר רוח לבשורת הגאולה. אבל מן ההמשך מסתבר שהמדובר בשמועה מסוימת שכבר הגיעה לאזני הפייטן, ודומה שהוא דווקא מסתייג ממנה; על כל פנים, הוא מהסס: 'איך הגיע תורי לעדות נזמי גם תורי, בני, ובארצנו עוד לא נשמע קול תורי?' (16-17). 'בארצנו' אינו מוסב כנראה על ארץ ישראל – אם כבר הגיעו השבטים לשם, אף זה בגדר שמועה – אלא על מקום מושבו של הפייטן: הגאולה שמספרים עליה שכבר החלה, מדוע אינה נראית במקומנו? נצימת ההסתייגות עוד מודגשת בכך, שהאיזור שציטטנו ('איך הגיע תוריכו') מקביל בניסוחו לאיזור הבא אחריו ('איך אפס לי צרי וכו' 12-22), ובוזה האחרון משיבה כנסת ישראל תשובה נצחת לאויביה ('קמיו'). הם אומרים לה שהיא הולכת חושך ומצפה לשוא ומנסים לפתותה שתמיר את דתה (18-20). ואילו היא דוחה אותם בתוקף; האל הוא צרי למכאובה (אף אם לא וכתה עדיין בגאולה השלמה, ב'צרי מגלעד' הנוכח בראש השיר) וגם אם תלך חושך, דבר ה' הוא אור לה. וגם מכאן עולה, שעדיין לא התאמתה השמועה אודות השבטים וחשכת הגלות לא תמה.

בפיוטנו מתגלית אפוא גישה שונה בתכלית מהתלהבותו של משולם דאפיירה, למשל, אשר בעת פשיטת המונגולים במזרח ובאירופה (1260 לערך) האמין באמונה שלמה כי אלה הם עשרת השבטים מעבר לנהר סמבטיון: 'ועדות לתשועה יש וחיוון והגדות בפי רבים שגורות / ותתחדש בימינו המלוכה לעם אוכד ולקהלות פזורות / ... / שבטים הם אשר גלו לפנים ועתה עזבו ארץ מגורות / ... / ופרץ גואלי הררי מחיצה וכה נחת לנהר מצורות...'¹, מבחינת הענין יכולנו לייחס גם את פיוטנו לאותה התקופה, אבל שיטת שקילתו מעכבת בעדונו. הוא שקול בשיטה הסילאבית המונה שוואים וחספים כתנועות שלמות. בטורי הסטרופות יש 10 הברות; בטורי האיזור – 13 הברות, בשתי צלעיות קבועות (6 לעומת 7 הברות). כבר הזכרנו במבוא שניצני השיטה הזאת (שווא=תנועה) נתגלו בפיוט העברי באי-טליה במאה ה-11, לכל המוקדם, ושבראשיתה לא הקפידו תמיד על מניין קצוב של הברות. בסטיות קלות נשקלו כאמור גם רוב השירים הסילאביים בקובץ שלפנינו וחלק מהם נתחבר כנראה בפרובאנס. אבל דווקא מתכונתו של 'כמה לי על מצפה' היא מדויקת; אם נמנה בו שוואים בכלל התנועות לא נמצא שום סטייה². לפיכך חייבים אנו לאחר את זמנו ולקבוע אותו לסוף המאה ה-11 או לראשית ה-12, עד סמוך ל-1450, תאריך כתב-היד. השמועות על בוא עשרת השבטים נתחדשו ביתר שאת מאוחר יותר, עם הופעת דוד הראובני; אבל גם בתקופה הנוכרת היו תנועות משיחיות, ואין לדעת לאיזו מהן נתכוון הפייטן, ואפילו לא מה היה מקום מושבו. פיוטנו נמצא בסידור שנכתב בשנת 1457, כנראה

1. דברי דאפיירה נתפרסמו לראשונה בידי ח. שירמן ('הארץ' 5.1.40) וראה בספרו 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס', מהד' א, כרך ב', עמ' 295, 317.
2. אמנם, בנוסח האקלקטי הנדפס כאן יש תנועה יתירה בטור 22. הבאתי נוסח זה (א), משום שהוא ברור יותר; אבל בכ"פ גם טור 22 הוא בעל משקל סדיר. השוואים והחספים בפיוט זה מעטים הם, ואפשר עוד להפחית את מספרם ולנקד: 'צרי' (2, 19, 21); שְׁלִחְמִיו (2, על פי יש' נז: ט), אבל ברור שאין זה מעין משקל התנועות הספרדי הקלאסי הנעדר כל שווא, מפני שבטכסט אין מנוס מפני שוואים אחדים: לְצִירִי (1, 2); עֲלִיָּה (4); הִרְיָצִי (6); ה' (22).

קובץ פיוטים מפרובאנס

בספרד³. מבחינה צורנית ומטרית מצטרפות בו לכאורה מסורות שונות, אולי הודות לקשרים בין הגליות. בכ"י אוקספורד נזכרים קשרים אלה במפורש⁴.

כָּמָה לִי עַל מַצָּפָה? / מָה זֶה הָיָה לְצִירִי?
שֶׁלַחְתִּיו לְגִלְעָד / הִבֵּא צָרִי לְצִירִי.

יִשְׁבְּתִי עַל אֵם דֶּרֶךְ צוּפִיָּה
לְרֹאוֹת מִי אֲשַׁלַּח לְבִנִי עֲלֶיהָ
לְדַעַת עַל הַנְּבִיא אֵלֶיהָ

5

אֵם יָבֵא כְּבִשּׁוּרִי / הִרְצִנִי מְבוּרִי,
אוֹ אֵם שָׁכַח צוּרִי / חֲנוּת מִקֶּבֶת בּוּרִי.

סִפְרֵי חוּזִים קָדְמוּ לֹא אֲבִינָה
מְתִי לַעֲלוֹת מְבוּר אֲכִינָה.
אֵךְ זֶה כָּמָה יֹאמְרוּ יוֹדְעֵי בִינָה:

10

צָפִי קָטַב בֵּת חוּרִי / וּמַעֲט יָמִים תִּסְפְּרִי
מְבוּר יִלְדֵי חוּרִי / אֵל הָרַם הַמּוֹר תִּצְפְּרִי.

חילופי גירסאות: (3) פ: ישבתי אם דרך על כפיה. א: על אם דרך על צפייה. (4) פ: לראות את מי. (6) פ: כבשוריה. א, פ: הריצוני. (8) א: ספרי חוזים כתבו. פ: לי אבינה. (9) א: לי אבינה. (10) פ: אך זה יאמרו כמה. (11) פ: כמעט ימים. (12) פ: המור תספורי.

1-2) כמה לי – לשון קצרה: כמה עוד אשתהה בצפייה לצירי (שליחי); צרי לצירי – למכאובי. לגלעד ... צרי – לפי יר' ח: כב, מו:יא, ובפיוט מצורף הענין לאליה הגלעדי, הוא השליח. (4) לבני עליה – לשאול פי גדולים בדבר הקץ. (6) כבשורי – כפי שנתבשרתי: 'הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא' (מלאכי ג:כג). הריצני מבורי – להוציאני; לפי בר' מא:יד. בשני כה"י: 'הריצוני', כנראה בהשפעת הפסוק. (7) או ... בורי – ושמא אין הוא מרחם על גזעי ושכח זכות אבות; לפי יש' נא:א ('הביטו אל צור חצבתם ואל מקבת בור נקרתם') ולפי תה' עז:י ('השכח חנות אל'). (8) ספרי ... לא אבינה – בניגוד לדברי דניאל (ט:ב) על חישוב הקץ. (10) יודעי בינה – יודעי חזון ומחשבי קצין, השווה דנ' ט:כג ועוד, וגם רומז לצירוף 'יודעי בינה לעתים' (דה"א יב:לג). (11) צפי וכו' – לפי יר' מח:יט. בת חורי – בת אצילים. (12) מבור ילדי חורי – מגלות אדום: 'החרי בני שעיר בארץ אדום' (בר' לו:כא). ניקדתי 'חורי' בכתוב מלא (למען הצימוד) – לפי דה"א א:לט. אל הר המור תצפורי – לפי יש' ז:ג, שה"ש ד:ו.

3. כ"י זה מסתיים בשיר דו-לשוני עברי-ספרדי, וראה במבוא, בסוף הערה 16.
4. מיד לאחר פיוטנו מובא שם 'סדר תעניות סדר החכם מאי' (= מאיסטרי) אשטרוך שלום בטרנאני בומן שהיה שם.

דן פגיס

חֲרָדְתִּי יוֹם יוֹם לְאוֹמְרִים: 'עֲלוּ
שְׁבִטֵי יְהוָה מִחֶבְרוֹן וַיָּגֵלוּ.
לְבָשִׁי עוֹ כִּי בְנִיךָ נִגְאָלוּ!'

15

אֵיךְ הִגִּיעַ תּוֹרִי / לְעִדּוֹת נִזְמִי גַם תּוֹרִי,
בְּנִי, וּבְאַרְצֵנוּ / עוֹד לֹא נִשְׁמַע קוֹל תּוֹרִי?

קָמִי יֹאמְרוּ לִי: 'עַד מָה תִּחִילִי?
אֵין צָרִי, לְצִיר לְשׂוֹא תוֹחִילִי!
אַל תִּלְכִּי חֲשֹׁךְ. הֵימִינִי, הַשְׁמֵאִילִי!'

20

אֵיךְ אָפֶס לִי צָרִי? / כִּי צוֹר מְזוֹר לְמִזְוִרִי!
אוֹ אִם אֵלַיךְ חֲשֹׁךְ / וּדְבַר ה' אוֹרִי.

(13) פ: חדרתי. (14) פ: שבטי יהויגלו. (15) פ: לבשו; נגלו. (17) פ: 'בני' - חסר; לא תשמע. (18) פ: קמי יאמרו. (19) פ: (הטור חסר); א: לצירי. (20) פ: אל חשך הימיני או השמאילי. (21) פ: תנה מזור. (22) פ: או אלך לי אורי ודבר ה' לי אורי.

13-15) השמועה על בוא עשרת השבטים. עיין לעיל. (16) תשובת כנסת ישראל. תורי - זמני. תורי - עדיי (שה"ש א"י, יא). (17) ובארצנו... תורי - לפי שה"ש ב: יב. אשר לכוונה - עיין לעיל. (18) קמי - אויבי. תחילי - תתעני במכאוביך. בשני כה"י: 'תוחילי', בהשפעת החרו הבא. (19) לציד - לשליח; אבל אפשר לפסק את הטור: 'אין צרי לציר! לשוא תוחילי' ואם כן הכוונה למכאוב. בנוסח א: 'לצירי' והוא ודאי שיבוש. בנוסח פ חסר הטור. (20) האויבים מפתים אותה שתסטה מדרכה ותמיר את דתה. (21) תשובתה לאויבים: הרי האל הוא מזור (תרופה) למזורי (לפצעי). (22) אלך... אורי - לפי מיכה ז:ח (כי אשב בחשך ה' אור לי). השווה איוב כט:ג, תה' קיט:קה. אור - אולי רמז לייעודו של הפיוט, ואם כן הריהו מאורה.

הפייטן ר' יצחק בר לוי ופיוטיו

מאת עזרא פליישר

בשנת תשי"ג הדפיס מורי פרופ' ח' שירמן בספר היובל לכבוד הפרופ' ש' אסף את מאמרו 'יצחק בן מר שאול המשורר מלוסינה' וליקט בו את כל הידיעות שהגיעו לידינו על משורר ספרדי קדום זה ואף הביא בו את השירים ואת הפיוטים שנותרו מעזובנו, מיעוטם על פי מה שזוהו על ידי חוקרים קדמונים ורובם ממה שהעלה בחיפושיו ובמחקריו בכתבי היד של הגניזה. הוסיף עליהם בספרו הגדול 'שירים חדשים מן הגניזה' (ירושלים תשכ"ו עמ' 157 ואילך) שבו העמיד את קלסתר פניו של המשורר על מליאותו ודיוקו. טורים אלה המוגשים לו ליובלו אינם באים אלא להשלים את הדברים, שאת עיקר יסודותיהם כבר הניח במאמריו הנ"ל, השלמה אחת נוספת.

(א)

ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול זכה לתשומת לבם של החוקרים לא מחמת גדולתו כפייטן, שהרי גדולה זו אינה בולטת הרבה בעזובנו הפיוטי הצנוע, אלא משום שהוא נמנה עם הראשונים בתולדות שירתנו בספרדי¹ ובדין נראה העיון ביצירתו נועד ללמד לא על יצירתו בלבד אלא גם על השירה העברית בספרד בכלל בתקופת התהוותה והתגבשות אופיה.

התפנית החדה בתולדות השירה העברית הגלומה בהתהוותה של השירה העברית בספרד אינה עניין לשירת החולין בלבד, שהרי בפניה זו עומדת שירתנו בספרד במקום החידוש המוחלט או המוחלט-כמעט², אלא גם, כמובן, לשירת הקודש,

1. השווה דבריו של פרופ' שירמן במאמרו הנ"ל עמ' 500–501. לפי עדותו של ר' משה אבן עזרא ב'כתאב אלמחאצרה' פעל יצחק אבן מר שאול בדור תלמידי מנחם ודונש. הנתונים מתישבים יפה עם עדויותיו של יונה אבן גנאח שהיה תלמידו של אבן מר שאול ושמביא דברים מפיו בכמה מקומות בספר הרקמה. כמדומה שאפשר להניח שהיה צעיר יותר מר' יוסף אבן אביתור הנזכר על ידי משה אבן עזרא בספרו לפניו (עיין 'שירת ישראל' עמ' סד). ר' יצחק אבן מר שאול הוא אפוא הפייטן הספרדי השלישי מבין הידועים לנו בשמותיהם שחומר לא מבוטל מעזובנו הפיוטי ניתן לבדיקה. מיצירת בן עירו ומתחרהו ר' יצחק אבן ג'קטילה לא נותר בידינו אלא פיוט האזהרות שלו והוא נדפס על ידי זולאי בתרביץ שנה כ, עמ' 161 ואילך.
2. האמונה הרווחת בהעדרה המוחלט של שירת חולין בתקופת הפיוט הטרומ-ספרדי

שהיא – באשר לפניה ה'ספרדיים – בחינת התהוות של יש חדש מתוך יש ישן. שמלמדת בדרך הטבע על עצמה, אך משמעותה משמעות גם לגבי מה שקדם לה. בתחום שירת הקודש פוסחת, כידוע, אנדלוסיה היהודית בתקופת ראשית עלייתה הספרותית על שתי הסעיפים ויוצרת בשתי רשויות שכמעט אין ביניהן מגע כלל: מקצתה שרויה בעולם פייטני המזרח הקדומים, פרוזה מבחינת משקלה, רבת רבדים מבחינת אוצר לשונה, רווית אגדות חז"ל מבחינת תכנה ויוצרת בסוגי הפיוט הקלאסיים; ומקצתה, להיפך, נוהה אחרי חידושיה הצורניים של שירת החול, שקולה לפי ההלכה השירית הערבית, מקפידה על לשון מקראית טהורה, משתחררת מן האגדות ומן הרמיזות אליהן, ומעמידה סוגי פיוט חדשים ששירת הקודש המזרחית לא ידעתם כלל. חותמה של דרפרצופיות זו טבוע על יצירתו של דונש³, והוא מאפיין גם את יצירתם בתחום שירת הקודש של הבאים אחריו עד ר' שלמה אבן גבירול ועד בכלל. ונראה שיצירתם של ר' יצחק אבן גיא ושל ר' משה אבן עזרא בלבד מביאה את שני העולמות הללו לידי התמזגות מושלמת ומעצבת סופית את מסגרותיה הספציפיות של שירת הקודש העברית בספרד.

והנה ביצירתם של ר' שלמה אבן גבירול ובמקצת גם ביצירת אחדים מקודמיו, באותו תחום-ביניים שבהן שאינו עומד בסימן ההמשך המובהק לפיוט המזרחי אך גם לא בסימן שלטון הגמור של הצורות שעיקר יסודתן בשירת החולין, ניכרים כמה סימני חידוש שאיננו יודעים צמיחתם מהיכן. שיטת השקילה החדשה למשל, שרבים מפיטרי ר' שלמה אבן גבירול נענים לה, משקל ההברות של הפיוט הספרדי⁴, לא ידענו מי הנהיג אותה ומי חידשה. ואם כי ברי לנו שחידוש ספרדי לפנינו שאין מוצאו אלא מן הפשרה שנתפשר פרזונה של שירת הקודש המזרחית עם שקילתה המדוקדקת והקפדנית של שירת החולין – הנה אין אנו יודעים כלל היכן יסודותיה של השיטה ומי הראשון ששקל לפיה⁵. כיוצא בזה

טעונה רביזיה יסודית. יש לזכור שבין סוגי השירה המצוינים על ידי תלמידי רב סעדיה באותה תעודה רבת חשיבות, שכמדומה שלא נתמצו משמעויותיה די הצורך, שנדפסה על ידי שכתר ב-Saadyana סימן LI (והשווה דבריו של בכר ב-JQR סי' כרך יד עמ' 742) מובא לכל הפחות סוג אחד של שירה חילונית (ה'חלק השישי'). לאור פסקה זו יש להעריך את קטעי המשלים שהדפיסו הרכבי ב-REJ 45 עמ' 298 (= חדשים גם ישנים סדרה ב' חוברת 7) ופרופ' שירמן ב'שירים חדשים מן הגניזה' שלו עמ' 427 ואילך. אין ספק בכך שכל השירים הללו קודמים לתקופת המשקל הכמותי, וזהו כנראה גם דעתו של פרופ' שירמן, השווה דבריו בספר הנ"ל עמ' 482.

3. עיין ג' אלוגי, דונש בן לבראט, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז.
4. הוא המשקל שנוהגים לציין בו את מספר ה'תנועות' בלבד (ר"ל: הארוכות), ולהעיר לצד מספרן על העובדה ש'השוואים הנעים והחטפים אינם במניין'. זוהי שיטת שקילה המקציבה מספר מסויים של הברות דקדוקיות לכל טור בשיר בלא להתחשב לא בערכן הכמותי ולא בערכן הטוני.

5. הדבר המפתיע בקיומן בספרד של שתי שיטות שקילה מקבילות הוא בלי ספק הסתירה העקרונית שביניהן, שבשעה שהשיטה הכמותית כולה תלויה במציאותן של יחידות ההיגוי הקצרות ובהכרה בהן כביחידות פונטיות לגיטימיות, סומכת השקילה ההברתית

באשר לכמה תבניות פיוטיות שאף הן זיקתן אל תבניות משל שירת החול נראית ברורה למדי, כגון הצורות הסטרופיות דמויות-שירי-האיזור שבהן חוררים הטורים האחרונים של סטרופות הפיוט אלה באלה, צורות אשר מאות פיוטים משל פייטנים ספרדיים ומשל העומדים בסימן השפעתם טבועים בחותמן: אף הן לא ידענו מי ראשון שהשתמש בהן.⁶

שני סממני צורה אלה שנראים אופייניים דוקא למיזוג שמתהווה באנדלוסיה בין מסורתה של שירת הקודש הקדומה לבין צורותיה של שירת החול אינם מצויים בשירה העברית בספרד בראשיתה. שניהם חסרים הן בשירי הקודש של דונש בן לברט והן בפיוטי ר' יוסף אבן אביתור בן הדור שלאחריו. והנה מתוך הפיוטים המועטים שנשתמרו בידינו מפרי עטו של ר' יצחק אבן מר שאול ושנדפסו בידי פרופ' שירמן במאמרו הנזכר בספר אסף, אנו נמצאים למדים שדוקא משורר צנוע זה מביא אולי ראשון ביצירתו הן את השקילה ההברתית האופיינית לפיוט הספרדי והן את התבנית הסטרופית הכמו-אזורית. בסדרת הפיוטים שנדפסו על ידי פרופ' שירמן מצויות לכאורה שלוש הדוגמאות הראשונות של פיוטים שקולים במשקל ההברתי, והם התוכחה הגדולה 'הכל יפחדו ויראו',⁸ הסליחה 'ירצה נא את שועי',⁹ ופיוט ה'מי כמוכה' 'מי כמוכה אביר ישראל'.¹⁰ (החל מגוף הפיוט בטור 17). שלושת הפיוטים כאחד שקולים במדויק, בעקביות שמעידה על תחושת החידוש, לפי משקל ההברות המיוחד של הפיוט

על ההתעלמות הגמורה מהן. וקשה להלום את שני העקרונות באותו מקום ובאותה תקופה בלא להניח שאחד מהם לא תאם את המציאות הפנימית.

6. עיין צונץ, Die synagogale Poesie des Mittelalters עמ' 88. אמנם בתבנית קרובה לזו השתמשו כבר הקלירי, ורב סעדיה גאון ב'אשא משלי' שלו, וכנראה, גם הקראי סלמון בן ירוחם בפולמוס שלו נגד הרס"ג. תבניות אלו מופיעות גם באגרת של רב חושאל מקירואן אל רב שמריה בן אלחנן שהדפיס שכטר ב-QJR ס"י כרך 11 עמ' 643 ואילך ובכתביו של עלון בן אברהם שהדפיס דוידסון ב-QJR ס"ח כרך 2 עמ' 221 ואילך, והשווה השלמותיו של פרופ' שירמן בספרו 'שירים חדשים מן הגניזה' עמ' 56 ודבריו במבוא שם, עמ' 53-54. בתבנית דומה מנוסחות גם 'השאלות העתיקות'. והשווה על התבנית את דבריו של פרופ' שירמן בידיעות המכון לחקר השירה העברית כרך ז', עמ' 157. כל הדוגמאות הללו של שירי חול הן. בשירת הקודש וזכות הצורות הללו לתפוצה בספרד בלבד. ועיין גם להלן בהערה 13.

7. אף על פי שפעילותו הפייטנית העיקרית של אבן אביתור מקומה במזרח, אפשר להניח שחלק מפיוטיו, ובמיוחד אלה שנקלטו במחזורים הספרדיים כמו ההושענות ומקצת מיוצרות החג שלו, נכתבו על ידיו עוד באנדלוסיה.

8. סימן א' במאמרו הנזכר של פרופ' שירמן, ס' אסף עמ' 507.

9. סימן ג' שם, עמ' 510.

10. סימן ד' שם, עמ' 511.

11. בדוגמא הראשונה והאחרונה חורגות מן השקילה, כמקובל, הסימיות המקראיות. שלשת הפיוטים כאחד שקולים בהקפדה גדולה לפי משקליהם וכל מקום שהטכסט נראה חורג מן המשקל הוא משובש מן הסתם. סטיות כאלו מועטות מאוד. בפיוט 'הכל יפחדו ויראו' שיש בו 29 סטרופות תלת-טוריות אין אלא צלעית אחת שאין שקילתה עולה יפה. בטור 18 בנדפס, בצלעית הראשונה, כתוב: 'שלמה בו נופחתי' ויש כאן הברה

הספרדי; הפיוט הראשון והשני בשש-שש הברות לצלע, והשלישי בחמש-חמש הברות. נמצאנו למדים ששיטת שקילה זו, אם לא ר' יצחק אבן מר שאול המציאה, הרי על כל פנים בין הראשונים היה שהשתמש בה.

שלושת הפיוטים הנ"ל מצטיינים לא רק בשקילתם אלא גם בתבניתם. הפיוט הראשון והשלישי עשויים סטרופות קצרות-טורים (הראשון סטרופות תלת-טוריות והשלישי – סטרופות מרובעות) שטור אחרון שבהן עומד על קטעי פסוקים שחורזים זה בזה או שמסתיימים במלה זהה. גם תבנית זו, אף על פי שניצנים שלה מופיעים כבר בפיוט הקדום, אינה זוכה לתפוצה של ממש אלא בספרד בלבד, ובלא ספק משום השפעת ה'מרובעים' השקולים של שירת החול. כנגד זה בנויה הסליחה 'ירצה נא את שועי' בתבנית סטרופית כמו-איזורית מובהקת ונמצא ר' יצחק אבן מר שאול שוב ראשון בספרד שטובע פיוט בדפוס תבניתו זה שכובש אחר כך כיבושים נרחבים ביצירת פייטני ספרד הגדולים.

(ב)

במאמרו הנזכר בספר אסף¹² מציין פרופ' שירמן שורה של פיוטים שאף על פי שחתומים הם לכאורה בשם הפייטן ובשם אביו 'יצחק בר לוי'¹³ לא צורפו על ידי אל לקט שירי הפייטן מחמת הספק שנסתפק ביחסם. שבעה פיוטים מובאים ברשימה זו, שניים מהם נרשמו כבר על ידי צונץ בספרו הגדול על תולדות הפיוט עמ' 216 ואילו חמשת הנותרים נתגלו בכתבי יד שבגניזה. בנוגע לפיוטים אלה מציין פרופ' שירמן ש'הם נכתבו לאו דוקא בסגנון האופייני לפייטני-ספרד אלא בדרך המחברים מארצות המזרח', ברם, מציין פרופ' שירמן 'אין לשכוח שהספרדים הראשונים שמו להם למופת את פיוטיהם של רב סעדיה גאון והדומים לו; תלמידם הנאמן היה בין השאר יוסף אבן אביתור בן זמנו של בן מר שאול ואפילו אצל אבן גבירול מרובות היצירות שמבליטות את הקשר אל הפיוט המזרחי'.

רשימת הפיוטים המובאת על ידי פרופ' שירמן כוללת פיוט שפתיחתו 'יום יחידתי בחיי קצה' שנרשם על ידי צונץ ושאין אנו יודעים לו מקור. פיוט זה הואיל ונשתקע – אי אפשר שנדון בו. שאר הפיוטים מוצאם משלושה מקורות. הפיוט 'אז ישיר ינון' שהוא זולת ליום ז' של פסח נדפס בקובץ הפיוטים 'אילת השחר' (מנטובה שנת ש"ב) והוא ידוע לנו מכמה כתבי יד חשובים (כגון כ"י

אחת מיותרת. בטור 25, בצלעית השנייה, כתוב: 'וישיב אל לבבו', והטכסט חסר הברה אחת, ברם בשינויי הנוסחאות מצאנו את כל הנוסחאות האלטרנטיביות הולמות את המשקל: כ"י ל: וישב אנוש אל לבו; כ"י פ: וישב זאת אל לבו. בטור 7 יש לנקד 'ויאנש' בוי"ו פתוחה, ובצלעית שלאחריה גם כן 'יענש' בוי"ו פתוחה. הסליחה שקולה בדיקנות, בלא שום סטייה כלל. בפיוט השלישי שוב אין אלא סטייה אחת בטור 29, ונראה שיש לגרוס שם 'וארץ' במקום 'והארץ'. בטור 33 סוטה הצלעית השנייה: 'אדם כספיר ותרשיש' ונראה שצ"ל: 'אדם כתרשיש'. בטור 21 יש לנקד 'בים' בבית שוואית.

12. עמ' 503–504.

13. רק הוולת 'אז ישיר ינון' חתום 'יצחק ברבי לוי'.

קופנהאגן 30 דף 96, ב וכ"י שוקן 36 דף 54, ב). הפיוט ל'עושה השלום' שתחילתו 'יושב נמוך / כך אל תמוך' מצוי בכתב יד מן הגניזה אוסף ט"ש H 3 / 104 שהוא קונטרס גדול של פיוטים הרבה שאין בו עוד פיוט נוסף של פייטננו ועל כל פנים אין בו עוד פיוט בחתימתו המלאה¹⁴. קטעי השבעות המצוינים על ידי פרופ' שירמן בסימנים 4–9 מצויים כנגד זה כולם יחד בכתב יד אחד מן הגניזה השמור באוסף אדלר (סימן 1232 דפים 10–11 וסימן 2678 דף 29–1530) שאין בו אלא פיוטים משל ר' יצחק בר לוי בלבד. חוץ מן השבעות המצויינות ברשימה הנ"ל אין בכתב היד הזה אלא עוד שייר של פיוט אחד, לקוי מאוד, שכתוב בראשו 'פזמונין ליום שמיני של חג' (כ"י אדלר 1232 דף 10, ב) ושחתימתו 'יצחק' ואין להטיל ספק בכך שאף הוא של ר' יצחק בר לוי. על רשימה זו של פיוטים שחתימתם יצחק בר לוי יש להוסיף עוד קדושתא לשבת שיש בה חתן, שתחילתה 'אז בהיות כלה במגורת מצוקים' המצויה בכתב יד לקוי מאוד וקשה-פיענוח באוסף ט"ש H 11 / 38. קדושתא זו נשתמרה כמעט במלואה והיא נפסקת באמצע הסילוק שלה. היא חתומה כמה פעמים 'יצחק' ופעמיים 'יצחק בר לוי'.

השבעות של יצחק בר לוי הרשומות אצל פרופ' שירמן נזכרות בדרך אגב גם על ידי מנחם זולאי במאמרו 'בין כתלי המכון לחקר השירה העברית' ב'עלי עין' עמ' 114. ואלה דבריו שם על מחברן¹⁵: 'יתכן שהוא יצחק בר לוי אבן מר שאול אליסאני וכו' אבל שבעות אלו אינן נבדלות במאומה מאותן של אבן אביתור וכמה סימנים פנימיים וחיצוניים מעוררים חשד שהמחבר איננו אלא אבן אביתור עצמו'. והנה השערתו זו של זולאי איננו יודעים על מה היא סומכת. בעזבונו של ר' יוסף אבן אביתור לא נשתמרו אלא שיירים של 11 שבעות, וקשה לראות מה הם הקווים האופייניים לשבעות של אבן אביתור שאפשר לבסס השערה כזאת על ההתדמות אליהם¹⁷. ואפילו דומות השבעות החתומות 'יצחק בר לוי' לאלו שחתומות בידי ר' יוסף אבן אביתור, עדיין אפשר לומר שמא השפעה יש כאן, שהרי שני הפייטנים בני תקופה אחת הם ובני ארץ אחת: אפשר ששני נביאים שמתנבאים בסגנון אחד בהכרח נביא אחד הם? ואשר לסגנון, אף על פי שסגנון השבעות של ר' יצחק בר לוי קרוב לסגנונו של אבן אביתור

14. עיין תיאור כ"י זה אצל זולאי Zur Liturgie der babylonischen Juden שטוטגארט 1933 עמ' 85, הערה 1 ובמחקרי יניי שלו עמ' שמי"ו, כ"י 59. בקונטרס מצוי עוד זולת שתחילתו 'ויי איוה לגלות כבודו בביאת בן פרץ' (דף 30, א) שסגנונו דומה מאוד לסגנון הפיוטים של יצחק בר לוי אך אינו חתום אלא 'יצחק' בלבד. ברם גם הסליחה 'ירצה נא את שועי' וגם הפזמון 'יקומם שדי', ששניהם בלי ספק ליצחק בר לוי הם, חתומים יצחק בלבד.

15. הטכסט שצויין על ידי פרופ' שירמן ברשימתו שהוא מצוי בכ"י אדלר 2678 דף 28, ב (סימן 7), טעות דפוס הוא וצ"ל דף 30, ב.

16. ב'עלי עין' עמ' 124 הערה 38.

17. על ההתאמה התבניתית של השבעות של יצחק בר לוי עם כמה מן השבעות של יוסף אבן אביתור עיין להלן. אין צריך לומר שהתאמה זו אינה יכולה לשמש יסוד להשערה הנדונה.

עדיין כמה וכמה סימני היכר של סגנונו של האחרון חסרים בו לחלוטין. יש בידינו הרבה פיוטים של ר' שמואל השלישי הקרובים בסגנונם הרבה יותר אל סגנונו של ר' יוסף אבן אביתור משבעתות אלו, ועדיין אין אנו אומרים שמא ר' יוסף אבן אביתור הוא שחתם שמואל יזכה, או שמואל החבר ברבי הושענא. כמדומה שהשערה זו של זולאי מקורה באותה כותרת שמצאנו בראש הפיוט 'יושב נמוך' בכ"י ט"ש H 3 / 104 שכתוב בה 'אחר לעשה [ש]לום' לחן יום... וג' ללרב'¹⁸, לפי שסתם 'הרב' בכותרות פיוטי הגניזה יוסף אבן אביתור הוא¹⁹. ברם דוקא פיוט זה ודאי שאין הוא לר' יוסף אבן אביתור, שהרי הוא שקול במשקל ההברות של פיוטי ספרד ובנוי לפי תבנית סטרופית כמו-מרובעת: שני סממני צורה אלה אינם ידועים עוד, כאמור, לר' יוסף אבן אביתור²⁰. וקודם שננסה לברר את זהותו של ר' יצחק בר לוי החתום בפיוטים הנ"ל ננסה להוכיח שכולם של פייטן אחד הם. באשר לשבעתות המצויות בכ"י אדלר אין הדבר צריך ראיה, לפי שכל השבעתות טבועות באופן בולט בחותמה של תבנית אחת (והיא מיוחדת במינה כפי שייראה להלן) וכולן מצטיינות לא רק בסגנון זהה ובדפוסי צורה זהים אלא גם באותם דרכי חתימה, מיוחדים אף הם, שמביאים בסירוג חתימה פשוטה 'יצחק' עם חתימה כפולה 'יצחק בר לוי'. כל שכן שכתב יד אחד לפנינו שאין בו אלא פיוטים חתומים באותו השם. והנה הקדושתא הגדולה לחתן המצויה בכ"י ט"ש H 11 / 38 והזולת לו' של פסח 'אז ישיר יגון' קרוב לומר ששניהם מתחת ידי פייטן אחד יצאו. וזהות הבעלים ניכרת מכוח דמיונות סגנוניים ותבניתיים בולטים ואף מצאנו בשתי היצירות סטרופה כמעט זהה שקשה לשער שנכתבה בידי שני פייטנים שונים, כל שכן בידי שני פייטנים שונים בני שמות זהים; זוהי הסטרופה הראשונה של הזולת:

אז ישיר יגון בנפול עבד מגון
גאות גאה אשר פסח פסוח וגגון
דיבר והקשיב לקול זעקי, רחם וחנן חנון
אתי מלבנון כלה אתי מלבנון

18. עיין ברשימתו של פרופ' שירמן בספר אסף עמ' 504 סימן 3.
19. עיין דבריו של זולאי בנדון במאמרו 'אזהרות ר' יצחק אבן ג'קטיליה' בתרכיץ שנה כ (תש"ט) עמ' 162, הערה 2. על ראיותיו של זולאי שם אפשר להוסיף עוד הרבה כיו"ב.
20. הציין 'ללרב' בכותרת הנ"ל באמת מופלא וכמדומה שלא מצינו ציון כזה בפיוטים כלל מלבד בפיוטי אבן אביתור. ברם ידענו גם בר' יצחק אבן מר שאול שתפש ישיבה בלוסינה; אפשר אפוא שגם הוא נתכנה, אולי בפי תלמידיו, 'הרב' סתם. ועוד אפשר, אם כי הדבר נראה רחוק, שהציון מתיחס לא לפיוט שבטכסט אלא לפיוט המצוין כלחן: 'יום...', ואפשר שיש לראות את נוסח הכותרת כראיה לכך, שעל כן לא נאמר בה 'אחר לעושה השלום ללרב, לחן יום...' כפי שההגיון התחבירי נראה מחייב. בין פיוטי אבן אביתור מצויים למעלה מ-25 שירים שפתחתם ב'יום', ככה"י אי אפשר לפענח את המלה שלאחר 'יום' ואולי כתוב 'יראני'. ברם התחלה זו לא מצאתי בין פיוטי אבן אביתור.

שמקבילים לה הטורים 31–34 בקדושתא לחתן:

רחמתיך מנוער רחם וחנן
שובבתיך בהיותך ביד עבד מנון
תמכתיך בקראי פסוח עליך וגנון
אתי מלכנון כלה אתי מלכנון.

והנה לא רק העובדה שהסטרופות בנויות על אותן מלות חרוז, ושיש בהן מטבעות לשון וצירופי סגנון דומים באופן בולט, אלא שגם הכינוי 'עבד מנון' המופיע בשניהם באותה משמעות²¹ הוא כמדומה נדיר די הצורך בשביל לראות את הופעתו הכפולה בשני פיוטים שחתימתם 'יצחק בר לוי' כהוכחה ברורה לבעלות זהה. כמה וכמה מקומות הקבלה אחרים בין שני הפיוטים מחזקים את ההשערה הזאת, כגון מה שמצאנו בקדושתא טור 88: 'בשרני ברוך לי מולא / באתי לגני אחותי כלה' – שנראה דומה למה שמצאנו ב'אז ישיר ינון' טור 35 ואילך: 'צור לבשר השיבה לבואה אל בית התפילה / באתי לגני אחותי כלה'. או כגון מה שמצאנו בקדושתא טור 96: 'סמכני כבכורה כתרומה וחלה' שבדומה לו מצאנו ב'אז ישיר ינון' טור 15–16: 'מאהבתי ראשית כמו תרומה וחלה / גן נעול אחותי כלה'. או כגון מה שמצאנו בקדושתא טור 94 ואילך: 'כן השיבני בהקדימי לשמועה פעולה / לבבתיני אחותי כלה' שבדומה לו מצאנו ב'אז ישיר ינון' טור 7 ואילך: 'זכירת נעשה וגשמע להשמעות אזניך / לבבתיני אחותי כלה לבבתיני באחת מעיניך'.

סימני סגנון קרובים לאלה מעידים גם על העובדה שהקדושתא והפיוט 'אז ישיר ינון' מצד זה והשבעות שבכתב יד אדלר מצד שני יצאו מלפני פייטן אחד. כגון מה שמצאנו בשבעתא לשמחת תורה טורים 3–4: 'ישמע מהרה צור פודה וגואל / אני יי שוכן בתוך בני ישראל' שבמקביל לו מצאנו בקדושתא טורים 73–74: 'קים מאמרך צור פודה וגואל / כי אני יי קדוש בישראל'. או כגון מה שמצאנו בשבעתא לשמיני עצרת טור 10: 'צל חביון אפרוש לעם חוכי וחסי', שבמקביל לו מצאנו ב'אז ישיר ינון' טור 34: 'צלך פרוש על עם אישר דרך ומסילה', וגם בקדושתא לחתן טור 83 ואילך: 'עתרתה לשמור אשוריה / פרשתה לה צל ציריה'. כן מצאנו לפייטן משתמש בדרך לא שכיחה בכינוי 'אזרחים' שבו הוא מציין את שלושת אבות האומה. הכינוי 'אזרח' לאברהם אבינו שכיח מאוד בפיוט, ברם כמדומה שלא נהגו פייטנים לכנות את האבות כולם 'אזרחים'. והנה בפיוט ר' יצחק בר לוי מצאנו שימוש בכינוי זה שלוש פעמים – פעם אחת בקדושתא טור 19: 'נאור קרביני באהבת אזרחים'; בשבעתא לשמחת תורה טור 22: 'חנכה על ידי ענו... אזרחי'; ובטור האחרון של השבעתא לסוכות: 'אל מברך בשלום יניי אזרחים'. ולמעלה מן הדמיונות בצירופי מלים ובשימושי לשון עומד הדמיון הסגנוני

21. השווה כנגד זה הדוגמאות שהעלה א. בן-יהודה במלוגו, ערך מנון.

הבולט מאוד בכל היצירות הללו, עד שנראה קשה מאוד לפקפק בכך שכולם מידי פייטן אחד יצאו.

שלא כדין פיוטים אלה דין הפיוט לעושה השלום הפותח ב'יושב נמוך'. שיר זה כתוב באופן בולט לפי נוסח כתיבתם של פייטני ספרד, הוא שקול במשקל ההברתי של שירת הקודש הספרדית, עשויה בתבנית כמו-מרובעת ומביאה בסוף כל סטרופה (= כל טור מרובע) פסוק שמסתיים במלת 'שלום'. והנה פיוט זה עשוי במדויק כמתכונת ה'מי כמכה' של ר' יצחק אבן מר שאול 'מי כמכה אביר ישראל', ואף על פי שמשקל פיוטנו קצר יותר (ארבע הברות לצלע במקום חמש) אי אפשר להתעלם מן הדמיון שבין שני הפיוטים, במקצב ובאיריה. כמדומה שאין שום סיבה לפקפק בכך שפיוט זה על כל פנים של ר' יצחק אבן מר שאול הוא²².

ואשר לשאר הפיוטים שאנו דנים בהם ושנראים כתובים, כפי שמעיר בצדק פרופ' שירמן 'לאו דוקא בסגנון האופייני של פייטני ספרד', אין בידנו הוכחה מכרעת שאף הם מידי ר' יצחק אבן מר שאול יצאו, והנכון הוא שסגנונם ואירתם שונים הרבה מאלה של הפיוטים הודאיים של המשורר איש לוסינה²³. ברם נראה שיש בידנו להוכיח שאף ר' יצחק בר לוי בעל הפיוטים שבצורר שאנו עוסקים בו פייטן ספרדי היה, ובקירוב אף בן תקופתו של ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול. העובדה שפייטנו ספרדי היה או על כל פנים נתון להשפעה ספרדית נראית מוכחת בצורה חותכת מעובדת מציאותו של הפזמון ליום שמיני של חג בתוך צורר השבעות של ר' יצחק בר לוי בכ"י אדלר 1232 דף 10, ב. פזמון זה, שאין להטיל ספק בו שהוא של בעל השבעות, אף על פי שהוא לקוי מאוד בטכסט שלפנינו, אין ספק כלל שהוא עשוי בתבנית סטרופית כמו-אזורית²⁴

22. העובדה שהפיוט הגיע אלינו מן הגניזה אינה מפליאה, כמובן. כמה פיוטים משל משוררים ספרדיים הגיעו אלינו מממצאי הגניזה בלבד ואף כמה מן הפיוטים הודאיים של יצחק אבן מר שאול מקורם בגניזה בלבד. שירי יצחק אבן מר שאול הגיעו למצרים עוד בימי חי' תלמידו, ר' יונה אבן גנאח; עיין במאמרו של פרופ' שירמן בספר אסף עמ' 503.

23. כל השוואה סגנונית צריכה לקחת בחשבון, כמובן, את סוגי הפיוטים המושווים זה לזה. פייטני ספרד הראשונים (ולא רק הראשונים) העמידו את יצירותיהם בתחום הסוגים הקלאסיים (יוצרות, קדושתאות וכו') בסגנון פייטני קלאסי (ר"ל: מזרחי). סגנון הפיוט הקדום, המזרחי, האריך ימים הרבה גם באנדלוסיה.

24. הטכסט לקוי מאוד בכתב היד ועל כן אין טעם להביאו בשלמות. כדוגמא לתבנית הפיוט ולחריטתו נביא את מה שנתשטירר משתי הסטרופות הראשונות:

יקום שדי... צדקה שמורה ונערכה
חק לעולם לעדה קדומה...
חג סוכה שומרת לאות חיים וברכה
יום עצרת כהלכה / לא תעשה [בו במלאכה]
אמץ עדה עתורה / בברית שלום נצורה
גומרת חופה הדורה / דת...
הרות רגל גמורה / ובשש מצות קשורה
ושמחת חג ממושכה / באמת... [כה]

ותבנית זו, כאמור, אינה מופיעה בשירת הקודש העברית אלא, כנראה, עם שירתו של יצחק אבן מר שאול עצמו. עובדה זו משייכת את כל השבעות, ואתן גם יחד, כמובן, גם את הקדושתא לחתן וגם את הזולת 'אז ישיר ינון' לתקופת השירה העברית בספרד. ושתי המלים 'כלות' ו'עופר' שבטור שתיהן כינויים הן לאומות העולם, ואי אפשר לומר שמא אין כאן אלא העברה מדימוי שיר השירים הנוגעים לעניין.

עכשיו שהצבנו גבול עליון לתקופת פעילותו של ר' יצחק בר לוי וראינוהו בעל כרחנו ספרדי בעצמו או נתון להשפעה ספרדית, ננסה להציב לפעילותו גבול תחתון. לכאורה עצם העובדה שפייטן מקדיש כוחות יצירה לסוג פיוטי כמו השבעתא נראית משייכתו לתקופה קדומה. שהרי הסוג כמעט שאין יוצרים בו בספרד; גם במזרח חדלה השבעתא להיות סוג חי במאה האחת עשרה²⁵. תבנית הקדושתא לחתן נראית 'ספרדית' מובהקת ויש בה סימני מבנה שלא מצאנום בפיוט המזרחי אלא בתקופה מאוחרת מאוד, כגון שילובה של מחרוזת ביניים ב'מגן' או כגון הבאת הסילוק מיד לאחר החלק הרביעי של הקומפוזיציה, ברם ספק אם ניתן לשער שפייטן ספרדי מאוחר העמיד קדושתא לחתן, שהרי הפעילות היוצרת של פייטני ספרד בסוג הקדושתא מצומצמת בכלל, ועל כל פנים אינה מוקדשת אלא לשבתות המצויינות ולחגים הגדולים. נוסיף על כך גם את האבחנה הסגנונית שכבר ציין אותה, ובדין, זולאי²⁶: כל הפיוטים הללו מזכירים לעתים קרובות את סגנונו של ר' יוסף אבן אביתור, ליתר דיוק: יש בהם כמה מסימני ההיכר של הסגנון הסעדיאני²⁷ כפי שהוגדר על ידי זולאי²⁸. במיוחד מרבה הפייטן להשתמש במקור-המוחלט לשם חיזוק הפועל ובשמות נרדפים²⁹ — שניהם מסממני הסגנון המיוחדים המאפיינים את תלמידי רב סעדיה גאון. והנה הפייטן האחרון באנדלוסיה שסגנונו, במקצת מיצירותיו, מושפע מדרכי כתיבה אלו ר' שלמה אבן גבירול הוא, ונמצא ר' יצחק בר לוי שלנו קודם לר' שלמה אבן גבירול או לכל המאוחר בן דורו.

קרוב אפוא להניח שר' יצחק בר לוי בעל השבעות והקדושתא לחתן בן ספרד היה ובערך בן דורו של יצחק בר לוי אבן מר שאול. והואיל והשם יצחק בר

25. עיין זולאי ב'עלי עין' עמ' 111.

26. ב'עלי עין' הנ"ל עמ' 124 הערה 38.

27. עיין זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' לו ואילך ושם.

28. קן סגנוני זה נזכר על ידי זולאי בספרו הנ"ל עמ' כח. הוא נראה מאפיין הרבה יותר את תלמידי רס"ג האפיגוניים כגון שמואל השלישי, יוסף אבן אביתור, שלמה-סולמן ויצחק בר לוי שלנו מאשר את הגאון עצמו. השימוש התכוף בשמות נרדפים הוא אחד מקוי האופי הבולטים של סגנון תקופת הגאונים בכלל וכבר צוין על ידי צונץ בספרו Die syn. Poesie etc. עמ' 123. אהדתם הגדולה של פייטני המאה העשירית לשמות נרדפים קשורה כנראה באהדתם לטור הארוך שאף הוא מסימני ההיכר של בית מדרשו של הגאון (השווה זולאי, האסכולה וכו' עמ' כב).

לוי נדיר למדי²⁹ נראה קרוב לומר שאין שני הפייטנים אלא פייטן אחד. ונמצא הפיוטים שאנו מדברים בהם משלימים השלמה חשובה את עזבונו של אחד מראשוני פייטנינו בספרד, ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול.

(ג)

תוספת זו של כמה פיוטים שאנו מספחים על עזבונו של ר' יצחק איש לויסנה אינה חשובה רק על שום שהיא מעמידה לפנינו פן שני בדמות דיוקנו הפיוטית, את הפן 'המזרחי' שלו, אלא גם על שום שהיא טומנת בקרבה עדות מעניינת על התפתחותו הספציפית של אחד מסוגי הפיוט הקדום: השבעתא. מבין כל סוגי הפיוט הקדום נראית השבעתא הסטאטית ביותר³⁰. בתוך סוגי הפיוט הנקראים 'להשתלב בתפלות הקבע' זהו גם הסוג ה'קצר' ביותר, היחיד מבין סוגי הפיוט הקלאסיים שלא נשתנו ממדיו במשך כל תקופות קיומו. למן התקופות הקדומות ביותר עומדת השבעתא על שבעה או ששה³¹ קטעי פיוט קצרים שכל אחד מהם אינו מכיל על פי רוב אלא סטרופה אחת או שתיים³² שמעבירות בסופן אל הברכות שאליהן הן מכוונות. לעולם לא מצאנו, כמדומני, שבעתא שחלקיה מורכבים משלוש סטרופות או יותר. בשבעתות חג מצאנו בד"כ – וכך כבר אצל ינאי ואצל הקלירי – את הקטע המכוון כנגד הברכה הרביעית, האמצעית, שהוא מצטמח לממדים גדולים ולעתים אפילו מונומנטאליים. ברם קטעים אמצעיים אלה אינם שייכים לתבנית הבסיסית של השבעתא אלא מתווספים עליה ודבר זה מוכח על ידי העובדה שעפ"ר לא מצאנו ב'גופים'³³ הללו את סממני

29. דבר זה מצינו גם פרופ' שירמן במאמרו בס' אסף עמ' 503.

30. על תולדות הסוג ועל תבניותיו העיקריות השווה אצל זולאי ב'עלי עין' עמ' 110 ואילך.

31. לעתים קרובות אין בשבעתות חג קטע כנגד הברכה האמצעית, אולי בעיקר כדי לתת מקום ל'גוף' זר, או מתוך שה'גוף' שהיה בה במקור נשמט. ועיין על כך דבריו של אלבוגן במאמרו Kalir Studien ב-HUCA כרך ג' עמ' 221–222 ודבריו של דוידסון במאמרו The Seder Hibbur Berakhot ב-JQR ס"ח כרך כ"א, עמ' 253.

32. רוב השבעתות הקדומות אין בהן אלא כדי סטרופה אחת בכל קטע. במקום שיש שם שתי סטרופות – הסטרופה השנייה ריפרינית ורק טור המעבר מתחלף בו. לעתים יש בשבעתות מן הסוג הזה שתי סטרופות משניות שמתחלפות לסירוגין, כמובן תוך שינוי טור המעבר שלהן מקטע לקטע. שתי הצורות מיוצגות כבר בפיוטי ינאי (הסוג השני אצל זולאי, פיוטי ינאי, סימנים קיח, קכא וקכה). שתי סטרופות לקטע, ששתיהן מתחלפות נדירות למדי בשבעתות הקדומות והן יותר מצויות בפיוטי ה"ח. והשווה לסוג הזה את השבעתות של משה בירבי יצחק שהדפיס זולאי בידיעות המכון לחקר השירה העברית כרך ה' עמ' קעא, השבעתא לחזאת הברכה של פינחס שהדפיסתי בסיני כרך נט עמ' רנא, שתי השבעתות לזכור ופרה של מאיר בר יצחק ש"ץ. והשבעתות לאלעזר (בירבי אבן?) שהדפיס שפיגל בידיעות ה' עמ' רעז ואילך, ועוד.

33. המונח מציין על פי רוב קטעי ביניים אלה בשבעתות. עיין זולאי, מחקרי ינאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית כרך ב' עמ' שלב.

התבנית של קטעי השבעתא העיקריים, לא מבחינת פסוק המסגרת של הפיוט, לא מבחינת הא"ב שלו ואף לא מבחינת החתימה. זהו פיתוח מועדף של השבעתא בקטע שחשיבותו מיוחדת: בברכה הרביעית, שהיא ברכת החג. ברם גם בפיוטים הללו נשארים לעולם כל שאר הקטעים בתבנית רגילה וקטנה, של סטרופה אחת או של שתי סטרופות. כמעט לעולם לא מצאנו שבעות מורחבות במקומות אחרים³⁴ ועל כל פנים לעולם לא מצאנו פיתוח אורגאני, מכון, של קטעי השבעתא או תבנית של שבעתא שאינה סומכת על הטקטוניקה הסטיריאוטופית, החסכונית, של סטרופה אחת או של שתיים לכל היותר.

ואין צריך לומר שדיו לכל קטע של שבעתא בטור-מעבר אחד בסופו, ר"ל דיה לשבעתא בכך שכל אחד מקטעיה ירמוז בסופו פעם אחת רמז-מה של מעבר מעין לשון הברכה כדי לצאת ידי חובת ההלכה המבקשת מן המתפלל שיאמר דבר 'מעין החתימה סמוך לחתימה'. מעולם לא העלה פייטן על הדעת לציין בשבעתא שלו, בכל אחד מקטעיה או באחדים מהם, את המעבר אל הברכה פעמיים, שהרי מבחינה פונקציונאלית אין מקום לרמיזה אל הברכה אלא במקום שהקטע מסתיים שם והמתפלל חותם את הפיוט בברכה.

והנה כל השבעות של יצחק בר לוי, ללא יוצא מן הכלל, מעמידות לפנינו תבנית חדשה ובלתי ידועה של הסוג. אחדים מקטעי השבעות הללו, בעיקר אלה המכוונים לשתי הברכות הראשונות או לברכה האחרונה של העמידה, חורגים מן התבניות המקובלות של השבעות (תבנית שלפיה כתובים כל שאר הקטעים); הם מקבלים, בנוסף על תבניתם הקלאסית, תוספת שירית – על פי רוב ארוכה יותר ולעולם עצמאית מבחינת בנייה – שמצטרפת עליהם ומעמידתם כדברי פיוט גדולים בממדיהם, על כל פנים גדולים הרבה מן המצוי בדרך כלל בסוג פיוטי זה. ולא זו בלבד, אלא שקטעים אלה מסתיימים לכאורה פעמיים, ר"ל במקום שביאו בסופם טור-מעבר אחד בלבד – הם מעמידים שתי נקודות מעבר זהות או כמעט זהות, אחת בסוף התבנית הראשונה, ה'קלאסית', ואחת בסופה של התוספת. נמצא שקטעים כפולים לפנינו מכל הבחינות, הן מבחינת גודלם, הן מבחינת תבניתם והן מבחינת טורי המעבר שלהם. והדברים בחינת חידוש הם, שלא מצאנו, כמדומה, כמותו מעולם³⁵.

34. הכוונה להרחבות מקוריות, מכוונות, של הפייטן עצמו. בכ"י מן הגניזה מצורפים לעתים רחוקות פיוטי תוספת זרים מסוג ה'רהטים' לפיוטי י"ח ולפעמים אף לשבעות. ברם דבר זה אינו תלוי בהתפתחות הסוג אלא במנהגי תפלה במקומות ובתקופות מסויימים. הרחבות מסויימות בשבעות מצינו בתפלות-שבע מיוחדות כגון בשבעות של טל וגשם או של ימים טובים שחלו להיות במוצאי שבתות (השווה במאמרי 'שבעות הבדלה ארץ-ישראליות' בתרביץ לו, עמ' 342 ואילך) וכיו"ב.

35. מה שמצאנו קרוב לזה הרי זה עיבודן של שבעות קדומות, חד-סטרופיות, לשבעות דו-סטרופיות בעלות סטרופות-משנה ריפרניות. כך למשל השבעתא 'לשבת ופור' של יהושע הכהן שהדפיס זולאי בידיעות המכון וכו' כרך ה' עמ' קנה. ברם שבעתא זו אינה של יהושע הכהן, רק סטרופות המשנה הן שלו, ועיין בנדון גם דברי המהדיר שם, עמ' קנו. כיצא בזה השבעתא של חדותא שהדפיס זולאי בתרביץ כב עמ' 41 וגם

ונמצאנו למדים שר' יצחק בר לוי [אבן מר שאול] לא רק שחידש צורות בתחומי הפיוט המתהווה בספרד ובסוגי הפיוט השוליים, כגון התוכחה או פיוט ה'מי כמוכה', אלא אף ניסה כוחותיו בחידושי תבנית בסוג קדום כשבעתא, והתאמץ לעצב לה פנים חדשות. תבנית מחודשת ובלתי מצויה זו אינה מסתברת אלא על פי ההנחה שיש לפנינו נסיון להרחיב את המסגרת המצומצמת והנוקשה של הסוג ולרענן אותו על ידי חידושי מבנה לא ידועים. ונראה שאף כאן אפשר לקלוט מתוך התבנית המחודשת את הד תודעת החידוש, שכן אם הרחבת התבנית מסתברת על פי הרצון לחדש את פני הסוג הישן והמיושן, הנה אין המעבר הכפול של הקטעים מסתבר, אלא מתוך הנחה שהפייטן חרד שמא לא תתקבל השבעתא המחודשת על ידי המתפללים שהחידוש ייראה זר בעיניהם, ודאג שדחיית החידוש לא תביא בהכרח גם לדחיית היצירה. הוא טבע אפוא את השבעתות הללו בשני דפוסים, דפוס אחד רגיל ומקובל, של שתי סטרופות בכל קטע ומעבר בסופן, ודפוס שני של התוספת שאינה מחייבת: רוצה החזן – הריהו רואה את השבעתא כשבעתא קלאסית ועובר מן הסטרופה השנייה של התבנית העיקרית אל הברכה, רוצה להוסיף על שתי הסטרופות את התוספת הפיוטית הריהו מוסיף, מתעלם מן המעבר הראשון ועובר אל הברכה בטור המעבר שבסוף התוספת. תבנית מחודשת זו כשבעתא מצאנוה עוד רק בין אחת עשרה השבעות של יוסף אבן אביתור, שארבע מהן עשויות כך, אחת מהן לפסח (תחילתה 'בחדוש ישעי חידש ביד חוזה ומזה'³⁶); אחת לשבת בשלח (תחילתה '... עימו יום לקח גם רכב גם פרשים'³⁷); ושתיים מהן לשבת שיש בה חתן (ראשונה מתחילה ב'על השמחה הראשונה יום זה אפציח [בפצח]³⁸ ושנייה תחילתה '... שמשו / הנך יפה דודי אף נעים במקדשו'³⁹). התאמה זו שבין תבנית השבעות של יצחק בר לוי לבין אלו של אבן אביתור נראית מקרבת עוד יותר את ההנחה שאין יצחק בר לוי בעל השבעות אלא בן דורו הצעיר יותר של יוסף אבן אביתור, ר"ל יצחק אבן מר שאול. ונמצאת הקירבה הסגנונית שבין שני הפייטנים שכבר דיברנו בה לעיל מאוששת מכוח הקירבה התבניתית של פיוטיהם. חידושם זה של שני פייטנים ספרדיים אלה בתחום השבעתא לא מצא מחקים, והוא נשתקע יחד עם הסוג כולו בסמוך לתקופת פעילותם. מכל מקום עצם נסיון

השבעתא המיוחסת לרב סעדיה גאון בסידורו עמ' שפא, שאף שם אין משל רס"ג אלא ה'פזמון לאלשבעה' בלבד. השווה בדומה לכך אצל א. שכתר בספרו *Studies in Jewish Liturgy* פילדלפיה 1930, עמ' 101. ואין תופעות אלו מענייננו.

36. שתי הסטרופות הראשונות של השבעתא, שהן מתאימות לתבנית הקלאסית של הסוג, נדפסו על ידי זולאי בעתון הארץ ח' סיון תש"ט. ברם יש לפיט בהמשך כתב היד התחלה של תוספת (אוכספורד 2740 / 13, דף 47, ב).

37. כ"י אוכספורד 2720 / 7 דף 18, א. מן השבעתא הזאת נותרו בידינו רק כ"ב טורים, כולם מכוונים כנגד הברכה האחרונה.

38. כ"י ט"ש H 11 / 38 באותו כתב יד מצוייה גם הקדושתא לחתן של יצחק בר לוי.

39. בהמשך כה"י הנ"ל. מן השבעתא הזאת לא נותרו בידינו אלא שירים מרופטים של כעשרה טורים.

הפייטן ר' יצחק בר לוי ופיוטיו

החידוש מעמיד לפנינו הזדמנות נדירה לקלוט בקליטה מדוייקת את מועדה וצביונה של תפנית מעניינת בהתפתחותו של סוג מסוגי הפיוט הקדום. ליבונה של נקודת תפנית זו על כל המשתמע ממנה, מצורתה ומכיוונה, אפשר שישמש בניין אב לליבונן של תופעות דומות בסוגי פיוט אחרים.

(ד)

עכשיו שהעלינו נקודת קירבה נוספת, בולטת במיוחד, בין יצירתו של יוסף אבן אביתור לבין זו של יצחק בר לוי, ולאחר שכבר ציינו שסגנונם של השניים קרוב, כמדומה לי שרשאים אנו להניח שמקצת מן הפיוטים שחתימתם 'יצחק' סתם ושמעמידים סממני סגנון 'אביתוריים' בולטים, אינם אלא ליצחק בר לוי (אבן מר שאול). הנחה זו חשובה בעיקר בסוג ההושענות שבו מצויים בידינו במקביל להושענות המרובות מאוד של אבן אביתור מספר ניכר של הושענות, הדומות דמיון רב מבחינת התבנית והסגנון לאלו של אבן אביתור ושחתימתם 'יצחק' סתם. דמיונם של פיוטים אלה למקבילים להם אצל אבן אביתור גדול עד כדי כך שמצינו אפילו את צונץ⁴⁰ משער באחד מהם ('אמוניך מתחננים') שחתימתו 'אני יצחק' שהוא של אבן אביתור אלא שנשמטו מראשו הסטרופות שבהן היה חתום 'אני [יוסף בר] יצחק'! מלבד פיוט זה מצויים עוד הרבה כאלה⁴¹ ולא רק בסוג ההושענות אלא אף בשאר סוגי הפיוט המקובלים.

40. בספרו הגדול על תולדות הפיוט עמ' 183.

41. השווה גם דבריו של צונץ שם, עמ' 182, סימן 32 בסופו.

פיוטי ר' יצחק בר לוי

א

(קטע מתוך שבעתא לראש השנה)

ו. הַמֶּלֶךְ יֹאמֶר לְעַד וְתִהְיֶה שְׁפָתִי תִצְרְנָה
יוֹם נוֹלְדוֹ הוֹרִי קְהִלּוֹתַי לְעַד תִּזְכְּרָנָה
צֵאתֶם מִסֶּבֶל לְנוֹחַ לְזִכְרוֹן לְעַד תִּשְׁמְרָנָה
צְנוּעוֹת שְׁלוֹשׁ נִפְקְדוּ בּוֹ, בָּהֶן עֵינֵי תֵאָרְנָה
5 חֵי מַפְעָלָן[ו]ת יִצְוִרִים מְדוּחֶיךָ בְּיוֹם זֶה תִּסְפְּרָנָה
חֲבִיזֵן סִתְרִי לֵב אֲנוֹשׁ וּמַעֲלֵת רַעֲיוֹנוֹ תַּחֲקֶרנָה
קָרָא וְנָאֵם בְּיוֹם זֶה לְהִקּוֹתִי תְרוּעָה תִּגְמְרָנָה
הַסִּירוֹתִי מִסֶּבֶל שְׁכֵמוֹ כִּפְּיוֹ מְדוּד תַּעֲבֹרנָה

תַּעֲבֹרנָה יוֹם זֶה בְּעֵת רָצוֹן לִפְנֵי

10 צְבָאוֹת חֵיל קוֹדֶשׁ נִחְלִי דֵּת סִינֵי
קַל מְהֵרָה יִשׁוּבוּן לְטִירַת אֲרָמוֹנֵי
עַדוֹת לְיִשְׂרָאֵל לְהוֹדוֹת לְשֵׁם [י']
ב[רוך] הַטּוֹב

השבעתא היתה מיוסדת על הפסוק 'בחצצרות וקול שופר הריעו לפני המלך יי' (תהלים צח, ו). כה"י מכיל את שני הקטעים האחרונים בלבד. המקור: כ"י אדלר 2678, דף 29, א.
2. יום נולדו וכו' – על פי ראש השנה י, ב; בתשרי נולדו האבות. 3. צאתם מסבל לנוח – ר"ל: יום פטירתם, על פי ר"ה שם, שם: בתשרי מתו האבות. 4. צנועות שלוש – הן שלוש העקרות שנפקדו בראש השנה: שרה, רחל וחסנה (ראש השנה יא, א). בהן – באותן נשים צנועות ובזכירת פקידתן. 5. מפעלות – בכה"י: מפעלת והל' מנוקדת בחולם. תספרנה – תבדוקנה. 6. תחקרנה – שב אל "מידותיך". 8. הסירותי – בכה"י: הסרותי. כפיו – בכה"י: וכפיו. והטור לקוח מתהלים פא, ז. 9. תעבורנה – כפיו מדוד תעבורנה ביום זה שהוא עת רצון לפני (על פירוש זה העירני פרופ' ש. אברמסון). 12. תהלים קכב, ד. והמעבר

פיוטי ר' יצחק בר לוי

י: יתן אומר נורא ואיום במשגבו
יחקר... שבות... פלבן
15 צופה ביום זה מפעל תחבולות זממת מסבו
צדק יעיר ביום זה במדת...
חרוב יחרבו לאומים בתגרת שבטו וחרבו
חבל נחלתו יחליץ וכבודו ישכן בקרבו
קרוא יקרא כמאז להסיר כאבו ועצבו
20 י: אלהיו עמו ותרוצת מלך בו

בו יאיר עליון בטובו עיניך
צהלתך ישמע, ירצה רעיך
חיליך קבץ יקבץ אדוניך
למודי י: ורב שלום בניך

25 יום זה יכפר את מעלי מחקקי ומחללי
ימחה את פשעי ואת רוע פעלי
צדקו יקדם אל לעמי ולקהלי
צאתם מכל חטא וכל עון פלילי
חשוב יחשב את שירי ומחללי
30 חטאת גם קרבן, וכמנחת כלילי,
קדוש בשנה זאת ימהר את גאלי
קרא בשורת ישע בארצי וגבולי
ביעת תקעי בשופר ובצלצול חילי
בריתו יזכור לי ויתיר את כבלי
35 רנה ישמיע תמורת קול אבלי
רם ונשא יקל מעלי סבלי
... .. שלום ימיני ושמאלי
לבנות כמקדם מקדש היכלי

סומך על מלת 'להודות'. 13. ה' יתן וכו' – תהלים סח, יב. 15. מסבו – מלשון מסבות
מתהפך בתחבולתו, באיוב לו, יב. והנושא: של האדם, והוא נרמז מן הסתם במלים
החסרות בטור הקודם. 20. במדבר כג, כא. 21. בו – בראש השנה. 24. למודי ה' – פירוש
ל'חיליך' שבטור הקודם, והוא פסוק בישעיה נד, יג. 25. מעלי – חטאי. מחוקקי ומחוללי –
כינויים לקב"ה. 30. וכמנחת כלילי – כקרבן שהוקרב כליל.

עזרא פליישר

40 וְיִשִּׁית יְשׁוּעָתוֹ חֹמַתִּי וְחָלִי
יְהִיָּה לִי מְעוֹז וּמִסְתּוֹר מִגִּדְלִי
יַעֲשֶׂה שָׁלוֹם לִי שָׁלוֹם יַעֲשֶׂה לִּי
אֵל מְבָרֵךְ בְּשָׁלוֹם שְׁלוֹמוֹ לִי יִפְּלִיא
ברוך אתה] המברך

40. וישית וכו' – ישעיה כו, א. 41. ומסתור מגדלי – כמו: ומגדל מסתורי, בסמיכות הפוכה והשווה צוניץ, תולדות הפיוט עמ' 642. 42. ישעיה כו, ה.

ב

שבעה לחג הסוכות

א. בְּסוּכּוֹת יֵשְׁבָה אֵיזֶמָּה חֲמוּדָה מִכָּל מְקַהֶלֶת
יוֹם חַג יִי נֶאֱסַפְתָּ וְהָלַל חֲמֻדָּה צִהֶלֶת

ז. בְּסוּכּוֹת יִנּוּחֹן יוֹרְשֵׁי דֵת חֲזִינוּ
יוֹמָם וְלַיִל יִשְׁחַרְרוּן קְרֹא בְּתוֹרַת הַגִּינוּ
צְנוּעִים בְּסוּכּוֹת מְחֹסֶה אֲדָר דִּירַת אֶרְמוֹנִי
צִאֲתָם לְתַהִילָה וְלִתְפִּילָה בְּתוֹךְ מְשַׁכְנֵי מְעוֹנִי
חֶבֶל חֶלְקִי וְנִחֲלָתִי, יוֹדְעֵי גְדוּלַת גְּאוֹנִי 5
חֶק סוּכָה נִצְרִים כְּמִצּוֹת חֲכָמֵי גְבוּנִי
קוֹרְאִים מְקַרְא קֹדֶשׁ בְּמִקְהֵלוֹת אֶמּוֹנֵי הַמּוֹנִי
חַג הַסּוּכּוֹת שֶׁבַעַת יָמִים לִי

לִי יִרְנְנוּ צְנוּעִים בְּמִהְלָלָם
חוֹנִים אֶל סוּכָה מְמוֹשֵׁב אֶהְלֵם 10

השבעתא היתה מיוסדת כנראה על הפסוק 'בסכת תשבו שבעת ימים כל האזרח בישראל יושבו בסכת' (ויקרא כג, מב) ברם אין בידינו אלא תחילתה בלבד בכ"י אדלר 2678 דף 29, ב. כמדומה שהקטע האחרון שלה מצוי באותו כ"י בדף 30, א – אלא שבין הדפים חסר מן הסתם דף אחד או שניים. 1. יורשי דת חזיוני – ישראל. 3. צנועים – נסתרים. בסוכת וכו' – ר"ל: בסוכתי, בתפארת ארמוני. כלומר: בצל כנפי. 4. צאתם – כמו: בצאתם. ר"ל: בבואם אל בתי (- בית הכנסת) להתפלל ולשבח לי. 8. ויקרא כג, לד. 10. חונים

פיוטי ר' יצחק בר לוי
 קדוש לעדתך וטפם ועוללם
 יהי שלום מעם יי עד עולם

יקבץ להר גיא חזיון פזורים נדחים
 יעלוץ אז לב עם בגלות נאנחלים
 15 צופים יענו קול בשורת אל שותחים
 ציון ישאו מפארים ומשבחים
 חוגגים חג סוכה, באפריון נחים,
 חדים במועדי אל, ששים ושמחים,
 קוראים בשם שדי, ידיהם לו שותחים,
 20 קרבתו תפצים ועליו מסתפחים
 ברית שלום להם עדי נצח נצחים
 בסוכה מקושרה כרקח מרקחים
 רנת אל נושאים, תהילתו פוצחים,
 רחמיו הרבים אינם נשכחים
 25 לצור יערכון ברית ניהוחים
 לרצון יקובלו כעולות וזבחים
 ושערי השלום לנגדם נפתחים
 ושלום גם השקט עליהם נמתחים
 ישב לעדי עד במרגוע מנוחים
 30 עמי נזה שלום ומשכנות מבטחים
 אל מברך בשלום ניני אורחים
 ב[רוך] אתה המברך את עמו

אל סוכה – יוצאים לגור בסוכות. ממושב אהלם – מביתם. 13. גיא חזיון – ירושלים
 בפייטנים על פי ישעיה כב, א: משא גיא חזיון. וכבר התרגום מפרשו כנבואה על
 ירושלים. 16. ציון ישאו – כמו: נס ישאו. וקריאת מלת 'ישאו' מפוקפקת. 18. חדים – שמחים.
 25. לצור יערכון – כמו: יערכון תפלה בלשון קצרה. וכך גם בפיוט 'יושב נמוך' טור 8:
 יודעי דרך / לערוך ערך וכו' והשווה תהלים ה, ד. 30. ישעיה לב, יח. 31. ניני אורחים –
 צאצאי שלושת האבות.

עזרא פליישר

ג

ליום טוב הראשון לשמיני של חג

א. שִׁיר הַמַּעֲלוֹת יְדִידִים יִשְׁרֹן קָהָלֵיכֶם
יוֹם רָגֵל שְׁמִינִי, יוֹם שׁוּבְכֶם לְאַהֲלֵיכֶם
... בְּלִכְתְּכֶם צֶדֶק יֵצֵא לְרַגְלֵיכֶם
צוּרֵי בֹרְאֵכֶם שְׁמֵרְתֶּם לְתֵת בְּרָכָה עֲלֵיכֶם
5 ... קָדֵשׁ חֶק מִשְׁמֵר פְּלִילֵיכֶם
חֲקִים וּמִצּוֹת טוֹבִים מִתַּת שְׁמִיחַת מְחוּלָּיִיכֶם
[קִימְתֶּם] מִצּוֹת צוּרְכֶם וּמִצֵּי שְׁמִיחָה בְּכַפְלֵיכֶם
בְּיוֹם הַשְּׁמִינִי עֲצַרְתָּ תַּהֲיֶה לָּכֶם

לָכֶם יַד אֲטָה יוֹם הָרִימִי גִסִּי
10 צֵל חֲבִיּוֹן אֶפְרוֹשׁ לְעַם חוֹכִי וְחוֹסִי
קְדוּשִׁי בְּשִׁמְחַתְךָ רוּיָה שִׁית כּוֹסִי
מִגִּנִּי וְקָרֵן יִשְׁעִי מִשְׁגַּבִּי וּמְנוּסִי

יוֹם שְׁמִינִי יוֹם רָגֵל בְּעֶצְמוֹ, יוֹם גֵּיל כָּל רַעֲיוֹן
יִסְדָּה מְקַדֵּם לְנוֹחֲלֵי חַיִּיּוֹן
- - - - -

שבעתא זו אי אפשר לדעת על איזה כתוב נוסדה. מקורה בכ"י אדלר 2678 דף 30, ב. ליום טוב הראשון – ר"ל: ליו"ט ראשון של שמיני עצרת. 4. לתת ברכה עליכם – על פי שמות לב, כט. 5. פליליכם – משפטיכם. 8. במדבר כט, לה. 10. צל חביון – צל סוכה. לעם חוכי וחוסי – לעם המחכה לי והבוטח בי. 11. קדושי וכו' – אנא רבש"ע שים כוסי רויה בשמחתך. 12. שמואל ב' כב, ג. 13. יום רגל בעצמו – שמיני עצרת יו"ט בפני עצמו הוא, עיין סוכה מז, א. 14. נוחלי חיוון – ישראל שנחלו את התורה.

(ה) שְׁעִשְׂוּעִים יוֹם צְפוּנִיָּה אֵל
חַק יוֹמָם וְלַיְלָ לְכוּנֵן בּוֹ יוֹאֵל
יִשְׁמִיעַ מְהֵרָה צוּר פּוֹדֶה וְגוֹאֵל
אֲנִי יְיָ שׁוֹכֵן בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
[ברוך המחזיר]

ו. 5 מַפְעֲלִיו יוֹם וְהַשְׁלִים וּבִי הִצִּיב יְסוּדָם
יְסֻדָּה קָדָם אֲלֵפִים לְהַדְר יְדִידִיו וְהוֹדָם
צְפוּנָה פְּנִימָה לְפָנָיו עַד לֹא שְׁחָקִים וּגְדוּדָם
צְרוּפָה, תְּרוּפָה לְמַכְאוֹב אֲנוּשִׁים וּמִרְפָּא לְאִיָּדָם
חֲסָכָה שְׁשָׁה וְעֶשְׂרִים דּוֹרוֹת וְסָגַר בְּעֶדָם
חֲנֻכָּה עַל יְדֵי עֲנִיו תַּפְאֶרֶת יִשְׁרוּן, חֲמוּדָם, 10
קִרְאָה וְאַמְרַת תְּמִיד: יִקְרִי לְכָל יִקְרָה קָדָם
מִשְׁחָקֶת בְּתֵבֵל אֶרְצוֹ וְשַׁעֲשׂוּעֵי אֶת בְּנֵי אָדָם

אָדָם יַחְזוּ צְבִי חֵן הוֹד גּוֹרְאוֹתָיו
קֹדֶשׁ מְכַל עִם קְהִילוֹת צְבָאוֹתָיו

השבעתא היתה מיוסדת על הפסוק יי קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז' (משלי ח, כב). הקטע מתחיל בסטרופה המשנית של החלק החמישי. לפי מלת 'שעשועים' בראש טור 1 יש לשער שהסטרופה הקודמת הסתיימה בפסוק 'ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים' (משלי ח, ל). המקור: כ"י אדלר 1232 דף 10, א. 1. צפוניה אל – סודות אלה של התורה. ואפשר שכתוב: צפוני האל. 2. חק יומם וכו' – על פי ירמיה לג, כה. ורומז לדרשת חז"ל בבראשית רבה א, א: כך היה הקב"ה מביט בתורה ובורא העולם. לכוּן בו – אולי צ"ל: בה. 4. במדבר לה, לד. הציון לברכת העבודה חסר בכה"י. 5. ובי הציב יסודם – התורה מדברת כך. ואף הוא על פי המדרש הנ"ל: התורה אומרת: אני הייתי כלי אומנותו של קב"ה. וכו'. 6. קודם אלפיים – על שום שהתורה קדמה אלפיים שנה לבריאת העולם (פסחים נד, א). 7. צפונה פנימה וכו' – על שום 'ואהיה אצלו אמון' וכו' במשלי ח, ל–לא. 8. לאידם – בכ"י מחוק אחרי לא... והשלמתי לפי הסברא והחרוז. 9. חסכה – מנעה אותה. ששה ועשרים – על שום שהתורה ניתנה לכ"ו דורות (פסחים ק"ח, א). וסגר בעדם – בעד הדורות ההם. 10. חנכה – את התורה. עניו – כינוי למרע"ה על פי במדבר יב, ג. 11. קוראה ואמרת וכו' – השווה לעיל טור 5. ועיין בבראשית רבה א, ד. 12. משלי ח, לא. 13. אדם – כל בני

עזרא פליישר

15 ... המולות תשואותיו
יודו לִי חֶסֶדוֹ וְנִפְלְאוֹתָיו
ב[רוך] א[תה הטוב]

ז. מֵאֵז יֶסֶד תּוֹרָה לְהַכִּין וּלְפַלֵּס אֲרָחִי
יִסְדָּה קֶדֶם אֲלֵפִים ... מְנוּחִי
צְפוּנָה פְּנִימָה לְפָנָיו מְשַׁעֲשַׁעַת פָּנָיו אֶל חֵי
צְרוּפָה תְּרוּפָה לְמַכְאוֹב ... שְׁבַר נֶאֱנָחִי 20
חֲשֻׁכָה שֶׁשָּׁה וְעֶשְׂרִים דּוֹרוֹת בָּם הוֹרִי מְשִׁיחִי
חֲנֻכָּה עַל יְדֵי עֲנִיו ... וְאֶזְרָחִי
קִרְאָה וְאַמְרַת תְּמִיד אֲשֶׁרִי מְשַׁחֲרִי וּמוֹכְחִי
לְשִׁקֵּד עַל דְּלֹתָיו יוֹם יוֹם לְשֹׁמֵר מְזוֹזוֹת פִּתְחֵי

25 פִּתְחֵי יְקָרִים מִן צְבִי סְפִיר וַיְהִלֵּם
חֲקֻקִּים וַחֲרוּתִים לְדוֹרוֹת [עֵילוֹם]
... בָּעִיר צִיּוֹן הָשֵׁב כְּבוֹדָךְ הָלוֹם
כִּי בְשָׁלוֹמָה יִהְיֶה לָּנוּ שְׁלוֹם

יִשְׁגֹּב יְהוָה נֹצְרֵי שְׁמִינִי וְשֹׁמְרֵי מִשְׁמֶרֶת
יִשְׁוַעָה שֵׁית לָמוֹ וְשָׁלוֹם וַעֲטָרָת 30
... נְעֻטָּרִים בְּמַחְבֶּרֶת
חֲגִי חַג מוֹעֵד תְּהִילָה וְתַפְאֶרֶת
קִרְאָה ... פְּדִיּוֹן לְגָלוּת וְשִׁאֲרָת
בְּרָכָה לְרֹאשׁ מַסִּיִּים תּוֹרָה מִיּוֹקֶרֶת
רַם יָשִׁים לְעַד לְעוֹלָם מְקוֹשֶׁרֶת 35
לְחֹשֶׁב עֲמִידָתוֹ כְּמִנְחָה וּקְטוֹרֶת
וְעוֹן מְמַרְקֶת וְחֻטָּאת מְכַפֶּרֶת

האדם יראו וכו'. 16. תהלים קז, ח ושם. 17. כל הקטע חוזר כמעט במדויק על מה שנאמר בקטע הקודם אלא שהחריזה שונה. ולפליס ארחי – השווה משלי ה, 1. 21. בם הורי משיחי – כנראה: באותם כ"ו דורות חיו גם אבותיהם של משה ואהרן ('משיחי'). 23. קוראה – התורה. ומוכחי – הנוטלים מוסר ותוכחת ממני. 24. משלי ח, לד. 25. מן צבי ספיר וכו' – יותר מתפארת אבנים טובות ומרגליות. 26. עילום – עולם (דה"ב לג, ז). 28. על פי ירמיה כט, ז. 29. שמיני – שמיני עצרת. 35. מקושרת – שב אל 'ברכה' שבטור הקודם.

פיוטי ר' יצחק בר לוי

יְהִי אֲשֶׁר כָּל מַפְעֵל עֵינֵי מִבְּקֶרֶת
חֲתַן תּוֹרָה בָּרֶךְ בְּטָנָא וּמִשְׁאֶרֶת
זְכוּתוֹ לְדוֹר אַחֲרוֹן פָּנֵי אֵל גּוֹכֶרֶת 40
קָרָא חֲתָנִי דֵּת אֵל וְתָשִׁים כְּכַתְּרָת
לְרֹאשָׁהּ לְיִת חֵן עֲטָרַת תְּפָאֶרֶת
אֵל הַמְּבָרֵךְ בְּשָׁלוֹם פְּלִיטָה גּוֹתֶרֶת
ב[רוך] א[תה] הַמְּבָרֵךְ

39. בטנא וכו' – דברים כח, ה. 41. ותשים – נושא הטורים בטור האחרון: 'אל המברך' וכו'.

ה

שבעה לסדר ואתחנן

א. כְּאִישׁ יְהִי אֲשֶׁר נִיצֵב לְאֶמֶן יְחִיד וְנֹאֶהֱב
יִנְצַל מִקּוֹד אֵשׁ וּמִתּוֹךְ מְדוּרַת לֶהֱב
צֶאֱן... כְּצִאתָם מִפִּי עֲלוּקָה וְהִבְהָב
צוּי תְּנַחֲמִים תְּקַדְּמוּ וְתֹארוּ יָאוֹר מֵאֲ[הב]
חֶשֶׁק יְקוּתִיָּאֵל לָהֶם קֶדֶם וְיִהְיֶה, 5
חֲלַל כְּתֹר מוֹשֵׁל וְלוֹחֵץ בְּפֶרֶךְ וְרֵהֱב
קָרָא וְשָׁבַת גּוֹגֵשׁ גְּכֶרֶת וְשָׁבַת מְדֵהֱב
תַּחַת הַנְּחֻשֶׁת אָבִיא זָהֱב

הפיוט מיוסד על שני עניינים: מתן תורה (המסופר בפרשה) והנחמה (שכן סדר ואתחנן לעולם שבת נחמו הוא). השבעתא היתה מיוסדת כנראה על הפסוק 'כאיש אשר אמו תנחמנו כן אנכי אנחמכם ובירושלם תנחמו' (ישעיה סו, יג) ברם החטיבה השלישית שהיתה צריכה לפתוח במלת 'אמו' מתחילה במלת 'תנחמנו', ואין השמטות כאלה שכיחות בשבעות. המקור: כ"י אדלר 1232 דף 11, א. 1. כאיש יה – כמשה רבנו. אשר ניצב לאמן – אשר עמד להיות אומן (במדבר יא, יב) יחיד ונאהב – לישראל. השווה להלן טור 45. 2. ינצל – כדי שינצל, כדי להצילו. 3. צאן... בכה"י אולי כתוב אח"כ: ישראל. עלוקה והבהב – אש גדולה כאש השאול. על פי משלי ל, טו. ו'עלוקה' ו'הבהב' כינויים רגילים לגיהנום בפיוט. וכאן הכוונה לשיעבוד מצרים. 4. תקדמו – עתיד במקום עבר: קידמתו. ו'ציוי תנחומים' – התורה שיש בה תנחומים לישראל. יאור – עתיד במקום עבר. 5. חשק יקותיאל – כינוי לתורה. ויקותיאל אחד משמותיו של משה (ויקרא רבה א, ג). 6. חלל – הקב"ה שחלל. 7. קרא ושבת וכו' – על פי ישעיה יד, ד: איך שבת גש שבתה מדהבה. ו'מדהב' במקום מדהבה כדרך הפייטנים. 8. תחת הנחשת וכו' – ישעיה ס, יז. הסטרופה העיקרית

עזרא פליישר

וְהָבָה ... הָעֶרְהָ נֹרַע יוֹדְעִיָּה
צֵאן חֶבֶל נִחֲלַת עִם שְׁעִשׂוּעִיָּה 10
קוֹלוֹ יִשָּׂא אֶז בְּנֻטִּית זְרוּעָה
וּתְתֶנָּה לִי מִגֵּן יִשְׁעָה

יְבַרְךָ יוֹדְעִי מִשְׁמֶרֶת מְנוּחַת מְרוֹנְעִי
צִדְקוֹ יִקְרָאם אֵלַי מְרַבֵּץ מְרַעִי
חֹפֶשׁ קָרָא לְאֶסִּיר בְּבוֹא צִירִי שׁוּעִי 15
קְרוּא בֶּן עֲמִיאל עֲנִי הַשְּׁבִיעִי
בְּיוֹם יַחֲזֵק הַצּוֹר בְּחֻמְלָתוֹ זְרוּעִי
רְחוּם בְּהַעֲלֹתוֹ חֲתוּלָתוֹ לְגִנְעִי
לְהַקְשִׁיב עֲתָרַת תַּחֲנֻנָּתִי וּפְגֻעִי
וַיִּצְמִיחַ שׁוֹרֵשׁ בֶּן יִשִּׁי נִטְעִי 20
יִשִּׁיר אֶז עֲמִי בְּצִהְלַת שְׁעִשׂוּעִי
יִי מִגֵּנִי וְגַם קֶרֶן יִשְׁעִי
אֵל עֲזוֹר וּמִגֵּן מְצוּדָתִי וְסֻלְעִי
בְּלִרְדָּה [אֶתְהָ] מִגֵּן אֲבֵרָהם

ב. אֲשֶׁר עֲלִיכֶם יָחוּן וּזְרוּעוֹ בְּעֵדֵיכֶם יִחְסֶף
צֵר יִבְיֵא בְּמַעְצָר וְאוֹיֵב בְּשֻׁצָּה יִשְׁטֹף 25
חֲלֵץ יַחֲלֵץ [אוֹהֲבִיו]... עֲצָבִים לֹא יִסֶּף
חֵק יִשְׁלַח מִרְחוֹק, פְּדוּת וְעֲדוּת בִּיהוּסָף

של כל קטע מסתיימת בקטע מפסוק זה. 9. זהב... אחרי מלת זהב נראה שכתוב 'עליך' אך אי אפשר להלום מלה זו. הערה – השפע, שפוך. 12. שמואל ב' כב, לו; תהלים יח, לו. 14. צדקו יקראם – צדקו של הקב"ה יקרא ליודעי משמרת מנוחת השבת אל מרבץ מרעהו, (השווה ישעיה מא, ב) 15–16. חופש וכו' – שיעור הטור ושל אחריו: לקרוא לאסיר דרור בבוא שליחי ('צירי') ואדוני ('שועי') הקרוי מנחם בן עמיאל כל' המשיח, עם ענני הרקיע השביעי. ומנחם בן עמיאל שם המשיח באגדות המשיחיות והוא מופיע הרבה בפיטו. השווה דברי גראץ במאמרו ב-MGWJ כרך ט' עמ' 63 ואילך. וענני השביעי על פי דניאל ז, יג. 18. חתולתו – רפואתו (יחזקאל טז, ד וכו' ב) 19. עתרת – שפע (ירמיה לג, ו). ופגועי – תחנוני. 22. שמואל ב' כב, ג; תהלים יח, ג. 23. על פי ש"ב כב, ב; תהלים יח, ג. 24. בעדיכם – בשבילכם. 26. אחרי מלת 'אוהביו' שקריאתה מסופקת אולי יש עוד מלה אחת. עצבים לא יסף – על פי משלי י, כב: ברכת יי היא תעשיר ולא יוסף עצב עמה. ור"ל: לא יוסיף להכאיב. 27. עדות ביהוסף – תהלים פא, ו.

פיוטי ר' יצחק בר לוי
קנות שארית עמו כמאמרו ידו יוסף
ותחת הברזל אביא כסף

30 כסף ילדי בני עבדיו נאמנו
צר חלק ושלל ובנו קנינו
קדוש יומים סבלנו שאונו
שלישי יקימנו וגם נחיה לפניו

יחלץ מפרך לוחץ ידידיו אשר יהימון
35 צר מחרף שמעים ויד על פה ישימון
חק שבת נוצרים ודת אל ישלימון
קרא מקרא קדש וגאלם יעצימון
בקום אל למשפט פני צר יכלימון
רמים משועם עין יעלימון
40 להם יגלה הצור קיצם הטמון
ויקים נחומיו ונאמו האמון
יוצרים בהוד שיר... אל יקדימון
יחיו מתיקה נבלתי יקומון
אל מחיה מתים רפאיה ירומון
ב[רוך] א[תה] מחיה

ג. 45 תנחמנו יחיד מבקש ממך ארשת
יוקש בפח עשו וישמעאל וצר ופלישת
צור בגדי נקם לבש נא תלבשת

28. קנות וכו' – שיעור הטור: הקב"ה יוסיף ידו שנית לקנות שארית עמו כפי שהבטיח. ע"פ ישעיה יא, יא. 29. ישעיה ס, יז. 30–31. שיעור הטורים: את כספם של צאצאי עבדיו הנאמנים (ר"ל של ישראל) צר חלק ושלל. 32. יומיים – ר"ל: ימים הרבה. והטור ושלל אחריו מיוסדים על הושע ו, ב. ושאונו כאן כמו: המונו. והכוונה ל'צר' שבטור 31. 34. ריהימון – אשר נפשמ הומיה. 35. ויד על פה – על פי מיכה ז, יט. 36. ישלימון – שומרים בשלמות. 39. רמים – פירוש ל'צר' שבטור הקודם, אלה החזקים שהעלימו עין משועתם של ישראל. 40. להם – לישראל. קצם הטמון – קץ הימין הנסתר. 41. האמון – הנאמן. 43–44. על פי ישעיה כו, יט. 45. תנחמנו וכו' – שיעור הטור: אנא רבש"ע, תנחם את ישראל ('יחיד') המתפלל אליך בארשת שפתי, והוא כמו: 'תנחמנו, את היחיד' וכו'. 47. ישעיה נט, יז.

עזרא פליישר

צוה לַחֲלֹץ עֲשׂוּקִים מִמּוֹקֶשׁ וּפַח וְרֶשֶׁת

חֶבֶל עֹנִין וְשׁוֹטֵן אֲשֶׁר טָמַן לְרַגְלֵי רֶשֶׁת

50 חֲלוּשֵׁת תָּמָה לְחֹזֶק רַחֲמֶיהָ אֶל מִבְקֶשֶׁת

קִנְיָן קָמִיהָ תִּנְחַל אֶחָזֶת עוֹלָם וּמוֹרֶשֶׁת

וְתַחַת הַעֲצִים נִחוּשֶׁת

— — — — —

50. תמה – כינוי לכ"י על פי שיר ה, ב. והקריאה מסופקת. רחמ"ך – תמה המבקשת רחמ"ך.

51. קנין וכו' – הלואי ותנחל את רכוש שונאיה. 52. ישעיה ס, יז.

ו

אחר לעושה ש[לום] לחן יום... וג ללרב

יֹשֵׁב נִמּוֹךְ / בָּךְ, אֵל, תִּמְנוֹךְ / יֵצֵר סָמוּךְ / תִּצְוֹר שְׁלוֹם

צָרוֹר בְּמִצְוֹר / עֲצוֹר בְּמַעְצוֹר / יִי תִצְוֹר / שְׁלוֹם שְׁלוֹם

חֲטוּף בְּמַהְלוֹם / עֲנָה צוֹר עֵילוֹם / וְאַתָּה שְׁלוֹם / וּבִיתְךָ שְׁלוֹם

קָרוֹב מְנוּסָה / מִיד שׁוֹסָה / וְהִיָּה מַעֲשֶׂה / הַצְדָּקָה שְׁלוֹם

5 בְּרַךְ לְאוֹמִי / שָׁנֵב לְחוֹמִי / וְיֹשֵׁב עַמִּי / בְּנוֹה שְׁלוֹם

לְזֹרַע אֱמוּנִי / בְּנֵי אֵיתָנִי / מַעַם יִי / יִהְיֶה שְׁלוֹם

וְעַמּוֹ יִקִּימוּ / יוֹרֵשׁ מְרוֹמוֹ / וְגַם עַל מְקוֹמוֹ / יָבוֹא בְּשָׁלוֹם

יִדְעֵי דָרְךָ / לְעֶרוֹךְ עֶרְךָ / יִי יִבְרַךְ / אֶת עַמּוֹ בְּשָׁלוֹם

חֵי גּוֹאֲלֵנוּ / צוּרֵנוּ וּמַחְלֵלֵנוּ / יִי לָנוּ / יִשְׁפּוֹת שְׁלוֹם

המקור בכ"י ט"ש H 3 / 104 דף 18, א, משקלו: ארבע הברות דקדוקיות בכל צלע, חוץ מן הצלע הרביעית שהוא על פי רוב פסוק ולעתים אין הוא נשקל. המלים 'שלום' באות בכה"י תמיד בקיצור 'ש'. 1. יושב נמוך – כנסת ישראל שיושבת בשפל המדרגה. יצר סמוך – ישעיה כו, ג. 2. צרוור במצור – כבול במצוקה. תצור שלום שלום – ישעיה שם, שם. 3. חטוף – נ"ל שצ"ל: חתוף מלשון חתף. במהלום – במכות קשות. צור עילום – אדון עולם (דברי הימים ב' לג, ז). ואתה שלום וכו' – ש"א כה, ו. 4. מנוסה – את כנסת ישראל המנוסים קרב אליך מיד שוסה (על פירוש זה העמידני פרוס' ש. אברמסון). והיה מעשה וכו' – ישעיה לב, יז. 5. לחומי – נ"ל מלשון חומה. והשווה ישעיה כה, יב. וישב עמי – ישעיה לב, יח. 6. מעם יי – על פי מלכים א', ב, לג. 7. יוריש מרומו – יתן לו בירושה את מרומו, את הר ה'. וגם על מקומו – שמות יח, כג. 8. לערך ערך – לערוך לפניו מערכת תפלות או קרבנות. ה' יברך וכו' – תהלים כט, יא. 9. צורנו ומחוללנו – המשקל לקי כאן ואולי צ"ל: צור

פיוטי ר' יצחק בר לוי

10 זְכוֹר בְּרִית קְדוּמִיּוֹ / וְרַחֵם עֲנוּמִיּוֹ / אֲשֶׁר בְּמְרוֹמָיו / יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם
קוֹלָם תַּעֲרֹב / וְשִׁית נֶאֱלָרֹב / לָרַחוֹק וְלָקְרֹב / שְׁלוֹם שְׁלוֹם
ככ[תוב] ש[לום] ש[לום] [לרחוק] ולקרוב אמר יי ורפאתיו (ישעיה כו, יט) וכתוב יי
ע[ז] ל[עמו] י[תן] וג' (תהלים כט, יא)
ב[רוך המברך וג']

מחוללנו. ה' לנו וכו' – על פי ישעיה כו, יב. 10. אשר במרומיו – איוב כה, ב. 11. לרחוק
ולקרוב – בכה"י: לו ולק. והמשקל לקוי אף כאן אלא שהוא פסוק. ואולי צ"ל: לרחוק
וקרוב. והוא על פי ישעיה נו, יט.

ז

מגן לחתן

אֲזַבְּהִיּוֹת כָּלָה בְּמַגֶּרֶת מְצוּקִים
... .. דּוֹפְקִים
נֶאֱתָה וְאִמְרָה בְּעוֹז שׁוֹכֵן שְׁחָקִים
[אֲנִי תִבְצֹלָת] הַשָּׁרוֹן שׁוֹשֶׁנֶת הָעֵמָקִים

5 שׁוֹשׁ אֲשִׁישׁ בִּי
שִׁמְחוּ בִּי וְגִילוּ צַדִּיקִים

דְּרוֹשֶׁת לְבָנוֹן שְׂכַחִי עֲמֻלֹתֶיךָ
[הָרִימִי] קִרְנֶךָ בְּעוֹז אֵילֹתֶיךָ
וְהוּא גַם הוּא יַעֲנֶךָ לְהָרִים שְׁפִילֹתֶיךָ
10 [זְכֹרְתִי] לָךְ חֶסֶד נְעוּרֶיךָ אֲהַבֶּת כָּלִילֹתֶיךָ

חִילוֹ אֶל הִבִּיאָם ... חוֹמַת מִבְּטָחוֹ
טִירַת מְעוֹז וְאַפְרִיזוֹן מְנוּחֹ

מקור הפיוט: ט"ש H 11 / 38. 1. במגרת מצוקים – בשיעבוד מצרים. 4. שיר ב, א. 5–6.
כל המלים שבשני הטורים הללו מסומנות בכה"י בעיגול ספק כסימני מחיקה ספק כסימנים
לאופיין הריפויני. ברם לא מצאנו רפרינים בחטיבות העיקריות של הקדושתאות אלא
לעתים רחוקות (השווה ג"ש כ"ג, עמ' 133). 7. דרושת לבנון – כינוי לישראל על פי שיר ד, ח.
עמלותיך – כמו: עמלק, יגיעך, עצבך. ואין ריבוי למלה במקרא כלל. 8. אילותיך –
אלוהיך (תהלים כב, כ). 10. ירמיה ב, ב. 11. חילו וכו' – שיעור הטור: הקב"ה הביא את

עזרא פליישר

יִזְם לְבָבִי שִׁיר בְּמֵאמְרֵי [שְׁבַחֲחֹ]
עַד שֶׁהֶמְלִיךְ בְּמִסִּיבוֹ נִרְדִּי נֶתַח רִיחֹ

15 כְּבוֹדוֹ... שְׁעֵשׂוּעֵי הַגִּיגִים
לְשׁוֹן לִימוּד הַמוֹנִים חוֹנִים
מֶה יָפֹו... יָד בֵּין לוֹעֲזִים וְעֶלְגִים
מֶה יָפִית וּמֶה נְעֻמַּת אֶהְבֶּה בְּתַעֲנוּגִים

נֶאֱזָר קָרְבִּינִי בְּאַהֲבַת אֲזָרְחִים
20 סְבִיבוֹתֵי שִׁכְן עֹז מְבֻטָּחִים
עֲנִיתִנִי כְּשֹׁשְׁנָה, לְקִטְיִנִי בֵּין חוֹתִים
הִנֵּה מֶה טוֹב וּמֶה נָעִים שָׁבַת אֲחִים

ככ[תוב] הנה מה טוב ומה נעים וג' (תהלים קלג, א) [ונאמר] הלוך וקראת וג' (ירמיה ב, ב)
[ונאמר] חכו ממתקים וכולו מחמדים זה דודי וזה רעי בנות ירושלם (שיר ה, טז)

יְרוּשָׁלַם צוֹר חֵישׁ יִרְאֶה פְּלֹאוֹת
קוֹל חֲתָן, קוֹל פֶּלֶה בְּהִמּוֹנֵי תְּשׁוּאוֹת
25 בְּצַפְרִים עָפוֹת עֲלֵיךְ הַמַּלְאָכִים [או לְהִרְאוֹת
כֵּן יִגְן יְיָ צְבָאוֹת
בר[וך] מִן אֲבֵרָהם

פְּרָחֵי רֶחֶק מִנִּי אֲנִשִּׁי מְדוּחִים
צְנוּעָה אֲנִי כְּבוֹדָה בְּמִשְׁכָּנוֹת מְבֻטָּחִים
קִדְשִׁנִי בְּחִבּוּרֵת אֲבִירִי נְכוּחִים
30 סְמִכּוֹנִי בְּאִשִּׁשׁוֹת רִפְדוֹנִי בְּתַפּוּחִים

רִיחַמְתִּיךָ מְנוּעֵר רַחֵם וְחַנּוּן
שׁוֹבְבִתִּיךָ בְּהִיּוֹתֶךָ בִּיד עֶבֶד מְנוּן

חילו (את ישראל) אל חומת מבטחו. 14. שיר א, יב. 17. מה יפו... יך - המלה אינה בפיענוח
אך נראה שלא כתוב 'פעמך'. 18. שיר ז, 19. באהבת אורחים - משום אהבתך לאבותי.
השווה בגוף המאמר. 21. שיר ב, 22. תהלים קלג, א. 23. ירושלם - כמו: את ירושלים.
והיא מלת שרשור המצטרפת לחתימה. 24. ירמיה לג, יא. 25. ישעיה לא, ה. המל [או -
הקריאה מפוקפקת. 27. פרחי - קריאת ארבע המלים הראשונות שלטור מפוקפקת. פרחי -
ילדי. אנשי מדוחים - רשעים (איכה ב, יד). 29. אבירי נכוחים - אצילים ההולכים נכוחה.
הצדיקים. 30. שיר ב, ה. 31. ריחמתך - עיין בגוף המאמר לעיל. 32. עבד מנון - עבד

פיוטי ר' יצחק בר לוי

תִּמְכָּתִיךָ בְּקָרְאִי פְסוּחַ עָלֶיךָ וְנִגּוֹן
אֲתִי מִלְבָּנוֹן כִּלְה אֲתִי מִלְבָּנוֹן

35 יִדְעָתִיךָ אֶל מִבֵּין מְלָכִים וּמַעֲצִים
צָרִים כִּלְיָת אֲשֶׁר דָּתְךָ מְשֻׁנָּם
חֲסִדְךָ שׁוֹרְרָתִי עָלֵי גִבֹּל וּמָנִים
דוּדִי לִי וְאֲנִי לוֹ הָרוּעָה בְּשׁוֹשְׁנִים

קְרָאתִיךָ מַעְלֹמִים כִּלְה יְדוּעָה
40 בְּרוֹם הָרִי שְׁמָתִיךָ כִּנְפֵן נְטוּעָה
לְזִכּוֹר לָךְ תִּבְרִית וְהִשְׁבּוּעָה
לְכָתֶךָ אַחֲרֵי בְּמַדְבָּר בְּאַרְץ לֹא זְרוּעָה

וְעַתָּה קְרָאתִנִי בְּאַרְץ שְׁבִי יְדִידִי
יִקְרָתִנִי מֵרִים רֹאשִׁי וּכְבוֹדִי
45 וּבְמַהֲלֵל שִׁירִי וְהוּדִי
קִמְתִּי אֲנִי לְפִתּוֹחַ לְדוּדִי

ככ[תוב] קמתי אני לפתוח לדודי וג' (שיר השירים ה, ה) ונ[אמר] אתי מלבנון כלה
(שיר השירים ד, ח) ונ[אמר] צרור המור דודי לי וג' [בין שדי ילין – (שיר א, ג)]

יְלִין לַיְלָה עִם כְּמִתִּים נִחְשְׁבוּ
צוּפִים חוֹכֵי לִישׁוּעָתְךָ יִשְׁבוּ
קָדוֹשׁ חַיִּים בְּרוּחוֹת טָלָלִים וְשָׁבוּ
50 וַחֲוִי אֶת בְּנֵיהֶם וְשָׁבוּ
בר[וך מחיה המתים]

מושלש

יָהּ אֵימָצְתִּנִי בְּתוֹרוֹת וְגַם חֻקֵּי אֱמוּנֹת
צִדְקָתִנִי בְּשָׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵה וְשֵׁשׁ מֵאוֹת מְנוֹת

מולך, והוא כינוי למצרים. עיין משלי כט, כא. 33. ישעיה לא, ה. 34. שיר ד, ח. 35. מלכים –
הקריאה מפקפקת. 38. שיר ב, טז. 39. מעלומים – מימות הנעורים. 42. ירמיה ב, ב. 46. שיר
ה, ה. 47. ילין לילה – שיעור הטור: העם אשר נחשבו כמתים (תהלים פח, ה) ר"ל ישראל,
לנים בחשכת גלותם. 48. צופים וכו' – והם יושבים ומצפים ומחכים לישועתך. 50. זכריה י, ט.
52. בשלוש עשרה וכו' – בתרי"ג מצוות.

עזרא פליישר

חֲשַׁקְתָּנִי בְּיַד אֲמוֹת קְרָאתִי כָלִיתִי...
[כְּשׁוֹשָׁנָה בֵּין הַחוּחִים] כֵּן רָעִיתִי בֵּין הַבָּנוֹת

55 בְּכָל עֵת יִהְיוּ... ..ם.
רַעְצוֹנִי וְאַלְצוֹנִי בַחוּמֵר וּבִלְבָּנִים
לָהֶם... כּוֹחִי כּוֹחַ אֲבָנִים
כְּתֻפוֹת בַּעֲצֵי הַיַּעַר כֵּן דּוֹדִי בֵּין הַבָּנִים

... קוֹלֶךָ מֵאֶרֶץ לִוְדִים וְעַנְמִים
60 יַחַד נִכְמְרוּ לָךְ נִיחוּמִי, [מְעִי] עָלֶיךָ הַיּוֹמִים
חֲשֵׁתִי וְאַקְרָאָךְ כָּלָה אֶהוּבַת עֲלּוּמִים
וְאַרְשִׁתִּיךָ לִי בְצֶדֶק וּבְמִשְׁפָּט וּבְחֶסֶד וּבְרַחֲמִים

וּמוֹתָה לְיִשְׁעִי בְּצִלְעִי שְׁנֵי תֵאֵמִי עֲפָרִים
קוֹמְמִתִּנִי מִבֵּין דְּלוֹת, רוֹמְמִתִּנִי מִבֵּין עֲפָרִים
65 קְרָאתִיךָ לְהוֹרִידֶךָ בְּמִדְבָּר שְׁנֵי לוֹחוֹת וּמִכְתָּב סְפָרִים
לָכֵה דּוֹדִי נִצָּא הַשָּׂדֶה נְלִינָה בַּכְּפָרִים

וְאֲנִי בְּשִׁמְעִי קוֹל חֲרָדֶיךָ תִּמְהִיךָ
זִמְמָתִי לָהּ... .. לְמִלְאוֹת מִשְׁאֲלוֹת נוֹהִיךָ
קוֹמִי כִּי בְּמֵאֹר חוֹפָה אֲגִיָּה אוֹר נְגִיךָ
70 וּמִשׁוֹשׁ חֲתָן עַל כָּלָה יִשֵּׁשׁ עָלֶיךָ אֱלֹהֶיךָ

ככ[תוב] כי יבעל וג' (ישעיה סב, ה) [ונאמר] כשושנה בין החוחים וג' (שיר ב, ב) [ונאמר]
כתפוח בעצי (שיר ב, ג) וג' [ונאמר] וארשתיך לי (הושע ב, כא) וג' [ונאמר] וחכך כיין
הטוב וג' [הולך לדודי למישרים דובב שפתי ישנים] (שיר ז, י)

יִשְׁנִים צוּר חַיָּה, קְבוּרִים לְקוֹמֵם הוֹאֵל
זְכָרְךָ אֵל יַעֲרִיצוּ בְנוֹה מְקַדֵּשׁ אֶרֶץ אֵל

54. שיר ב, ב. 58. שם, שם, ג. 59. לודים וענמים – כינויים למצרים (בראשית י, ג).
60. מעי – הקריאה מסופקת. 61. אהובת עלומים – אהובה משנות הנעורים. והשווה לעיל
טור 39. 62. הושע ב, כא. 63. בצלעי – בשיעבודי, באסוני (תהלים לה, טו). 64. מבין
דלות וכ' – תהלים קיז, ז. 65. להורידך – הפיענוח מפוקפק. 66. שיר ז, יב. 68. נוהיך –
הנוהים אחרי שבקרבך. 70. ישעיה סב, ה. 71. ישנים – המתים.

קיים מאמרך צור פודה וגואל

כי אני יי קדוש בישראל

ככ[תוב] ואת שם קדשי אודיע בתוך עמי יש[ראל] ולא אחל את שם קדשי עוד כי אני יי ק[דוש] ביש[ראל] (יחזקאל לט, ז) והתגדלתי והתקדשתי וג' (שם לח, כג) נוא[מר] ימלוך יי וג' (תהלים קמו, י) ואתה קדוש יושב וג' אל נא

75 איומה מצאתה בבית מגוריך / בהיותה כלידה עת מצוריך

גלפת דת סוד מוריך / דרשתה ככלה תוך חדריך

העטיתה מלבוש הדריה / ומעדיה צפירת כתריה

זכרתה לה ברית הוריך / חסד שלושת הריה

טרפתה באפך כל עריה / יצאת לנערה מעפריה

80 ככלה עוררה לך גבוריך / לך אף היא תשיב אמריה

משחתה לה שני עפריה / נרדה וריח כפריה

סוד חזיונה וספריה / עתרתה לשמור אשורי

פרשתה לה צל ציריך / צפירת סוכת סתריה

קוראה לך משבריה / רוצה לקיים נדריה

85 שדי התיר סגוריך / תשית עתך חגוריך

ואיך תשה בעל נעוריך / התשכח בתולה עדיה כלה קשוריך

חי וקיים מרום גורא וקדוש

סילוק

אשר קראני מהבל הצילה / אתי מלבנון כלה

בשרני בקלי מולא / באתי לגני אחותי כלה

גם ראשית קראני תחלה / גן נעול אחותי כלה

73. קיים מאמרך – עיין בגוף המאמר לעיל. 74. יחזקאל לט, ז. 75. איומה – כינוי לכנסת ישראל (שיר ו, ד, י). כלידה – פיענוח המלה מסופק. ואולי צ"ל: כיולדה, כשהיתה נתונה ביסורים כיולדה היושבת במיצר. 76. גלפת דת – הקריאה מסופקת. 77. שלושת הריה – שלושת אבותיה (ראש השנה יא, א). 78. עריה – אויביה (שמואל א כח, טז). 79. עוררה לך (שיר וכו') – על פי תהלים פ, ג. אף היא וכו' – שופטים ה, כט. 80. שני עפריה – משה ואהרן (שיר השירים ד, ה; שיר רבה לפסוק). 81. סוד חזיונה וספריה – השווה לעיל טור 65. ושעור הטור: העתרת עליה את תורתה (סוד חזיונה וספריה) כדי לשמור צעדיה. ואולי צ"ל: עתדת. 82. פרשת לה וכו' – השווה בגוף המאמר לעיל. צל ציריך – הגנתם של נביאיה. 83. ירמיה ב, לב. 84. אשר קראני – הקב"ה שקרא לי. מהבל הצילה – כדי להצילי מהבל. וכמו: להצילה. אתי מלבנון כלה – שיר ד, ח. 85. בשרני – קשור אל שלמעלה ממנו: הוא בשרני. בקלי – הפיענוח מפוקפק. ואיני יודע לפרש. באתי לגני – שיר ה, א. 86. ראשית קראני – על פי ירמיה ב, ג. ועיין בגוף המאמר לעיל. גן נעול – שיר

עזרא פליישר

90 דְּבַר בְּנוֹתַי מִמֶּלֶךְ / הִתְשַׁכַּח בְּתוֹלָה עֲדִיָּה כָּלָה
וּבְשׁוּבִי חִדַּשׁ שְׁמָחָה מְעוֹלָה / וּמִשׁוּשׁ חֶתֶן עַל כָּלָה
זָכְרוּ כְּשִׁמְעִי שִׁבְחָתִי קוֹל תְּהִלָּה / חֶתֶן מִחֲדָרוֹ וְכָלָה
טְהַרְנִי כַחֵק לַעֲרוֹךְ פְּעוֹלָה / יִכְהֶן פָּאָר וְכַפְלָה
כֵּן הִשִּׁיבֵנִי בְּהַקְדִּימִי לְשִׁמוּעָה פְּעוֹלָה / לַבְּבִתִּי אֲחוֹתִי כָּלָה
95 מֶה יִפִּית וּמֶה יַעֲמֶת נִחְלָה סְגוּלָה / נוֹפֶת תְּטוּפֶנָּה שְׁפֹתוֹתֶיךָ כָּלָה
סִמְכֵנִי כְּבִכּוּרָה כְּתְרוּמָה וְחִלָּה / יַעֲדוּתִי לְמַדְנִי מִסְפָּר וּמִמְגִּלָּה
פְּקוּדָיו וְסוּדָיו לְפָנַי גִּלָּה / צִדְקָנִי בְּדִין וְאוֹתִי...

ד, יב. 90. ממולה – הקריאה מפוקפקת. והצורה הנקבית אינה נהלמת. התשכח בתולה וכו' – ירמיה ב, לב. 91. ומשוש חתן וכו' – ישעיה סב, ה. 92. קול – כמו: בקול. חתן מחדרו – יואל ב, טז. 93. לערוך פעולה – לשרת לפניו. יכהן פאר וכו' – ישעיה סא, י. לבבתיני סיר ד, ט. 95. מה יפית וכו' – שיר ז, ז. נופת תטופנה – שיר ד, יא. 96. כתרומה – השווה להלן ביאור לפיוט ח, טור 15.

ח

וולת

אֲזִי יִשְׂרָאֵל יוֹנָן בְּנִפּוֹל עֶבֶד מְנוֹן
גִּאוֹת גָּאָה אֲשֶׁר פִּסַּח פִּסּוֹחַ וְגוֹנָן
דְּבַר וְהַקְשִׁיב לְקוֹל זַעֲקֵי רַחֵם וְחֶנֶן חָנוּן
אֲתִי מִלְּבָנוֹן כָּלָה אֲתִי מִלְּבָנוֹן

5 עֲזִי וְזִמְרַת יְהוָה הַשְּׁמִיעוּ הַמּוֹנִיךְ
יּוֹם אֲנֹכִי קָרָאתִי בְּשֵׁם יְיָ לְפָנֶיךָ
זְכִירַת נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמַע לְהַשְׁמָעוֹת אֲזוֹנֶיךָ
לַבְּבִתִּי אֲחוֹתִי כָּלָה לַבְּבִתִּי בְּאַחַת מַעֲיִנֶיךָ

הפיוט מיוסד על פסוקים משיר השירים החל בפרק ד פסוק ח, עד ה, י, כסדר הפסוקים במגילה. פסוק אחד בלבד (ד, י) אינו מובא בסוף הסטרופה אבל הוא נרמז באמצעה. הסטרופות פותחות בהתחלות של פסוקים מתוך שירת הים. המקורות: כ"י שוקן 36 דף 54, ב (נוסח הפנים) ושם בסוף הפיוט סטרופת מעבר סטיריאוטיפית שאינה של הפייטן. שיינוי נוסחאות מובאים על פי כ"י קופנהאגן 30 דף 95, ב (ק), ועל פי דפוס איילת השחר (מנוסחה שע"ב) דף קכב, א (א). 1. ינון, אחד משמותיו של המשיח (סנהדרין צח, ב) וכאן כינוי למשה רבנו. עבד מנון – עבד שמלך, על פי משלי כט, כא. והשווה בגוף המאמר לעיל. 2. גאות גאה – שמות טו, ב. אשר פסח – על פי ישעיה לא, ה. 3. רחם – ליתא בק. וא. 5. השמיעו – בק. וא: השמיע. ונוסח הפנים נכון, שהקב"ה משבח כאן את ישראל. 6. יום – בשאר שני המקורות: ועת. והטור מדבר במתן תורה. 7. זכירת – בשני המקורות האחרים:

פיוטי ר' יצחק בר לוי

יִישׁ מִלְחָמָה חֲשֵׁת וְקִרְאָת בְּהִמְלִיחַ
10 טוֹבָה וְחִסְדָּה בְּרִאוֹת עֵין בְּעֵין כְּבַתְחָלָה
יְפוֹ וְעֶרְבוֹ אֶמְרִיךָ בְּעֶרְכָּךְ שִׁיר וְתַהֲלָה
נִפְתַּת תְּטוּפָנָה שְׁפֹתֶיךָ כָּלָה

מִרְכָּבוֹת פֶּרֶעַה וְחִילוֹ כְּלִיל חֲרוֹנֵי כָּלָה
לְנַחֲלָתִי וְעַמִּי בָּיִם שְׁמָתִי מִסְּלָה
15 מֵאֶהֱבָתִי רֵאשִׁית כְּמוֹ תְּרוּמָה וְחָלָה
גֵּן נָעוּל אַחוֹתִי כָּלָה

תְּהוֹמוֹת יִכְסִּימוּ נֹגְשִׁים אֲצִים וְרוֹדִים
סִמְכָתֶיךָ בְּשֹׁכֵר שְׁכִיר בְּצִאֲתָךְ מִבֵּית עֲבָדִים
עֵת עֲבָרִי וְאַרְאֶךָ וְהִנֵּה עֲתֶיךָ עֵת דּוֹדִים
20 שְׁלַחֲךָ פֶּרֶדֶס רְמוֹנִים עִם פְּרֵי מְגִדִּים

יְמִינֶךָ יִי פִּנְתָּה גִּוִּים לְטָמוֹן
צִאֲצָאִי עֲבָדֶיךָ נְחִית בִּישִׁימוֹן
קִשְׁט דָּתְךָ הִנַּח לָתֶם שְׁעִשׁוּעֵי אָמוֹן
וְרִד וְכִרְכָּם קִנָּה וְקִנְמוֹן

25 וּבְרוּב גְּאוֹנֶךָ רָמִים שְׁמָתָ לְעֵיִים
שְׁמַעְתָּךְ שְׁמָעוּ בְּכָל קִצְרֵי הָאָרֶץ

זכרתי. ואולי הוא נכון יותר. להשמעות אונִיך – (יחזקאל כד, כו) בק. וא.: להשמיע. והפנים עיקר. והכוונה: להשמיע באונִיך את המאמר שבסוף הסטרופה; לבבתיני וכו'. 9. ה' איש מלחמה – שיעור הטורים: אתה הקב"ה, שאתה איש מלחמה, מיהרת וקראת בהמולה, בשעה שעמדנו על הים וראינו כבתחילה את טובך ואת חסדך עין בעין – לאמור: יפו וערבו וכו'. ומלת 'יפו' בטור 11 רומזת לתחילת הפסוק בשיר ד, י: מה יפו דודיך אחותי כלה. 14. בים שמת – ק. וא.: שמת בים. 15. מאהבתי ראשית – על פי ירמיה ב, ג. ו'ראשית' כינוי לישראל. וגם במעשרות ובחלה נאמר ראשית (במדבר טו, כ; דברים יח, ד). והשווה בראשית רבה א, ז. 16. גן נעול – המשך הכינויים לכ"י. 17. תהומות וכו' – כמו: תהומות יכסו נוגשים וכו'. נוגשים אצים – שמות ה, יג. 18. בשכר שכיר – רמז ל'וינצלו את מצרים' בשכר עבודתם שם. 19. עת עברי וכו' – על פי יחזקאל טז, ח. 20. שלחך וכו' – הפסוק נדרש בעניין יציאת מצרים וביות הים בשיר רבה ד, כה. 21. פינתה גוִיִים – על פי תהלים פ, ט. לטמוֹן – להשמיד, וכן בטור 29 להלן. 23. קושט דתך – בק. וא. ליתא דתך. שעשועי אמוֹן – על פי משלי ח, ל. 26. שמעתך – בק. וא.:

עזרא פליישר

תורה עת הורשתה לזרע נקיים
מעין גנים באר מים חיים

וברוח אפה יוקש צר ויוטמן
30 יקרב עת ישע יגלה עת וזמן
יה קול תשמיע לקבץ עם לא אלמן
עורי צפון ובואי תימן

אמר אויב צפון חשף וגלה
צלה פרוש על עם אשר דרך ומסלה
35 צור לבשר השיבה לבואה אל בית התפלה
באתי לגני אחותי כלה

נשפת ברוחך חיל זרים לנער
חסדך כן זכר נא זדים מארץ לבער
חיש לגאול נואמת בלב דואג וסוער
40 אני ישנה ולבי ער

מי כמוכה באלים קרוב לדורשנה
קרא שנת ישועה בעתה אחישנה
קדשים הערו תפארתי ומתי אחבשנה
פשטתי את כתנתי איככה אל בשנה

שמעך. אבל יש שמועה במקרא חסר ו'. בכל קצוי האיים – בק. וא.: בכל אפסי איים.
27. לזרע נקיים – בק. וא.: זכים ונקיים. 29. ויוטמן – בא.: ויושמן! ועיין לעיל טור 21.
30. יקרב וכו' – בק. וא.: יקרב הישע יגלה קץ וזמן. 31. עם לא אלמן – ע"פ ירמיה נא, ה.
33. אמר אויב – שיעור הטור: נתכוון האויב לעשות רעה חשף וגילה מסתריו.
34. צלך פרוש – השווה בנוף המאמר לעיל. אשר – בק. וא.: ישר, ונראה שנוסח הפנים
עיקר, על פי משלי ט, ו וכו'.ב. 35. צור לבשר – בשני המקורות: צור בשרה להלוך
בשורה: באתי לגני וכו'. 37. חיל זרים – בשאר המקורות: חפצת זדים. והפנים עיקר.
38. חסדך וכו' – בשני המקורות האחרים: חסדיך כן תזכור צר מארץ לבער. והפנים
עיקר. 39. חיש וכו' – המקורות האחרים: חיש ישועה וגדולה (ק: וגאולה) ללב דואג וסוער.
ונראה שהפנים עיקר. 41. קרוב לדרשנה – הלשון נראית מגומגמת. 42. קרא וכו' – על פי
ישעיה ס, כב. 43. קדשים – כך בכה"י ומחוק על ידי הצנזור. ובשאר המקורות: קדושים,

פיוטי ר' יצחק בר לוי

45 נְטִיתָ יְמִינָהּ בְּהִכּוֹת יְאוֹר וְשִׁיחֹר
בְּעֶזְהָ פֶּן הוֹסִיף לְהַפִּיל אוֹיֵב אַחֲרֹר
יָה עֲזָה אֲשִׁירָה בְּעוֹ מִזְמוֹר וּמִבְּחֹר
דּוּדֵי שֶׁלַח יְדוֹ מִן הַחֹר

נְחִיתָ בְּחֶסֶדְךָ יְרוֹם רֹאשִׁי וּכְבוֹדִי
50 רְעוּצֵי אֵימִיךָ אֲשֶׁר פָּרְשׁוּ מִצּוּדֵי
רוֹמְמַתִּי לְצֹאת מִנֶּאֱץ מִעֲבִידֵי
קִמְתִּי אֲנִי לְפִתּוֹחַ לְדוּדֵי

שָׁמְעוּ עַמִּים יִרְגְּזוּן מִכָּל דֶּרֶךְ וּמַעֲבָר
בְּרֹאוֹתָם עַם יִי עַל מוֹשְׁלוֹ גִּבֹּר
65 בְּשִׁיר וְהַלֵּל וְרִנָּן לְגִיב נְעִים וְנָבֵר
פִּתְחַתִּי אֲנִי לְדוּדֵי וְדוּדֵי חֶמֶק עֶבֶר

אֲז נִבְהָלוּ אֱלֹהֵי אָדָם וּמוֹאֵב וְשַׁעִיר
יּוֹם אֵימָה עַל הָיָם וְזֶמֶר בְּגֵרוֹן הַפַּעִיר
יְלִדֵי שׁוֹטְנִים נָטְרוּ אֵימַת אֲבִיהֶם לְהַעִיר
60 מִצְאוֹנֵי הַשּׁוֹמְרִים הַסּוֹבְבִים בַּעִיר

תַּפּוּל עֲלֵיהֶם אֵימַתָּה לְהַשִּׁיב לִצֹּר גְּמוּלוֹ
לִכֵּן מִלֶּאכֶי כָח יוֹדְעִים אֶת עוֹ גְּדֻלוֹ

ואין לזה מובן. 45. יאור ושיחור – כינויים למצרים. 46. בעוז – בשני המקורות האחרים: בריתך כן תזכור להפיל אויב אחר. 47. בעוז מזמור – בשני המקורות: בשיר מזמור. 48. דודי – כנראה: דודי שחרר אותי. 49. ירום – בשאר שני המקורות: רום ראשי. 50. רעוצי אימך – בשני המקורות: רעצוני משנאיך וכו', והוא פירוש לנוסח שלנו שלא הובן. ולפי הפנים: אלה אשר פרשו לי מצודה נרעצים משום אימה שאתה מפיל עליהם. 51. רוממתי – בשאר המקורות: רוממוני חוץ לצאת מבית דודי. ואף זה תיקון של הנוסח המקורי שפירושו: קמתי לצאת מנאיצות המעבירים אותי. 52. מכל דרך ומעבר – בשאר המקורות: בכל דבר מדבר, והוא שיבוש. ובכל דרך ומעבר פירוש: בכל מקום. והוא צירוף שכיח מאוד בפיוטי אבן אביתור. 53. בראותם וכו' – בשני המקורות: בראותם משול על מושלו גבר, כנראה מפחד הצנוורה. 54. לגיב – בשני המקורות האחרים: בניב. 55. אלופי וכו' בשני המקורות: יושבי אדום ושעיר. 56. יום אימה – הנוסח נראה משובש, ובשני המקורות האחרים: יונה בראותם בגרון זומר תפעיר (נוסח א. תכעיר!) 57. אימת – כנראה ט"ס במקום: איבת, וכן בשני המקורות האחרים. 62. לכן וכו' – שני המקורות

עזרא פליישר

לִכְּנָן אֲנִי מִזְכִּיר שְׂרֵי גְדוּדֵי חֵילוֹ
אִם תִּמְצְאוּ אֶת דְּוִדִּי מֵהַ תְּגִידוּ לוֹ

65 תְּבִיאֲמוּ וְתִטְעֲמוּ וְהָקֵל כּוֹבֵד עֲוֹנִים
וְתִדְרֹשׁ הַמִּשְׁחָרֶת פָּנֵי אֱלֹהִים קְדוֹשִׁים
וְלִצִּים יְשִׁיבוּהָ, יִנְיֶעוֹן לָהּ רָאשִׁים,
מֵה דוֹדָהּ מְדוּד הַיָּפֶה בְּנָשִׁים

יִי יִמְלֹךְ יְהוָה נֶאֱדָר בְּמִרְכָּבָה
70 יִרְפָּא מְשׁוּבָה וַיֵּאֱהָבֵנִי נִדְבָה
יִלְדֵי אָדוֹם וְשַׁעִיר יִכְלֶה בָּאֵשׁ לְהָבָה
דוֹדִי צַח וְאָדוֹם דְּגוּל מִרְכָּבָה

[תְּבִיט בְּעֵינָיו אֱלֹהֵי עוֹלָם
תִּקְשִׁיב הַיּוֹם שִׁיחַ עֲמָהּ וּפִילּוֹלָם
75 תְּבִיאֵם לְגִבּוֹלָם מְקַטְנֵם וְעַד גְּדוֹלָם
כִּי עֲזָרְתָּ אֲבוֹתֵינוּ אֶתָּה הוּא מַעֲוֹלָם]

האחרים: לכן מלאכי ובולר עוצמים עוצם שדי וגדלו. 63. שני הנוסחאות גורסים במקום הטור: על כן המו מעי לו. והפנים עיקר. 65. כובד עונשים – ק.: כובד נונשים. א.: כבוד נונשים. והפנים עיקר. 66. המשחרת – שני הנוסחאות: המשחרים. 67. יניעון – שני המקורות: ויניעו. 70. משובה – ק. וא: משובתי, והוא על פי הושע יד, ה. 71. אדום ושעיר – א.: ארם ועמון, מפני הצנזורה. 73. תביט בעניינו וכו' – סטרופת סיום ומעבר אל תפלת 'עזרת אבותינו' הנאמרת אחרי הזולתות. ואין היא של הפייטן אלא סטרופה סטיריאוטיפית המופיעה פעמים הרבה בסופי זולתות הן בכ"י הזה והן בכתבי יד אחרים.

בני קוטה מטולידו (משפחה של משוררים יהודים אנוסים)

מאת פרנציסקו קאנטירה

מעטות מבין משפחות המומרים ממוצא יהודי אשר שגשגו בטולידו במאה ה-15, בשעה שזו שימשה כעין בירה לממלכת קסטיליה, התבלטו כמשפחת קוטה. נמנו עם בניה משפטים בעלי שם וראשי אדמיניסטרציה, אך במיוחד הצטיינו בה שני משוררים, אשר אחד מהם, רודריגו די קוטה, היה בעל כשרון יוצא מגדר הרגיל.

על חשיבותו הספרותית של רודריגו די קוטה אפשר ללמוד לא רק מן העובדה שהיה מחברם של שירים עסיסיים כגון ה'דו־שיח בין האהבה וזקן אחד' (*Diálogo entre el Amor y un Viejo*), 'דראמה בועיר אנפין על נושא פילוסופי ואנושי' שעליה כתב Marcelino Menéndez y Pelayo¹ שהיא יצירה בעלת חשיבות מיוחדת בספרות המאה ה-15; חשיבותו עולה מעצם העובדה שהיה מי שראה בו את מחברן של יצירות חשובות כגון ה'סלסטינה' (*Celestina*) או כגון החיבור הנועז וחסר המעצורים 'חרוזיו של מינגו ריבולגו' (*Coplas de Mingo Revulgo*). ברם, כיום שוללים החוקרים ממנו, כמעט² פה אחד, את חיבורן.

'על חייו ידוע לנו מעט מאוד' כתב החוקר מינגנדיז פליו (M. Pelayo), ומאז כתב זאת לא נתרבו ידיעותינו עליו ועל משפחתו; שכן, הנתונים המצומצמים הנמסרים לנו על פי המחברים המעטים שעסקו בענין, אינם מצטיינים (בדרך כלל) בבהירות ובדיוק, על כן סבורים אנו שלא תהיה זאת עבודה לבטלה אם – בתשורתנו זו הצנועה, לכבודו של פרופ' שירמן, אשר מטיב להכיר את השירה הספרדית מימי הביניים – נוסיף מספר פרטים חדשים ומהימנים, שהצלחנו לאסוף

1. ראה ב-, *Antología de líricos castellanos* pp. 199–201, t. III de "Obras Completas", ed. Santander, 1944.

2. אנו אומרים כמעט, שכן יש יוצאים מן הכלל. כך למשל במהדורתו הביקורתית של Augusto Cortina, *Dialogo entre el Amor y un Viejo* (Buenos Aires 1929), בבואו לציין את ההקבלות שבין הדו־שיח לבין הסלסטינה טוען שייחוס המערכה הראשונה של זו לקוטה 'אולי נכון'. ובאשר למועמדים לחבור ה-Coplas לפי דעתו של Fitzmaurice (Hist. de la Liter. española Madrid 1916, p. 87) rice-Kelly הסברה שקוטה היה האיש היא המתקבלת ביותר, אם כי יתכן שהיו אלה תוצאה של עבודתה של קבוצת מנאצים ומנבלי פה.

בחיפושנו בארכיון הלאומי של מאדריד ובארכיון הקנצלרות של וליאדוליד. אנו מקווים להוסיף בכך דיוק יתר לעובדות מסוימות הקשורות בבני קוטה וכן לתקן ידיעות חשובות בביוגרפיה ובכרונולוגיה של המשפחה ממוצא יהודי הזאת.

הוריו של רודריגו קוטה, ויחסיהם עמו

כראש המשפחה – לפי מה שניתן ללמוד מן הנתונים הידועים לנו³ – מופיע אלונסו קוטה, גזבר טולידו ורחידור שלה, שנולד בתחילת המאה ה-15. אולי התנצר אביו בימי ההתנגשות הדתית האיומה והאכזרית שממנה סבלו, כרבים אחרים, גם יהודי טולידו: הכוונה היא למאורעות 1391. הידיעה הראשונה שנשתמרה לנו ממנו הנה מאוחרת ב-50 שנה ויותר; ב-1449 ביקש דון אלוארו די לונה, בשמו של חואן II, הלוואה של מיליון מרבדי מן העיר טולידו, למילוי הצרכים הצבאיים של המלכות. העיר סרבה לספק את הסכום שנדרש בהסתמכה על פריבילגיות שהוענקו לה, אך נציג המלך חזר והפציר, וכנראה, העביר את האחריות הבלתי נעימה לכביצו הגבייה לאלונסו די קוטה שלנו, סוחר עשיר, גזבר המועצה העירונית אשר פעל בחריצות יתירה. חריצות זו הגיעה לשיאה, כאשר הוא ציווה לגבות ממעוטי היכולת שבתושבי העיר שתי דובלס לגולגולת, ואף על פי, שכל בעלי היכולת שלמו את חלקם, לא כוסה במלואו הסכום שנדרש⁴. דרישה זו גרמה להתערערות הסדר בעיר החל מיום ראשון, 26 בינואר 1449. ביום שני שלאחריו נתקבצו ההמונים לקול צלצולי הפעמון הראשי, התקיפו את בית הגובה, שדדוהו, ובתום מלאכתם הציתו אותו. אלונסו קוטה הצליח להמלט דרך הדלת האחורית של ביתו, שהפך כעבור זמן למטבעה. הבית עמד סמוך לביתו

3. בתיק מס' 368 של ה-*Ordenes Militares*, Santiago, של הארכיון ההיסטורי הלאומי במדריד *Pruebas de Caballeros*: Baltasar Alvarez de Toledo, hijo mayor del Conde de Cedillo, año 1634, מצהיר העד גספר פרננדס די סנט פדרו, תושב טולידו, על שם המשפחה קוטה (גליין 40) 'שהוא מקובל כשם של יהודים וישנם סנבניטים בכנסיות עיר זו, במיוחד בזו של סן ניקולס, הנושאים את השם הזה, והוא שמע מפי דון אנטוניו די הררה שהיו שני אחים עם שם משפחה זה שבאו מרומא, שהיו מיוחסים מאד ונוצרים ישנים וש אחד מהם חטא בכפירה ועל כן הלבישוהו את הסנבניט'. (עד אחר (גליין 38), בהתייחס אל בני קוטה, טוען שהגובר הוא בנו של אחד רודריגו אלונסו קוטה ש'היה בנו של פלוני אחד, מרטינס קוטה, אשר אשתו הוחזרה אל חיק הכנסיה על ידי האינקוויזיציה', ובסנבניטו שלה, בכנסיית סן רומן היה כתוב: 'ביאטרוס אלונסו, אשת אלונסו מרטינס קוטה, נשרפה כמתייהדת, 1495'. אך אלה היו ידיעות בלתי בדוקות, והעדויות, אם כי היא הולמת בחלקה עדות אחרת, טומנת בחובה לא מעט סתירות.

4. כן מסכם את הידיעה *Edic. Madrid* *Toledo en el siglo XV*, E. Benito Ruano, 1961, p. 35 המסתמך על "Abreviación" של ה-"*Crónica del Halconero*" (cf. *Refundición de la Crónica del Halconero por el Obispo Don Lope de Barrientos*, ed. y est por J. de M. Carriazo, Madrid 1946, p. cxcii) של חואן השני (*Crónica de Juan II*, ed. C. Rosell en B.A.E., Madrid 1923, p. 661) טוענת שאנשי העיר חשדו בא. קוטה /סוחר עשיר ותושב תמים וישר של... טולידו... שהוא היה היחיד של ההלוואה הזאת'.

של הרוזן סיפואנטס (Cifuentes), כפי שהעיד ב־1597 האב ח. רומן די לה היגרה. נמצא אפוא, שאלונסו קוטה לא מת בשעת הפרעות, כפי שקובע, ללא הצדקה כלשהי, J. Caro Baroja.⁶

לאחר המאורעות המצערים הנ"ל, נמשכה שרשרת של רציחות והריגות כשהתייצב בראש המרד מפקד המבצר הטולידי, המגדן הראשי של המלך והאסיסטנט שלו בעיר, פדרו סרמיאנטו השאפתן והשפל. בפסק דינו אשר הוציא ב־5 ביוני נמנעה מכל האנוסים הזכות לשמש במשרות ציבוריות כלשהן בטולידו וליהנות מזכויות עירוניות, וכן פוטר 14 רחידורים, נוטריונים ואלקלדים אשר שניים מהם נשאו את שם המשפחה קוטה; לופי פרננדס קוטה, שפתח את הרשימה ביחד עם בן אחיו גונסלו רודריגס סן פדרו, וכן חואן פרננדס קוטה.

נמצא אפוא שאלונסו די קוטה לא היה אז רחידור, שכן אין הוא נזכר ברשימה הנ"ל, אך קרוב לוודאי שנמנה בין האנוסים שגורשו מן העיר על ידי סרמיאנטו. מה שברור הוא שהגזבר אלונסו קוטה, רחידור, ישב בעיר טולידו, כאשר העניק ב־23 בספטמבר 1461, יחד עם אשתו טרסה אורטיס, את זכות הבכורה בירושתו לבנו הבכור רודריגו קוטה, אשר רוב המחברים מזהים אותו עם מחבר הדו־שיח הנ"ל.

כתב ההענקה שלא פורסם עד כה, ואשר ממנו נוכל לצטט רק קטעים קצרים, מתחיל כך: 'דעו כולכם... אנו מסכימים ומודיעים שאנו מוסרים באורח מוחלט... לך רודריגו קוטה, בנו החוקי והבכור, המקבל את ההענקה ומוסרים לך את הרכוש ואת הנחלות דלקמן:

את בתינו הגדולים השייכים לנו בעיר זו טולידו, במחוז הכנסייה של סן ניקולס, הגובלים מצד אחד עם עוד זוג בתים קטנים השייכים לנו, אותם בנינו על הקרקע בו עמדו הבתים שהשתייכו לפדרו אלונסו דורסנו, ומצד אחר עם הבתים של פרננדו אלונסו מטולידו, רחידור של עיר זו, ומצד אחר קבוצה אחרת של בתים

5. בספרו *Historia Eclesiástica de... Toledo y su tierra*, t. VI בגליון 222 של כ"י

מקורי של הספרייה הלאומית של מדריד, (Cf. la *Crónica de Don Alvaro de Luna*, ed. de J. M. Carriazo, Madrid 1940, p. 244).

בהערה מספר 4, זו של האלפרס פדרו גרסס די הררה, אנו יודעים שה'בתים העיקריים' של אביו של רודריגו די קוטה, היו במאה ה־17 'למטבעה המלכותית והמחיר בו נמכרה הוחלף בהכנסה תמידית מהכתר'. חוץ מזה מדובר שם על הגבול המיוחד שא. קוטה קובע לביתו הנושן, במכתבו מ־1461, וראה להלן הערה 8.

6. בספרו *Los Judíos en la España moderna y contemporánea*, t. 1, Madrid 1961, p. 123.

הוא מציין שאנשי העיר אשר 'הוסתו' על ידי שני כמרים 'פרצו אל ביתו של אֶלֶנרו' (sic), די קוטה, ולאחר שנתצו ושברו את אשר היה בפנים, הוציאו את הסוחר העשיר ושרפוהו (!!).

7. הוכנס גם בתיק של סנטיאגו המוזכר לעיל, גליון 267 וכו' וכן גם (אם כי כיום חסר חלק

ניכר מהמכתב) בפסק הדין של המשפט בין חואן די סנדובל ורואי סנצ'ס קוטה, מיום 28 למאי 1505, השמור בארכיון הקנצלרות של וליאדוליד, (Leg. 101 fol. 6 v y ss.).

בתיאור הירושות ישנם הבדלים חשובים בין שתי התעודות.

השייכים לנו, ואשר השתייכו פעם לרמירו די טמיו, ומצד אחר עם הבתים של אנטון די אייון, יורדו, ועם הרחוב ריאל⁸.

המכתב מוסיף בהמשכו נכס דלא נייד בטורייחוס: כמה בתים שהשתייכו לטמיו הנ"ל עם יקביו וחנניותיו, טחנת השמן בשער העיירה, בתים אחרים אשר על חשבונם הבן מקבל תשלומים מפדרו קושו; 1255 רגלים של זיתים בגבול טורייחוס ונ"ל די סנטו דומינגו, אשר נקבו מטמיו הנ"ל, מד"ר פרנן לופס די בורגוס ומאנשים אחרים, אשר אינם כוללים מאומה מן הזיתים שאני, הגזבר הנ"ל, קניתי מן האדון דיאגו אריאס די איליה, קונטדור ראשי של המלך, בטורייחוס וסביבותיה וכן במקומות אחרים בעיירה, ואינם נכללים בהענקה זו.

כמו כן הם מורישים לו 33 מידות קרקע (aranzadas)* של כרם בטורייחוס, אשר על חלקן מתקבלים תשלומים ועל חלקן לא, אשר אינן כוללות את אלה שנקבו על ידי דון אלונסו ואשתו מאריאס הנ"ל באותו האזור⁹. כמו-כן מעניקים ההורים לבנם בכורם את הנחלה, על הבתים ושדות החיטה שלהם בריאלוס וכן את החלק שבטורייחוס של טולידו, ביחד עם הנחלה הנקראת al Venturada (המאושרת) יחד עם הבתים, היקבים, הכרמים, הגינות ושדות החיטה, וזכרים ושטחי המרעה, מעינות מים, הכנסות, פונדקים ואכסניות, וכל מה ששייך לנחלה הנ"ל, כל הרכוש כולו...¹⁰.

הם מוסיפים שהענקה זו לרודריגו די קוטה נעשית לו על סמך היותו בנו החוקי הבכור, בגלל חובתנו ואהבתנו אליך, ובגלל השירותים והכבוד והמעשים הטובים שגמלת לנו והנך גומל לנו כל יום, ובגלל שברצוננו וכוונתנו להעניק לך תשורה זו כבנו וכאדם ראוי לכך, כדי שזה יהיה שייך לו כשיאספו אל עצמם, מן השליש המשובח של רכוש ההורים, שלפי החוק ניתן להעניק, לכל אחד מן הבנים החוקיים והם מעניקים אותו לו מעתה, כדי שיהיה שייך לו מחוץ ומעבר לחלק החוקי שמגיע לו ויגיע לו לאחר מות הוריו, כאחד מבניהם החוקיים היורשים את רכושם.

מכתב ההענקה מרבה בנוסחאות של ויתור על כל מיני חלקים שניתן היה לסייג בהם זכויות למעניקים וכו', וכן מרבה הוא בפרטים על הנחלות הנ"ל בטורייחוס, בורחון, ריאלוס, נ"ל סנטו דומינגו (אשר ערכן מגיע ל-435,000 מרבדי) ו-la Venturada (אשר ערכה 400,000 מרבדי), אותן הם מוסרים לבנם

8. *Investigaciones sobre Juan Alvarez Gato* (Madrid, Francisco Márquez בספרו: p. 50, n. 17 1960), טוען על סמך תעודות שהובאו על ידי פדרו די סלסר אי מנדוסה ב-1477 *Chronica de el Cardenal Tavera*, Valladolid 1603, p. 241. היו בעלי בתים בטולידו דון יצחק אבן גאטו ואשתו דוניה קסבונה (כנראה סיטבונה), ואלה גרו סמוך לביתו של הגזבר אלונסו קוטה, כשקיר מפריד ביניהם. ידיעה זו איננה הולמת את הגבולות המציינים את ביתו של קוטה במכתב של 1461.

9. מידת קרקע השונה בגודלה באזורים השונים בספרד (בין 40 ל-50 אריות).

10. כאן מוסיף פסק הדין מ-1505 המצוטט בהערה 7, נחלה נוספת בבורחון בגבול וכו' ריסידיקציה של טולידו, עם אדמות, 40 רגלים של זיתים ודברים אחרים.

בני קוטה מטולידו

רודריגו 'בלי הבתים הגדולים בטולידו... אשר ערכם משוער ב־600.000 מרבדי'. הם מדגישים שבבתים אלה יחזיקו הם עצמם, ההורים המורשיים, עד סוף ימיהם 'ונגור בהם אנחנו וכל מי שאנו נרצה, וכן נזכה בכל ההכנסות הכרוכות בהם', ולאחר פטירתם יעבור רכושם זה לבנם הבכור.

כאן מטילים ההורים המורשיים הגבלה חשובה: הם אוסרים בתוקף על בנם הבכור כל מכירה, העברה, חילופין או מישכון של הירושה הנ"ל¹⁰, תוך עוגש 'ביטול המכירה, ההעברה, החילופין או המישכון' ביחד עם הבעלות על הבתים הנ"ל (הנחלות הנ"ל – כך נאמר בפסק הדין), שיעברו לרשות הבן היורש אחריו, כלומר: במקום רודריגו הנ"ל ייעשו בעלים על הרכוש ראשון אחיו, אֶלונסו קוטה וכל בניו הזכרים, לאחריו אחיו פרננדו קוטה וכל יוצאי חלציו הזכרים. ואם חלילה לא ישאיר אף אחד משלושת הבנים צאצאים, 'במקרה זה יעברו הבתים הנ"ל לזרע בנותיו, לבכורה, ולאחר מכן לבנה הבכורה, וכו'.

המכתב מרבה עוד בנוסחאות המדגישות את אופיה המוחלט של ההענקה ואת מילויה ההכרחי מצד המורשיים, המתחייבים לשמור עליה 'אפילו אם אתה, בנו הבכור, רודריגו קוטה תהיה כפוי טובה כלפינו או תנהג בנו או באחד מאתנו בכפיות טובה, ישמרנו האל...'

מספר מחברים סוברים שהגזבר קוטה מת 'בערך בשנת 1461'¹¹, ברם, אנו יכולים להביא עדויות על כך שעוד הוסיף לחיות שנים לא מועטות. הדבר מתברר מתוך פסק דין במשפט שערך בשנת 1488 חואן די ויליאלפנדו מוליאדולידי¹² נגד בני קוטה מטולידו. אביו של זה, ד"ר סנצ'ו גרסיה די ויליאלפנדו¹³, אוֹאִידור באודינסייה של המלכים הקתולים ומועצתם, מסר והעביר לדיאגו אריאס די אוֹילה (נפטר ב־1466) קונטדור ראשי של אנריקי IV, 7000 מרבדי כהיטל לכתר, וכתוצאה מזה חייב הגזבר אלפונסו קוטה 'את עצמו ואת רכושו' כולו, 'לתת ולשלם לדוקטור הנ"ל עד לסוף אותה השנה, היא שנת 1462 'שתי פריבילגיות, אחת של 4000 מרבדי, והשנייה של 2000 מרבדי, שתיהן כגימלה נצחית ולעולם, חתומות עם תנאים וזכויות מסוימים, אחרת ייאלץ לשלם 100.000 מרבדי מן המטבע הרגיל...', כפי שזה נקבע בחוזה ציבורי שנערך בפני הנוטריון אלפונסו מטולידו.

לפי תביעתו של חואן די ויליאלפנדו, מת הגזבר מבלי ששילם אלא, 2000 מרבדי בעד הפריבילגיה השנייה, והוא נשאר במותו חייב בעד האחרת. הוא השאיר כיורשים אוניברסליים את בניו 'רואי סנצ'ס קוטה, יורדו ומוציא לפועל נאמן

10. ה'בתים' לפי התיק של סנטיאגו; ה'בתים והנחלות וחלק כלשהו מהם', לפי פסק הדין מ־1505.

11. כך כותב למשל Emilio Cotarelo במאמרו *Algunas noticias nuevas acerca de Rodrigo Cota*, B.R.A.E., t. XIII, (Madrid 1926), p. 16.

12. את התעודה הזאת מצאנו בארכיון הקצלויות של וליאדולידי: *Ejecutorias*, Leg. 9, oct. 1488. הוצאנו משם את הנתונים העיקריים שמסמך זה מוסר לנו על בני קוטה.

13. אולי הוא אחיו של רואי גרסיה די ויליאלפנדו אשר היה ב־1448 הלויטנט של מאיסטרי ד. אלנרו די לונה, בהיותו אלקלדי ראשי של טולידו.

של העיר טולידו, אלפונסו אורטיס ואינס קוטה' ונכדיו 'פרננדו קוטה, וגיאומר, אשתו של ס. מיגל די לה קדנה, וחואן אריאס, ופרו אריאס, בניהם של מריה אורטיס, אשר היתה אשתו של פרו אריאס די אוילה, שנפטרו ב-1488. לאחר מות 'אביהם וסבם', קבלו היורשים את רכושו וירושתו ובמיוחד 'החזיקו' בטולידו בבתים בהם נתגוררו הגזבר ואשתו, במחוז סן ניקולס, ועוד בבתים אחרים 'אשר ממולם' אשר גבלו עם אלה של חואן די ריברה ושל אחד מאורי, ועוד אחדים שעמדו בסמוך להנ"ל; במחוז של סנטו טומי בבתים שנקראו 'הבית של הרוזנת' ובבתים אחרים מול בתיו של פרננדו די אילה, שגבלו עם אלה שהשתייכו לפרי אקבואה; במחוז של מגדלינה בבית החבלים (el mesón de las sogas) עם שתי הכנסות של היטלים משני בתים שעל ידו; ובטחנות קמח 'האמורות של לסרו בואי', בחלק התחתון של הנהר, כחצי פרסה מטולידו, וכפרסה וחצי ממנו, נחלה עם בתים, כרמים, תשלומים, גבעות(?) ושדות מרעה. בטוריהוס וסביבותיה מוזכרים: בתים אחדים 'למגורים ולשילומים', 1000 כרמי זיתים ויין, טחנת שמן ו-500 כרמי זיתים, מלבד עוד 500 כרמים ושדות-חיטה. ולבסוף, שדות-חיטה וכרמים אחרים בלה פואנטי, כפר הנמצא ביוריסדיקציה של טולידו. כל אלה היו שייכים לאלונסו קוטה, כשזה חתם על ההתחייבות, או לפחות עברו אליו בזמן מאוחר יותר.

לאחר פטירתו של ד"ר ויליאלפנדו 'לפני כ-11 שנים' (בערך ב-1477), העבירו בניו את הזכות על כל החובות שהיו לגזבר וליוורשו כלפיו, לאחיהם חואן. זה תבע מרואי סנצ'ס קוטה ומן היורשים האחרים של דון אלונסו את מסירת הנחלות הנ"ל כמשכון עד שישולמו 100.000 מרבדי, הלא הוא הסכום שנקבע כקנס בשעת חתימת החוזה, על אי תשלום 4.000 המרבדי; נוסף לכך הוא דרש 84.000 מרבדי נוספים, בגלל אי תשלום הסכום שנקבע בפריבילגיה, בזמנו, כשבעד כל אחת ואחת מ-21 השנים שעברו הוא תובע 4000 מרבדי.

'הצד של... רואי סנצ'ס קוטה ואלפונסו אורטיס ואינס קוטה' (אם כן: בלי אחייניהם), ניסה להעביר את המשפט לטולידו, שם היו הם 'תושבים מבני המקום' ו'אנשים תמים', ושם יכול היה גם ת. ויליאלפנדו לזכות במשפט אמת, בהתאם לפריבילגיות נושנות של העיר הנ"ל. לאחר שנכשלו בניסיונם זה, ניגשו להגנתם בלא מעט שנינות. הם טענו שהנחלות הנ"ל היו שייכות להם עוד לפני שאלונסו קוטה חתם על התחייבותו, מה עוד שהתחייבות זו לא היתה אלא 'של כזב והעמדת פנים' לא חתומה על ידי הנוטריון 'כפי שטענו הם שהיתה חתומה'; בנוסף על כך הרי מילא אלונסו קוטה את התחייבותו וזו 'תם תוקפה ונתבטלה' והדוקטור סנצ'ו גרסיה מסר לו על כך 'מכתב קבלה, וביטל את ההתחייבות הנ"ל... והמכתב הלך לאיבוד ונגנב מהגזבר הנ"ל א.ק. עם מסמכים נוטריוניים ורכוש אחרים שנגנבו וניטלו מן הבתים שבהם גר בטולידו בזמן המהומות והפרעות והגניבות והפרוענויות אשר אירעו לפני שנים¹⁴ ושהוא לא הצהיר על כך, שכן הדבר היה

14. אם כוונתו, כמו שראוי היה לחשוב, למאורעות 1449, הרי הבאתם כראיה ללימוד זכות על מסמך מ-1462 איננה משכנעת ביותר.

ידוע לכל ועל כן הביא ויביא הוכחות אם נחוץ... כמו כן טענו היורשים שעצם סילוק החוב מתברר מהעובדה שעבר זמן רב מבלי שהדוקטור או אחד מבניו יפנו בדרישה אל אלפ. קוטה בחייו או אל אחד מבניו זה 17 שנים בערך, זמן פטירתו של הגזבר הנ"ל א. ק.¹⁵, והם לא תבעו את התשלום ולא הודיעו על הדבר. אין זאת אלא מפני שברור היה לבניו של ויליאם אלפנדו שקוטה ובניו לא היו חייבים להם דבר; 'אחרת אין זה מתקבל על הדעת שבמשך 23 שנים לא תבעו את מה שהם תובעים כיום ברשעות, ביוזעם שהמסמך הנ"ל, המוכיח על סילוק החוב הלך לאיבוד ונגנב'. לאור 'סברה זו של תשלום וסילוק' החוב, ביקשו הצד של בני קוטה שהתביעה תבוטל והנאשמים יזוכו.

פסק הדין היה בעוכריהם של שלשת האחים קוטה, אשר חויבו להעביר, תוך פרק זמן של תשעה ימים, לת. די ויליאם אלפנדו את הבתים הראשיים, בהם נתגוררו הוריהם של המואשמים, וכן את אלה העומדים ממולם, יחד עם הטחנות האמורות ללסרו בואי, והבית המכונה בית החבלים והנחלה של טוריהוס 'אשר לפי שהוכח במפורש במשפט הנ"ל היו שייכים לגזבר בשעת חתימת חוזה ההתחייבות הנ"ל. כל אלה יימסרו ליליאם אלפנדו כמשכון עד אשר תימסר לו הפריבילגיה של 4000 המרבדי כזכות הכנסה שנתית מההכנסות של מס האלקבלה של העיר וליאדוליד, כדברי ההתחייבות של קוטה. כמו כן קנסו את רואי סנצ'ס ושני אחיו בתשלום של 200.000 מרבדי לתובע, כסכום המשוער שאותם ה-4000 מרבדי היו צפויים להכניס במשך 25 השנים שעברו מאז דרש הדוקטור ויליאם אלפנדו מן הגזבר קוטה את הכסף, כמו כן נדרשו הנ"ל לשלם בעד הוצאות בית המשפט, בגלל השמעתם טענות כוזבות בהגנתם.

בני קוטה ערערו על פסק הדין וטענו שדרישת התשלום היתה בלתי נכונה, וכו'. אך, בתום המשפט, נפסק הדין ובית המשפט הצהיר שפסק הדין הקודם היה צודק, ואישר את מישכון הנכסים הנ"ל. לעומת זאת ביטל בית המשפט את תשלום 100.000 המרבדי בעד הכסף ש-4000 המרבדי היו צפויים להכניס בפרק הזמן שעבר, ובמקום זה פסק שויליאם אלפנדו יחזיק בנכסים ובנחלות הנ"ל, עד שתשולם לו הפריבילגיה של 4000 המרבדי, וכן 108.000 מרבדי נוספים בעד ההכנסות של 17 השנים שעברו מבלי ששולמה הפריבילגיה. כמו כן חויבו בני קוטה לשלם 9.760 מרבדי בעד הוצאות בית המשפט בגלל העלאת טענות בלתי נכונות בהגנתם. תאריך המסמך הוא 21 באוקטובר שנת 1488 בויליאדוליד.

רודריגו (סנצ'ס) קוטה

התיעוד החדש בו השתמשו תרם לנו נתונים יסודיים על הוריו של רודריגו קוטה, על רכושו המשפחתי ועל אחיו, וכן גם על היחסים שבין אלונסו קוטה וטרסה אורטיס לבין בנם הבכור. ידיעות חדשות ניתן להסיק גם מתוך פסק דין

15. פרט זה מצביע על שנת 1470 כשנת פטירתו של א. קוטה.

אחר של הקנצלרות של וליאדוליד¹⁶, שדן במשפט ערעור, ביטול ופגיעה בכבוד שערך בשנת 1504 בערך נגד רודריגו, בנו חואן די סנדובל. את הנתונים האלה, שלא היו ידועים עד כה ניתן להשלים עם פרטים אחרים שעולים מתוך התיק של מסדר סנטיאגו שהוזכר לעיל.

מתוך תיק זה אנו נמצאים למדים שרודריגו קוטה, בנם הבכור של אלונסו וטרסה הנ"ל 'נקרא והיה נהוג שיקראוהו בשם אחר, רואי סנצ'ס קוטה או די טולידו'. הודעת פסק הדין מ-1505 קובעת שהוא התחתן פעמיים: בפעם הראשונה עם דוניה איזבל די סנדובל, ממנה נולד לו בנו חואן הנ"ל, ובפעם השנייה עם דוניה איזבל די פרלטה¹⁷, אשר ילדה לו את מרטין די אלקרן ואת אנטוניו די פרלטה.

הריב המשפחתי הבלתי נעים בין האב והבן בא כתוצאה מאותו סעיף של כתב הענקת הבכורה של הגזבר דון אלונסו, אשר הגביל את אפשרויותיו של רודריגו להשתמש באורח חפשי ברכוש, תחת האיום שרכוש זה יעבור לבן הבא אחריו, במקרה של הפרת ההסכם. חואן די סנדובל, 'הבן הבכור החוקי של רואי סנצ'ס המוזכר לעיל' אשר התרעם על אביו, ללא כל ספק משום שזה התחתן שנית, טען נגדו שהפר את התנאים שנקבעו ב-1461 בעת מסירת כתב הענקת הבכורה. כתוצאה מכך הביא הבן את הענין בפני האלקלדי העליון של טולידו בטענה שאביו 'מסר חלק ניכר מנחלותיו, ואת זו של בורוחון מכר והעביר למי שעלה על דעתו וכן גם... מסר והעביר את נחלת לה ונטורדה לאנטוניו די פרלטה ולמרטין די אלקרן, בניו של רואי סנצ'ס הנ"ל, ומסר הרבה אדמות של נחלת לה ונטורדה, כמתן שלא ניתן להכחשה לעולם ועד, למספר אנשים כרצונו, כמו-כן מישכן את הבתים הנ"ל ואת הנחלה של טורייחוס וול די סנטו דומינגו לחוב נדוניה וערבון ומתנה שהעניק רואי סנצ'ס הנ"ל לדוניה איזבל די פרלטה, אשתו, וכן גם העניק מתנות אחרות', כל זה 'נגד התנאים והרצון' של מורישיו ונגד זכותו של הבא אחריו בתור לפי כתב הענקת...'

כתוצאה מכך דורש הבן הצהרה שתכיר בבעלותו על כל אותן הנחלות, על סמך התנאים שנקבעו בכתב הירושה 'לאחר שדון רואי סנצ'ס הנ"ל התחיל להעבירן נגד החוק', וכן שיכריחוהו 'בתוקף החוקים שימסור לו את הנחלות של טורייחוס וול די סנטו דומינגו, וריאלוס ובורוחון ונטורדה עם כל הרכוש השייך להן', עם פירותיהן והכנסותיהן שהיו להן בתחילת ההעברה הבלתי חוקית של הרכוש 'שיטילו עליו גם את הוצאות בית המשפט'.

בשם אביו המואשם, הציג חואן די טולידו בפני האלקדי העליון 'כתב חריגות' שהצביע על חוסר הסמכות של דיאגו די סנטה קרוס, פרקליטו של הצד שכנגד, אי נכונותה של התביעה והצהרתה הכוזבת, וכן 'לאחר שחואן די סנדובל הנ"ל הוא בנו של ר. ס. הנ"ל..., בגלל כיבוד אב לא יכול היה לפנות לאלקדי הנ"ל עם

16. בארכיון הקנצלרות של וליאדוליד: Ejeutorias, Leg. 101, 28 mayo 1505, A pedimiento de Juan de Sandoual contra Ruy Sanchez Cota, 11 fols.

17. אתה 'התחתן וקבל את הסקרמנט בחוק הכנסיה' כפי שאומר התיק של 1634, גליון 247.

תביעתו, מבלי לבקש רשות ולקבל רשיון ממנו, כדרוש, ועל כן הוא ראוי לעונש המגיע מצד החוק לעובר עבירה כגון זו. לכן דרש חואן די טולידו שהתביעה תידחה ושהצד המאשים יורשע על פי החוקים. מצד אחר, תשובת ההוכחות הארוכה של ההגנה ניסתה להוכיח את אוילותה של התביעה, שכן החוק מגביל את חירות ההורים להחליט על החלק החוקי מן הירושה המגיעה לבנים ועל השליש המשובח מרכושם לבנם, ושדון אלונסו ואשתו לא היתה להם זכות וכו'... וזה אף לא הסכים לתנאים הנרמזים. יתר על כן, ברגע שהוענקה לו זכות הבכורה העומדת בוויכוח 'הרי רכוש זה כבר השתייך לו בצורה אחרת', בלי שיוכלו להפוך אותו ליותר מזה בצורה כלשהי; שכן 'בשעה שרואי סנצ'ס הנ"ל התחתן עם דוניה איזבל די סנדובל, שנפטרה, הגזבר הנ"ל, אביו, העניק לו שש מאות אלף מרבדי הכוללים את הנכסים הנדרשים בתביעה הנ"ל' והוא מסר לו רכוש זה ללא תנאי כלשהו, ועל כן, על אף שההורים המזכירים החליטו אחרת בתקופה מאוחרת יותר, הרי נכסים אלה השתייכו כבר לבנם ללא התחייבות כלשהי מצדו. מצד אחר, כשנפטר אלונסו קוטה, 'הוא העניק בצוואתו לבנו הנ"ל את השליש המשובח מנכסיו ללא תנאים...' ו'באותה צורה אישרה טרסה אורטיס הנ"ל, בשעת פטירתה, את ההענקה הנ"ל בלי תנאים והתחייבויות כלשהם, כפי שמתברר מצוואתה ולפני פטירתה הסתכסכו הבנים בגלל הענקת השליש המשובח לאחר מיתתו של הגזבר הנ"ל, אביהם, והעניין הובא בפני שופטים ואלה העניקו לו את השליש המשובח ללא תנאים', והענקה זו הוכרה כחוקית, כפי שהיתה, ועל כן יכול היה להשתמש בה כמיטב רצונו, כדבר השייך לו. ואשר לבנים הרי 'אין בכוחם לדרוש את חלקם בירושה כל עוד אביהם חי, שכן אין הם מנהלים ומחזיקים בנכסים אלא לאחר פטירתו. ועל כן, אם דרש חואן די סנדובל את אשר דרש, מסתבר שתביעתו כוזבת ואוילית...'.

פרקליט של סנדובל השיב בשמו של לקוחו, ואמר שזה 'ניסה תחילה לבקש את הרשות' המתבקשת 'משום כיבוד אב' ושרשות זו ניתנה לו על ידי האלקלדי הנ"ל. בהתייחסו לנימוקים שהיוו את יסוד התביעה מגן הוא על זכות המורשים להטיל תנאים והגבלות על הנכסים שהם מעניקים ועל כך שהדבר 'צריך להישמר כחוק' כפי שנהוג הדבר במלכויות אלה, וכפי שנהגו תמיד בטולידו. הוא חוזר ומדגיש שר. ס. קיבל את זכות הבכורה ומכאן עובר הוא להסביר שמתנת הנישור אין וכן הצוואה המזכרת לא סתרו את הטענות שהועלו בתביעה. 'ובדבריו של ר. ס. המוזכר, הטוען... שהוא יכול היה להחזיק בנכסים של ההענקה הנ"ל ולהשתמש בהם כמיטב רצונו, קיימת סתירה לתוכן ההענקה הנ"ל והם עומדים בניגוד לתנאים ולהגבלות המוטלים על ידה', וכל כך כדי להוכיח שדברי התביעה נכונים.

לאחר שנדחה האלקלדי העליון מחמת החשדות שחשד בו ר. סנצ'ס, נטל הקורר חידור של טולידו ד. פדרו די קסטיליה את המשפט לידו, ובפסק דינו זיכה את הצד הנתבע והסיר ממנו את כל ההאשמות שהוטחו נגדו על ידי סנדובל. זה הגיש ערעור לקורטי ולקנצלרות המלכותיים וכן הגיש בקשת 'צו להתייצבות בפני

בית המשפט נגד דוניה איזבל די פרלטה, אשתו השניה של רואי סנצ'ס הנ"ל ונגד מרטין די אלקון ואנטוניו די פרלטה, בניה, כדי שיבואו להשתתף במשפט הנ"ל אם רצונם בכך בשל הנזקים שפסק הדין עשוי לגרום להם¹⁸. לאחר מכן העלה את תביעתו במונחים דומים לאלה שמוכרים לנו מקודם, ופדרו די אריולה השיב בשמו של הנתבע, וחזר והדגיש שהתנאים שהתנו המורשיים כאילו אינם, ושאי מיליים של התנאים הללו לא היה מעביר את הנכסים השונים במחלוקת לידיו של ח. סנדובל הנ"ל 'שבאותו הזמן היה זר ולא היתה לו זכות ירושה, שכן הורשת השליש המשובח (לפי חוק הפוארו) אינה ניתנת אלא לבן או לנכד שהינו בעל זכות הירושה. על כן, בין אם קיים את התנאים ובין אם לא קיים, לא היתה לד. ח. ס. זכות כלשהי לדרוש את אשר דרש, וכן לא יכלו להוריש לו את החלק הזה, לא בתקופה ההיא ולא כיום, שכן חיים הכנים והכנות החוקיים של הגזבר הנ"ל ואשתו, ולא היו הם מחויבים להעניק את זכות הבכורה לרואי סנצ'ס הנ"ל, אלא היו מחויבים להעניק אותה לאחד מבניהם, אך בשום פנים ואופן לא יכלו להעביר את הזכות הזו לח. די סנדובל הנ"ל... וכו' וכו'.

פסק הדין הסופי הכריע שד. פדרו די קסטיליה 'פסק כהלכה' ושערעורו של סנדובל לא היה מוצדק ובכך אושרו ההחלטות הקודמות ונתווסף עליהן הסעיף הבא: שמן הנכסים השנויים במחלוקת יוצא חלק שערכו מגיע ל-400,000 מרבידי, בשביל רואי סנצ'ס קוטה 'כנכסים המגיעים לו משום התחייבות וחובה ציבור', ושכל 'החלק הנשאר בשליש' של הנכסים והירושה של אלונסו קוטה וטרסה אורטיס 'יוחזרו לד. ח. די סנדובל לאחר פטירתו של... רואי סנצ'ס קוטה, אביו, לפי קביעת הנ"ל'.

פסק הדין לא הזכיר את תשלום הוצאות בית המשפט והוכרע בוליאדוליד ב-30 לאוגוסט, יום שני, שנת 1504. על אף ערעורם של הצדדים המעורבים, אושר פסק הדין והודעה על כך נשלחה לסנדובל ב-28 למאי 1505¹⁹.

בתקופה זו היה רודריגו קוטה, יורדו ו'מוציא לפועל' נאמן בטולידו, המכונה 'הזקן' (el Viejo), כבן שבעים, אם נכונה השערתנו שתאריך לידתו חל בין 1425 ל-1435. ייתכן שלא האריך ימים לאחר פרסום פסק הדין הנ"ל. עוד ב-4 לאוגוסט של אותה השנה חתם הוא בטולידו בפני הנוטריון פדרו רודריגס על כתב הענקה בנוגע למספר תכשיטים לטובת בנו מרטין ולאשתו של זה, דוניה איזבל ספטה, בתו של הרחידור לואיס אַלֶנְס די טולידו, ואחייניתו של מזכירם של המלכים הקתולים פרננדו אַלֶנְס די טולידו ושל המורה פרנסיסקו אַלֶנְס די טולידו אי ספטה. משפחה זו העסיקה רבות את האינקוויזיציה במאה ה-16.

18. ואולי כדי שימשיכו במשפט במקרה שרואי סנצ'ס קוטה, שהיה אז זקן בא בשנים, ימות (כך נאמר בתיק של סנטיאגו). לפי בקשתו המאוחרת של סנדובל, בה דרש שיוכרוז כמשתמטים, אנו למדים שלא אשתו ואף לא בנו באו לבית המשפט.

19. רמז לכך בתיק סנטיאגו הנ"ל.

האחים של רואי סנצ'ס קוטה

ראינו לעיל שלפי כתב הענקת זכות הבכורה מ-1461, היו אחיו של רודריגו, אלונסו קוטה, פרננדו קוטה וכמה נשים אשר אין שמן מוזכר. לעומת זאת, בהודעת פסק הדין של 1488, מופיעים שמותיהם של אלפונסו אורטיס, אינס קוטה ומריה אורטיס; זאת האחרונה כבר לא היתה אותה שעה בין החיים. ננסה להעלות כאן את התמונה המצטיירת בנידון על פי התעודות השונות.

אלונסו קוטה, שהיה ידוע גם כאלפונסו אורטיס, מזוהה לעתים עם הדוקטור קוטה, אשר לגביו קיימת אי ודאות גדולה בין המחברים שעסקו במשפחה זו. ח. אמדור די לוס ריאוס²⁰ מזהה עם קוטה הזקן את הדוקטור קוטה אשר מצא את שמו ברשימה של עונשים (penitencias, הוא קרא premias כלומר פרסים) וקנסות של 'התזכיר המפורסם של המפויסים, בנים ונכדים של יהודים מורשעים', בטולידו, 'רשימה שפורסמה ב-1497 ברשותם של המלכים הקתוליים'. גם E. Cotarelo העלה את הסברה²¹ שאותו דוקטור משנת 1497 הוא רודריגו קוטה הזקן עצמו, מחבר הדו-שיח, ואחריו בא A. Bonilla y San Martín²² שטען שהשערה זו 'מתקבלת מאד על הדעת'. בלבול דומה בלתי מוצדק מופיע גם בעבודתו החדשה של Hayward Keniston²³.

ננסה להאיר תסבוכת זו. ברי שאלונסו קוטה נקרא גם אלונסו אורטיס, אך אין זה כל כך ברור ששני השמות הללו מתייחסים לדוקטור קוטה, שכן מזור הוא הדבר שבאף אחת מן התעודות המהימנות שציטטנו, לא הוזכר התואר דוקטור בקשר לאיש זה.

ליקטנו את הנתונים המובאים בתעודות על אלונסו קוטה או אורטיס. ננתח עכשיו את אלה הידועים לנו על הדוקטור קוטה. בידינו נמצאת תעודה הקשורה אליו, והיא בעלת חשיבות מיוחדת במינה; היא לא פחות ולא יותר מאשר הצהרה אוטוגרפית על גב ספר מספרייתו, המכיל פירושים של Bartholo לקובץ

20. ראה ב-*Historia crítica de la Literatura Española* t. VII, Madrid 1865, p. 398 nota. לא הצלחנו למצוא את הרשימה הזאת, על אף כל מאמצינו. Cotarelo בספרו שהוזכר לעיל, העלה את הסברה שרשימה זו זהה לזו של 1495, שעליה עוד ניחד את הדיבור; אלא שהנתונים המובאים בשתיהן שונים.

21. ב-1900 כשפרסם את ה-*Cancionero de Montoro* ראה שם עמ' 347-344, ב-1926, בעמ' 16-17 של הספר המוזכר לעיל הערה 11 כתב הוא על אלונסו קוטה 'אשר הנו אולי המחבר שנשרף ב-1486, אשר השאיר כמה בנים, ביניהם רודריגו קוטה הצורך, ואינס קוטה, העלמה, ב-1495' (!).

22. ראה ב-*Anales de la Literatura Española*, Madrid 1904, pp. 164-7. כשהוא עוסק ב'אוטוגרף של הדוקטור רודריגו קוטה' (!).

23. אנו מתכוונים ל-*Memorias de Sancho de Cota*, edited with an Introduction and Notes (Cambridge, Massachusetts, 1964) שם אומר המוציא לאור בעמוד 1 בהסתמכו על Cotarelo, שהדוקטור אלונסו קוטה, בהיותו בצ'ילר, הואשם ב-1480 כמתייהד; לאחר מכן, נשרף הוא, לפי דבריו, בטולידו ב-1486, ו'יתכן', הוא מוסיף, שהוא הינו בנו של הגובר אלונסו קוטה.

החוקים הרומאי, מ-1478. בעל הספר רשם שם כדלקמן: 'קניתי ספר זה, אני הדוקטור קוטה ב...טולידו, ב-15 לחודש אפריל, שנת לידתו של מושיענו ישו הנוצרי, 1485. דוקטור קוטה'. ובגליונות 317 ו-318 שבסוף הכרך, כתוב כך: 'הספרים השייכים לי, הדוקטור קוטה, שנשארו בביתי הינם אלה דלהלן, וכאן באה שורה של כשלושים ספרים על חוקים ותחוקה, מלבד ספר תהילים, דקדוק וספר על תורת הנצרות. על הספר הנושא את המספר 31 נאמר: 'עוד קודקס שקניתי בטולידו ב-16 לאוגוסט 1477'.²⁴

משום מה, מעלות המלים 'שנשארו בביתי' את החשד שדוקטור קוטה זה יצא מביתו בנסיבות בלתי רגילות. חוקרים אחדים מדברים על דוקטור קוטה אשר נשרף בטולידו בשנת 1486.²⁵ Cotarelo מתאר את הדוקטור הזה כ'קונ-טדור', Cortina²⁶ כ'יועץ מלכותי', ו-Caro Baroja²⁷ מדבר על שריפתו של אלונסו די קוטה, רחידור, פרקליט ואביר של מסדר צבאי (!!!). אך אם הפרט הנמסר לנו על ידי S. de Horozco הינו נכון ואלונסו קוטה המסכן שנשרף ב-1486 היה הדוקטור לעניני חוק ומשפט, הרי יוצא בהכרח שהיה עוד דוקטור קוטה אחד שחי לפחות עד 1497, שכן ב'כפרת העוונות לחוטאים של טולידו, אשר נערכה בהתאם לצו של המלכים הקתוליים, בגלל היותם זקוקים לכסף' ו'הרשימה של החוטאים של טולידו, שעוונותיהם כופרו, והסכום ששילם כל אחד מהם'²⁸, מופיע הדוקטור שלנו שלוש פעמים:

פעם אחת (בגליון 4v) מזכירים, בין החוטאים של מחוז סן ניקולס שעוונם נמחל, את שמה של 'ליאונור די ארויאל, אשתו של הדוקטור קוטה', ששילמה 4000 מרבדי.

פעם שניה (6v) מזכירים בין 'הבנים והנכדים של המואשמים של ס. חואן די

24. האוסף היקר של ספרייתו של הדוקטור קוטה נשמר בספרייה הלאומית של מדריד: ms. 691 (לפנים D 43).

25. ראה, Fidel Fita, *La Inquisición Toledana...* B.R.A.H., t. XI, 1887, pp. 291-311. כאן הוא מזכיר את הנתונים על האוטוס די פי האינקוויזטוריאליים מ-1486, המובאים בכ"י של סבסטיאן די הורוסקו השמור בספרייה הלאומית של מדריד, מס' 9175. המובאה על 'הדוקטור אלונסו קוטה' נמצאת בגליון 88r.

26. בספרו הנ"ל, אין ספק שהסתמך כאן על Ignacio Jordan de Asso y Miguel de Manuel Rodríguez *Ordenamiento de las leyes que Alfonso XI hizo en las Cortes de Alcalá Madrid 1774*, שם במבוא (Discurso preliminar p. XXIV) מכנים הם את קוטה 'משפטן חכם ויועץ במועצת המלך'.

27. בספרו הנ"ל, כרך 3, עמ' 281 (נספח 3) בכרך 1, עמ' 148 – בהתייחסו אל מאמרו של Fita y Horozco, המוזכר בהערה 25 – מספר הוא שבשנים 1486-87 נשרפו כמה אישים חשובים של טולידו, ביניהם אלונסו די קוטה, 'רחידור אחד, פרקליט, אביר של מסדר סנטיאגו, 2 כמרים וכמה נזירים'. אך כשהוא בא לתאר בנספח את האוטו די פו של ה-1486.26.8 מייחס הוא לקוטה המסכן את כל שלשת התארים כולם: של רחידור פרקליט ואביר.

28. כתובת כפולה זו מצויה ב-Leg. 120, num. 36 (ant 92) של הספרייה הלאומית של מדריד שהינו בעל 23 דפים. הוא הוכן לרפוס על ידינו.

בני קוטה מטולידו

לצ'י' את 'אינס קוטה, בתולה, בתו של דוקטור קוטה' (3000 מרבדי), ו'סנצ'ו, בנו של דוקטור קוטה' (3000 מרבדי).

וכן לאחר שנתיים ברשימת החוטאים שעוונם נמחל, צאצאי המורשעים מטולידו, שפורסמה ב־1497, שאליה התייחס בקיצור J. A. de los Ríos, בציינו: בסעיף הבנים והנכדים של המורשעים של מחוז סן ויסנטי מטולידו ליאונור די ארויאל, שהיתה אשתו של דוקטור קוטה, 3000 מרבדי.

נראה איפוא שדוקטור קוטה זה מת בין 1495 לבין 1497, ואלמנתו עברה למחוז אחר בעיר טולידו.

זה כל מה שניתן לנו כאן לקבוע על אלונסו קוטה או אורטיס והדוקטור קוטה. באשר לבניו של זה, סנצ'ו והבתולה אינס, שזוכו ב־1495²⁹, ייתכן שהראשון, אם כי הדבר עוד לא הוכח³⁰ כפי שמציין אל נכון H. Keniston הינו המחבר של החבור המוזר 'זכרונות קרלוס 5', מאת סנצ'ו קוטה משרתו' (Memorias de Carlos V, por Sancho Cota, su criado). לזכותו של מחבר זה, הנחשב כסופר בינוני ביותר ואשר שיריו כבדים וגסים למדי, ייאמר שהוא הזהיר כבר אז על ההתפוצצות הפנטסטית של הכוח הספרדי, כפי שמציין זאת בצדק רב מוציאו לאור ועורכו. זה משער שסנצ'ו קוטה נולד בין השנים 1479 ו־1481, ואביו היה לפי דבריו הדוקטור שנשרף ב־1486 (דבר הסותר את הכתוב ברשימת הנמחלים של 1495), והוא היגר מקסטיליה לפלנדס כדי לשרת את יורשו של פיליפ היפה, ביחד עם האנוס חואן מנואל כאשר בשנת 1507, בשעה שנפטר בעלה של דוגיה חואנה, חזר השלטון לידי אביו דון פרננדו. הוא מת ב־1546. ראיות לציון השורות הקרות והאדישות, שבהן הוא מעלה בזכרונותיו את צו הגירוש מ־1492.

פרננדו קוטה, שהיה בנו הצעיר של הגזבר, אלונסו, אפשר שמת בצעירותו. על כל פנים הודעת פסק הדין משנת 1488 איננה מזכירה אותו בין האחים, שאתם התדיין ויליאלפנדו. מוזכר שם פרננדו קוטה אחד, אבל זהו אחד מנכדיו של הגזבר. לדעתו של Cotarelo, פרננדו, הבן של אלונסו קוטה, היה בוודאי 'האב של בני קוטה האחרים המוזכרים, ביניהם גם של רודריגו קוטה שלישי, אשר קיבל מחילה ב־1496 (אולי הכוונה ל־1495), והבן של סנצ'ו קוטה, יורדו של טולידו, המוזכר במכתביה של המלכה הקתולית'. אך לדעתנו השערה זו הינה חסרת שחר. כאשר לסנצ'ו קוטה, יורדו של טולידו, ידוע לנו לפי מכתבה של הנסיכה איזבל, אל שלטונות טולידו, מיום 1 לנובמבר 1462, שהמאריסקל פרננדו די ריבדנירה, בנו פדרו, וכריסטובל ברמודס החזיקוהו בכלא המבצר של קָגֵלס יחד עם בנו רודריגו קוטה, מפני שבנו האחר של סנצ'ו, הבצ'ילר אלפונסו די לה קואדרה (האם זהו הבצ'ילר קוטה, אשר הואשם כמתיהד ב־1480?) ששימש כאלקלדי של אַוּלֵה, ציווה לקטוע יד מאחד מנושאי כליו של המאריסקל 'וכן טען המאריסקל שמלבד זה לקח ממנו גם כמה קסטיליאנים...'³⁰.

29. ולא ב־1496, כפי שכותב Keniston (ואחרים) מספר פעמים.

30. העתק ממכתב זה נשמר בספריה הלאומית במדריד, כ־13040, (לפנים 59), עמ' 9.

כמו־כן ידוע לנו שב־1468 היה סנצ'ו קוטה, שהיה אז רחידור, בעליו של מגדל שעמד סמוך לבתיו, עד שב־12 לספטמבר, מסרה הנסיכה המוזכרת לעיל את משרת הרחידור לאביר לואיס די ולדסו.³¹

באשר לבנו של היורדו הנ"ל רודריגו קוטה ולאחרים שנשאו אותו השם, נציין שמלבד רודריגו קוטה, המכונה 'הזקן' שאליו התייחסנו לעיל, מכירים אנו את כל הבאים:

(1) רודריגו קוטה בנו של היורדו, שנאסר ב־1462 כנ"ל. אנו משערים שזהו אותו האיש המופיע במכתב אחר, הכלול באותו כ"י³² שהמכתב הקודם מופיע בו. מכתב זה נשלח ממדריד, ב־15 ליוני 1469, על ידי מי שעתיד היה להיות המלך הקתולי, לקורחידור, לאלקלדי וליתר השלטונות של טולידו, ובו הוא מודיע שקיבל את מכתבם וכן שקרא את כל מה שמסרו לו הקורחידור והיועץ גומס מנריקי ו'כן דיאגו די ריברה וגרסיה וסקס, הרחידורים של העיר, ודיאגו קרנסי(!), ורודריגו קוטה' בשם שלטונות העיר, והוא מודה להם על כל מה שעשו למען 'המלכה הנמצאת בהריון' וכן למען בריאותו של הנסיך, ולאחר מכן הוא מסב את תשומת לבם לכל אותם הדברים שהשליחים ימסרו להם אישית, בקשר לדברים אשר הועלו על ידם מסביב לעניני טולידו. מסתבר שרודריגו זה זהה ליורדו רודריגו קוטה המוזכר ברשימת מקבלי המחילה של 1495 (גליון 2r) בסמוך לאשתו מנסיה גונייס, שהשתייכה למחוז סן ויסנטי, וששילמה סכום מכובד של 15.000 מרבדי. במחוז זה – קובע התיק של סנטיאגו (גליון 119v) – היו הרבה מורשעים בעלי שם המשפחה קוטה, וביניהם סנבניטו אחד שהיה כתוב עליו: 'רודריגו קוטה, יורדו, בנו של סנצ'ו קוטה, כופר שהתפייס, 1496'. Bonilla San Martin (בספרו הנ"ל) שיער שהרודריגו שנאסר על ידי ריבדנאירה ב־1462 'הינו קרוב לוודאי אותו האיש המכונה רודריגו קוטה העלם (el Mozo) ברשימת המתיהדים של 1497'.

(2) ברשימה המוזכרת של מקבלי המחילה מ־1495 (בגליון 11v), נזכר כשייך למחוז הכנסיה של סנטו טומי 'רודריגו קוטה, צורף, [ו]אלדונסה די סנט פדרו, אשתו' המשלמים 6000 מרבדי. אותו צורף מופיע שוב ברשימה מ־1497, שמביא J. Amador los Ríos, כשהוא משלם 6000 מרבדי.

(3) רודריגו קוטה שאשתו מופיעה, כשהיא משלמת רק 500 מרבדי, בין ה'בנים והנכדים של מקבלי המחילה של סן חינס' בצורה זו: 'מריה גומס, אשת רודריגו קוטה'. 'אם זה איננו העלם (el Mozo), הרי לפנינו רודריגו קוטה רביעי' מעיר Bonilla.

(4) בין הסנבניטים של סן ויסנטי הכלולים בתיק של סנטיאגו ישנו 'רודריגו

וכו' והוא פורסם ע"י Foulché-Delbosc ב־87–85, pp. "Revue Hispanique" I, 1894, תחת הכותרת *Deux lettres inédites d'Isabelle la Catholique concernant la famille de Rodrigo Cota*.

31. ראה אצל Benito Ruano שם, עמ' 110.

32. בעמ' 103, r y v. כמדומה לנו שעוד לא פורסם.

קוטה, בנו של גונסלו קוטה, כופר, שחזר בתשובה ב-1486'. יתכן שהוא זהה עם אחד משני הקודמים.

שום דבר ודאי אחר לא נוכל להוסיף אודות בני קוטה (רודריגו או סנצ'ו) אשר Cotarelo קישר עם השלישי מבניו של הגזבר אלונסו.

על מריה אורטיס ידוע לנו במפורש, על פי כתב הודעת פסק הדין מ-1488 שהיתה בתו של הגזבר, וכן יודעים אנו עליה שהתחתנה עם פדרו אריאס די אולייה, בנם בכורם של הקונטדור הראשי של אנריקי הרביעי ושל אשתו אלויירה גונסלס די אולייה. פדרו אריאס זה היה לאחר מכן בעצמו הקונטדור הראשי של המלכים הקתוליים והאדון הראשון של טורחון די ולסקו. ברם, לא ברור לנו אם היתה לו אשתו הראשונה או השנייה (שכן הוא התחתן גם עם דונייה מריה אורטיס די [לדיויאסו] וכן אין אנו יודעים אם היא ילדה לו בנים. יש הגורסים, ובניהם A. López de Haro³³, שהוא נשא את מריה אורטיס (קוטה) כאשתו השנייה, ושזו לא ילדה לו בנים כלל. לעומת זאת סובר Geronymo Gudiel³⁴ שפדרו אריאס נשא את בתו של הקונטדור אלונסו קוטה, ומנישואים אלה נולדו דיאגו, חואן, הוא הרוזן הראשון של פוניורוסטרו, פדרו אריאס נעים ההליכות (el Galán) שהיה לאחר מכן למושל של קסטיליה די אורו אי ניקרגואה, וכן אנטוניו אריאס. בהודעת פסק הדין מ-1488 כתוב 'פרננדו קוטה וגיומאר... וחואן אריאס ופרו אריאס, בניהם של מריה אורטיס, שהיתה אשתו של פרו אריאס די אולייה, ואשר שניהם נפטרו'. ברור שמן הכתוב אין להסיק שארבעת הבנים של מריה היו גם בניו של אריאס, שכן ייתכן שאלה נולדו לה מנישואים קודמים, אך נראה שלפחות חואן אריאס ופרו אריאס, אם לשפוט לפי שם משפחתם, הם בניו של אריאס דאולייה. גם צוואתו של זה האחרון, ממרץ 1476, איננה פותרת את בעייתנו. כאן מוזכרים בנו דיאגו, הבכור ויורש זכות הבכורה, שתי בנותיו קטלינה ואלויירה שכל אחת מהן מקבלת חלק מיוחד מן העדות שהורשה להן אמם, וחואן, אשר צריך לקבל את אשר יקבע הבישוף דון חואן אריאס. בסעיף סופי נקבעו היורשים של כלל נכסי המוריש, והם דיאגו אריאס הנ"ל וכל בניו ובנותיו החוקיים. 'צוין שחואן אריאס הנ"ל, ודונייה קטלינה ודונייה אלויירה, ופדרריאס (קיצור מפדרו אריאס – הערת המתרגם), ופרנציסקו אריאס ואנטוניו אריאס³⁵, כל בניו ובנותיו החוקיים, ובניהם של מריה אורטיס אמם, אשתו החוקית'. בגלל אי בהירותו של נוסח זה, בו מופיע השם של שתי הנשים כזה, ה

33. E. Adición a las "Noticias acerca de R. Cota", BRAE, t. XIII, 1926, p. 184. 2ª parte, Madrid 1622. בעקבותיו הולך E. Cotarelo ב-1926, pp. 140-143. ו-Alvarez Rubiano בספרו Pedrarias Dávila Madrid 1944 חושב שאלה היו נישואי הראשונים של האדון מטורחון, ואשתו הראשונה לא הותירה לו יורשים.

34. Compendio de algunas historias de España ...noticia de la antigua familia de los Girones, y de otros muchos linajes... Alcalá 1577, arbol 27.

35. הידוע גם כפרננדו או הרנאן אריאס.

פרנסיסקו קאנטירה

וכל הבנים מיוחסים לאם אחת, לא ניתן לנו לפתור את הקושייה, אשר עודנה מחכה למחקרים חדשים.

בני קוטה אחרים מטולידו

כבר ציין Bonilla ששם המשפחה קוטה היה מקובל ונפוץ בעיר זו. ניסינו לעיל למצוא קשר בין האישים החשובים שנשאו שם משפחה זה אך נשארים לנו רבים אחרים, אשר נסתפק בינתיים בהזכרתם, על מנת שישמשו כאתגר למחקרים חדשים.

החשוב ביניהם הוא פרנסיסקו קוטה, גזבר, המוזכר במכתב מעניין ביותר של המלכה הקתולית איזבל³⁶. ב-27 למאי 1472, פנתה המלכה לאסיסטנט, לאלקלדיים וכו' של טולידו, והביעה את השתוממותה מהבקשות שהועלו לפניה שתחזיר לעיר את 'אשתו ואת בניו של הגזבר פרנסיסקו קוטה', אשר כנראה היה חייב 800,000 מרבדי. המלכה איזבל מגלה במכתבים אלה עניין רב בגורלם של בני קוטה, והיא מעלה את העניין במכתביה אל הבישוף של אוילה, הפמיליאר שלה פדרריאס, והמרקיס די ויליאנה, וכו'. פרנסיסקו קוטה מופיע גם במכתב שחיבר אנריקי הרביעי, ב-10 ליוני 1471 כ'שומרי הראשי והאלקלדי של המטבעה שלי בעיר הנ"ל, טולידו³⁷.

חואן די קוטה. בארכיון ההיסטורי הלאומי נשמר תיק המשפט שנערך נגדו (Inquisición, Toledo. Leg. 140, n. 152,2 [ant 156]). בשער התיק נאמר שמשפטו נתקיים בסן חינס, ובתיק של סנטיאגו נאמר: 'חואן קוטה, נוטריון, נשרף כמתייהד, 1487'.

כרשימת מקבלי המחילה מ-1495, מלבד אלה שהזכרנו כבר לעיל, מופיעים בני קוטה הבאים:

במחוז של סן ויסנטי בין 'הבנים והנכדים של הנאשמים' (גליון 2v): שני בנים של דיאגו קוטה: 'מרטין קוטה, בנו של דיאגו קוטה מצד אמו, מורשעת' (בקנס של 300 מרבדי) ו'קטלינה קוטה, אחותו, אשתו של חואן די לס קואבס(?)' (המשלמת 2000 מרבדי).

'מריה קוטה, אשתו של פדרו רודריגס די אוקניה, נוטריון צבורי' המשלמת 1500 מרבדי.

במחוז של סן ניקולס, זכתה במחילה (גליון 4v): 'מיאור אלורס, אשת טריסטן קוטה' המשלמת 6000 מרבדי. במחוז של סן חואן די לה לצ'י, זוכים במחילה (גליון 5v): 'מרטין קוטה, סמרטוטר, וקטלינה אלורס אשתו', המשלמים 20,000 מרבדי. במחוז של סן חינס זוכים במחילה:

'פרו אלונסו קוטה, נוטריון, אֶלדונסה אלורס, אשתו', ב-5000 מרבדי (גליון 8v).

³⁶. זהו אחד משני המכתבים שפרסם Foulché-Delbosc (ראה הערתנו מס' 30).

³⁷. ראה אצל E. Benito, שם, עמ' 262–265.

בני קוטה מטולידו

מרשימת המתפייסים החוזרים בתשובה משנת 1497, מזכיר J. Amador de los Ríos במחוז של סן ויסנטי, את טריסטן, דיאגו, מרטין, קטלינה ומריה אשר שלמו כולם קנסות גבוהים. כנראה שאלה הם המוזכרים ברשימה משנת 1495, שהבאנו לעיל.

בני קוטה היו אם כן משפחה מסועפת וחשובה למדי בעיר טולידו. הם החזיקו אפילו אולם בכנסיה של סן ניקולס, ואחדים מכניה נתבעו לדין, כפי שנאמר בתיק של סנטיאגו מ-1634 (גליון 97); אך שם משפחה זה 'מקובל בעיר זו כשם של יהודים', וכן כשם של כמה סבבניטים בכמה כנסיות של טולידו, כפי שתוזרים וטוענים עדים רבים בתיק, או כפי שאומר אחד מהם (גליון 71): דבר ידוע הוא 'שאיין לך ולא היה לך קוטה בעיר זו שלא יהיה מומר'.

בני קוטה מטולידו ובני אריאס מאוילה

מכיוון שנושא זה הנו מרכזי בחייו וביצירתו הספרותית של הפייטן רודריגו קוטה, נזכירו כאן בקיצור.

כבר עמדנו לעיל על הקשרים החשובים שהיו קיימים בין שתי משפחות אלה, הן במישור הכלכלי והן במישור המשפחתי. עוד מימיו של הגזבר אלונסו קוטה והקונטדור הראשי דיאגו אריאס.

לאחר שמריה אורטיס התחתנה עם פדרריאס הגיבור (el Valiente), בנו הבכור של דון דיאגו המוזכר לעיל, נתחשלו הקשרים בין המשורר רודריגו קוטה עם בני אריאס של אוילה, כפי שמוכיחים לנו בין היתר נישואיהם של קטלינה אריאס, בתו של פדרריאס המנוח³⁸, עם פדרו גומס מסיאוד ריאל, בנם הבכור של הקונטדור המפורסם ומוזכרים של המלכים הקתוליים. אלוך גומס מסיאוד ריאל, האדון של פיאוס³⁹, טכס הנישואין התקיים בגואדלחרה, והואיל והכלה לא יכלה לבוא אישית 'בגלל היותה עסוקה בענינים אחרים', היא ייפתה את כוחו של 'רודריגו קוטה, דודה, תושב טולידו' ב-21 לפברואר 1479.

בהסכמות של מאי, בהן השתתפו כנראה כראשי המשפחה מצד האב הבישוף של סגוביה דון חואן אריאס ד'אוילה, דודה של הכלה ואחיה הבכור דיאגו, מופיע בין החתומים רודריגו קוטה 'הדוד', אשר היה גם בין החתומים על שטר הנישואין בגואדלחרה, ב-5 ליולי 1479⁴⁰.

השתתפותו המיוחדת של המשורר הטולידני במאורע זה מגלה לנו (אפילו אם

³⁸. בצוואתו מ-1476, ציווה ש'יימסרו לדוניה קטלינה בתי המתחתנת 2 קואנטוס של מרבדי, אשר ינתנו לה מן הרכוש והירושה של אמה ו'ל' (ראה Alvarez Rubiano שם, עמ' 414).

³⁹. *Memorial del pleyto que se litiga de propiedad entre D. Lvis de Toledo Enriquez ... y D. Ioseph de Arrieta Gómez de Mendoza... con D. Francisco de la Cerda Ciudad Real sobre la sucesión... del mayorazgo que fundo Albar Gómez de Ciudad Real...* En Bibl. R. Acad Historia, Salazar, t. I (hoy 9-7-5/1298).

⁴⁰. ראה על כך אצל Juan Catalina García *Biblioteca de Escritores de la prov. de Guadalajara*, Madrid 1899, p. 157 ss. Cotarelo. פרש את העובדות המובאות

כאן ב-'Adición a las Noticias', אך לא תמיד בוהירות רבה.

דוניה קטלינה לא היתה בתה של מריה קוטה – דבר שאין אנו בטוחים בו) שאחותו של דון רודריגו, לאחר שנישאה לפדרריאס, נאלצה כאשתו השנייה של זה לנהוג כאמם של יתומיה של מריה אורטיס מולדיוואסו, ורודריגו קוטה נחשב על ידי בתו של פדרריאס ממש כאחד מבני משפחתה. השערה זו נראית לנו כמתקבלת על הדעת.

מצד שני, עוזרת לבו השתתפותו המכובדת הזו של הפייטן הטולדיני בנישואין של 1479, להבין את זעמו כאשר, כעבור כמה שנים, בשעה שבני אריאס השיאו את אחד מבניהם עם קרובה של הקרדינל מנדוסה, המלך השלישי של ספרד, והזמינו את כל בני משפחתם, שכחו להזמין את רודריגו קוטה הזקן.

אין אנו יודעים מי בדיוק התחתן בנישואין אלה. בכותרת של כתב היד היחידי הידוע כיום⁴¹ של השיר שכתב רודריגו על המאורע, המופיעה לא בראשו אלא בשוליים הימניים, לצד הבתים האחרונים שלו, נאמר:

דיאגו אריאס, קונטדור ראשי של המלכים הקתוליים, השיא בן או אחיין עם קרובה של הקרדינל דון פרו גונסלס די מנדוסה. הוא הזמין לסגוביה את כל קרוביו, אך שכח, או העמיד פני שוכח, להזמין את רודריגו קוטה הזקן, תושב עיר זו, טולידו. זה הצטער על כך, וחגג את המאורע בכתיבת שיר לנישואין אלה. כשהמלכה דוניה איזבל קראתו היא אמרה שהוא דומה לגנב בית.

ברור למדי שקוטה לא כתב את ההערה הזאת, אלא תושב עלום שם מטולידו עשה זאת, לא ידוע באיזו מידת דיוק. דיאגו אריאס המוזכר כאן, לא יכול להיות אלא בנו של פדרריאס, מי שהיה יועצם של המלכים הקתוליים, ואשר לא השאיר אחריו יורשים. אחיו חואן אריאס, האדון של טורחון ופוניורוסטרו, חתם ב-1482, ביחד עם דון איניגו לופס די מנדוסה, הדוכס השני של האינפנטדו, על הסכמת נישואין עם מרינה די מנדוסה בתו החוקית של הדוכס הראשון, המרקיס השני של סנטיליאנה. חג הכלולות התקיים בינואר 1483⁴². לפי דעת כמה חוקרים, כגון F. Márquez⁴³, היתה זו החתונה שעליה כתב רודריגו קוטה סאטירה אכזרית, בשל אי הזמנתו לשם. יתכן שבגלל השם הרע שיצא לבני קוטה בטולידו באותן שנים החליטו בני אריאס לא להזמין.

נוסיף כאן מספר מלים על שיר הנישואין הלגלגני, נגד אריאס דאווילה, אשר

41. זהו כ"י 9234 של הספרייה הלאומית במדריד (לפנים 97-K), ויכולנו לגלות אותו הודות למנהל המחלקה לכ"י של הספרייה הלאומית, חברנו הטוב דון רמון פס. הכורך הכניס את כ"י בכרך אחד עם ה-Bb31, בסופו של זה. הוא כתוב באותיות של המאה ה-16, והוא כולל אוסף של varia מתחילת המאה הזו. Foulché-Delbosc אשר פרסם אותו בפעם הראשונה ב-1894 (Revue Hispanique, t. I, pp. 69-72) תחת הכותרת "Une poésie inédite de Rodrigo Cota" פרסם אותה מחדש, בשניים קלים, ב-Cancionero Castellano del siglo XV, N.B. A.A. E.E., t. II, Madrid 1912, pp. 580 ss.

42. ראה, F. Layna Serrano, *Historia de Guadalajara y sus Mendozas...* t. II, Madrid 1942, p. 225.

43. ראה בספרו הנ"ל, עמ' 232.

היה כנראה מכוון לקרדינל פדרו גונסלס די מגדוסה בכבודו ובעצמו: 'פרגונסלס, פרגונסלס!'. טקסט השיר מערים קשיים רבים להבנתו, אך לא כל כך בגלל מצבו של כתב היד. כפי שמציין זאת מוציאו לאור הראשון⁴⁴, אלא בעיקר בגלל המספר הגדול של מלים ערביות ועבריות שהוכנסו, וכן 'הרמזים הסטיריים למנהגים הבלתי ידועים של האוכלוסיה היהודית בספרד' כפי שכתב Mendéne Pelayo⁴⁵ 'אך ענין זה – הוסיף בצדק חוקר זה – מוסיף לחשיבותו ההיסטורית', אפילו אם נתעלם מחוסר ערכו הספרותי.

יצירה קטנה זו, נכתבה אחרי 1472, השנה שמוזכרת בה, וליתר דיוק נאמר ב-1483, ולא עשר או שתי עשרה שנים לפני כן. כפי שסברו אחרים⁴⁶. הדו-שיח קדם לה בהרבה: יתכן שנכתב בין 1470 לבין 1480, לפי השערתו של J. E. Gillet⁴⁷. יתכן ששיר זה הוא אשר גרם לתגובתו של מונטורו, שכן אין אנו חושבים שהוכח עד כה שרודריגו קוטה הסכים לרדיפת היהודים, ופחות מזה שהוא הסית 'את ההמון נגד בני דתו לשעבר' כפי שכתב Fitzmaurice-Kelly. בגלל נדירותו, אין אנו רואים כמיותר את פרסומו מחדש. השתדלנו הפעם לשמור על יתר נאמנות לכתב היד⁴⁸.

הוא נושא את הכותרת: 'גישואיו של רודריגו די קוטה, המכונה הדוד (הערה אחרונה זו הינה מאוחרת)'. והנה הטקסט של החיבור:

- (1) ¡Pergonçalez, Pergonçalez,
no sabeys donde batabla!
¿saueys do bino esta habla?
De Aquel que os guarde de males.
- (2) Entre vos, hermano, y yo

- (1) *batabla*: ed. 1894 *batalla*; ed. 1915 *va tabla*. Verso de sentido y puntuación dudosos.

"La lecture de cette poésie, est fort pénible; les feuilletts sont rongés, par endroits (דבר שאינו לגמרי נכון). Certains mots sont complètement inintelligibles; néanmoins, je n'ai écrit en italique que ceux dont la lecture pouvait présenter quelque doute" (*batalla*, *esgradare*, *letran*, *cahal*).

44. בכרך 2, עמ' 201, של ה *Antología* הניל.

45. 'המאורעות המוזכרים נתרחשו בין 1470 לבין 1472', כותב José Simón Díaz בספרו *Bibliografía de la Literatura española*, t. III, Madrid 1953, pp. 667-9.

46. בתוך *Proverb in Rodrigo Cota and Diego Sánchez de Badajos*, Romance Philology, VI, 1953, pp. 264-7.

47. הכנסנו שינויים רק בשימוש הבלתי עקבי באותיות ראשיות, ובחפירת המלים (למשל *del*). גם הניקוד הוא שלנו. כמו-כן אנו מצינים בהערות השונות את שינויי הנוסחאות, הלא אורטוגרפים, בהשוואה לשתי ההוצאות הקודמות. התקנת רשימה בנוגע למשמעות המלים והחיבור כולו עשויה להרחיב יתר על המידה את מסגרת מאמרו זה. הדבר ייעשה בהודמות אחרת.

- bino aqueste topamiento
por algun buen casamiento
que quiso juntar el Dió
- (3) Dad aca con vendición,
casemos a vuestra hija,
queste coraçon me aguija,
por ganar este jubon.
- (4) Pues luego, si vos quisierdes,
revoluelda con Manuel;
tal sea el año cual es él
en quanto mano pusierdes.
- (5) Vnas açelguillas lleuo,
ya ablallo he con mi hermana:
si esgradare del mançevo,
yo os respondere mañana.
- (6) ¿Si esgradare, me deçís?
duelo bino en don Abrahan:
para el dió siete le tran
con seys mil maravedís.
- (7) Dolor he de Alvendalón,
floxo xen de Alvendamá:
solo en votas y juvon,
farre aca, farre acullá.
- (8) Con el deseo quel toma
de aquel frito de sarten,
badeando aguada ten
en vn charco se nenfoga.
- (9) Voluamos a nuestro hecho:
es vn mançeuo sin mal,
de muy onrrado cahal,
arrendador de cohecho.
- (10) De vn agüelo Avenzuzén
y del otro Abenamías:

(6) *dio*: ed. 1894 *Dio*; ed. 1915 *Dios* — *le trañ*. (sic ms.): eds. *le tran*. Verso de escritura y sentido dudosos.

(7) *xen de*: eds. *xende*.

(8) *aguada ten* (*aguadaten* ms.): eds. *agua daten*. Interpretación dudosa.

(9) *cahal*: ed. 1915 *cabal*.

בני קוטה מטולידו

- de la madre Sophomías,
del padre todo Cohén.
- (11) Sobrino de Avençavoca,
negro nieto de Çonfrel,
guarde el Dió, callad la voca,
negro sea quien mal le quier.
- (12) Ah judi, hi del Açaque,
el que va y biene a Valençia,
heze cuenta con Maguaque,
con Heruor y con Hemençia.
- (13) Barravao son aparçeros,
¡y qué tienda y que caudal!
los mejores reçepteros
que ay aora de su ygual.
- (14) Juan Gonçalez, nuestros deudos,
estos que biuiendo mueren,
cuerdos son y avn no los quieren,
¡cuánto más locos o beudos!
- (15) Quando os viéredes en sala
entre los nobles barones,
atentaos, que Dios os vala,
que dizen en hora mala:
¿quién lo hizo? los ratones.
- (16) Ajuar quier que le den
lo ques da a vn confeso honrrado:
su çedaço y su sarten,
y su caldera tanbien
para guisar jamilado.
- (17) Porque un malo, por malvar,
dixo que comio toçino,
y no veays más pesar
que él lo olió ni vió el mezquino.

(11) *Çonfrel* parece lectura más probable: eds. *Çonfrel*.

(12) *judi* por *judio* como en estrofa 55 *hebre* por *hebreo*.

(13) *Barravao*: eds. *Barravás*.

(14) *estos* o *eslos* el ms.

(15) *viéredes*: eds. *vierdes*. — *atentaos* (cabe leer *asentaos* y aun *alentaos*): ed 1894 *asentaos*.

- (18) Que comiendo vna adafina
entró a su casa el odrero,
çiego que no ve vn dinero,
le levantó tal resina.
- (19) An me dicho que se trata
con la hija de Çorrillo:
pues ¿por qué se desvarata?
porques vergüença deçillo:
- (20) Vna maluada veçina
a su casa a ver la bino,
bido un poco de çeçina
levantó que hera toçino.
- (21) Juro al Dió non lo faría
fasta apurar esta fama,
y avn por vida del aljama,
ques vna grande falsía.
- (22) Que persona tan aguda
que no tiene de seso onça
si supies cual es Aldonça,
él la tomaria desnuda.
- (23) ¡Víuame cual es Aldonça!
Si es hermosa, yo lo sé,
que parece en su almenén
hija de los de Mendoça.
- (24) Vonita y de buen aseo,
blanca como vn alcanfor:
con qué graçia y con qué aseo
jura Ansi viua, señor.
- (25) Guayas de Blanca y de Flor
y de sus negros maçales:
guayas de Clara Gonçalez:
guayas que hará mayor.
- (26) ¡Bereys que dos] avatillas;
guardeos Dios de tal pililla!

(24) *Ansi* ms. Puntuación del verso dudosa.

(25) *Blanca...* *Flor*: el ms. (de uso anárquico en mayúsculas y minúsculas) con minúscula inicial. — *Clara*: el ms. escribió luego sobre este nombre *elura* por Elvira. Elvira Gonçalez fue la esposa de Diego Arias Dávila.

בני קוטה מטולידו

- florenquin y camarilla,
fide traga tajadillas.
- (27) Aldonça, que vos viuays
y biua nuestro señor,
¿por cuál razon lo dejays?
o ¿por qué ya no os casays
como lo manda el Criador?
- (28) Vn exenplo oý contar
¡parayso haya mi madre!:
que la hija sin la madre
sienpre queda por casar.
- (29) Por el Dió que he gran dolor, (fol 95r)
como de las hijas mías,
de vos y de vuestro onor:
que chica, grande y mayor,
se os van en valde los días.
- (30) Dellas veays plaçer vueno:
¡hágalas Dios maridadas!
que, como vezino bueno,
os doleys del mal ajeno:
pareçe quien soys a osadas.
- (31) No fueron tales mis hadas,
que venga en miente a mi padre:
que mis yguales casadas
tienen ya hijas preñadas;
¡así el Dió os guarde, conpadre!
- (32) Quitaos esas gramayas
y serbinos de altamias,
que ansi me andava yo en sayas
quando hera de vuestros días.
- (33) Y tomad esa altamía
y llevadsela a la nobia,
y deçid que se la enbía
su tia que bién de Segobia.
- (34) ¡Hu qué guesmo y qué guisado!

(29) *he*: omítelo ed. 1915.

(31) *Dio*: ed. 1915 *Dios*.

(34) *nuncas*: ed. 1915 *nunca*.

פּרנצײסקו קאַנטירע

- nuncas mançilla en su cara;
 sienpre los del almanjara
 hazen esto jamilado.
- (35) ¡Daca más almocarrado;
 por bida de Juan Gonçales!
 ¡daca, hinche esos briales
 de la miel de las atacas!
- (36) ¡Qué tardanças, qué paranças
 en fretir siete buñuelos!
 moços, moças, diablos, duelos,
 bino para harbadanças.
- (37) Venga ya el armin tostado
 y el toston frito en sarten,
 ya vos le dexo acavado
 y es muy contento y pagado,
 que el Dió le ha quesido bien.
- (38) En la voda desta aljama
 no se comio peliagudo,
 ni pescado sin escama,
 con quanto el marido pudo;
- (39) sino mucha berengena
 y açafra con açelguilla:
 quien Jesu diga en la çena,
 que no coma alvondiguilla.
- (40) Casamiento que heçistes
 bueno, tal sea vuestra vida:
 veys aqui Aldonça parida,
 despues que la vendijistes.
- (41) Vn fijuelo llorador
 luengo como vn filisteo,
 que en el duysca, si non creo
 que a de ser arrendador.
- (42) Así era su padre, agudo,
 con vnas gramayas rotas,
 que por atacar las votas,
 al alvor salio desnudo.

(37) *ya*: eds. *y a*.

(41) *luengo*: ed. 1915 *luego*.

- (43) Desganavas sobre vn figo,
negro arrendador de çiençia:
que jamás hizo avenençia
sin gallina, queso o trigo.
- (44) Por el lodo quel cubrió
que es oy biernes, quel sabá
quiso sorber al abbá
sólo porquel guisopó.
- (45) Es vn Huerco varatero
que vende fongos y salsa;
del lodo haze dineros,
vende jerapliega falsa.
- (46) Vende mucho, vende caro,
repica bien de almirez.
¿Conoçeys Anton de Faro?
A ése quita la vez.
- (47) ¿Saueys qué haçia el mançel
al escreuir lo pagado?
Echava queso rallado
por aflecho en el papel,
- (48) porque viniesen ratones
a fazer en ello estrago,
en guis que los marahones
dos vezes hiziesen pago.
- (49) Yo le bi a Manuel y a el,
por el siglo quesperamos,
vender vadeas entramos
a las puertas de Xocrel.
- (50) Y despues, por nuestra ley,
avn no pasó vn año entero,
yo le bi a tienda de Rey
con criraya despeçiero.
- (51) Yol vi el año de setenta
trafagando, y con qué acuçias,
arrendador de minuçias,
sobre sí toda la renta.

(44) *guisopó*: ed. 1915 *gisopó*.

(47) *por*: ed. 1894 *par*, ed. 1915 *por*.

פרנציסקו קאנטירה

- (52) Y avn el bien aventurado,
sin tener arrimo alguno,
año de setenta y vno
arrendó carne y pescado.
- (53) ¿No direys, Aldonça, en qué año?
Sí diré, así biuays vos,
año de setenta y dos,
quando feçimos los dos
al del garico el engaño.
- (54) Mienbraseos de la merienda
de alla del Soto del lobo,
quando trauaron contienda
Manuel y el hijo del Hobo?
- (55) Quiçá se me acordará
quando el hebré de Alcalá
se travó de los cavellos
¡Qué negros tienpos aquéllos!
- (56) Y la negra sabrosía
de la Roscadeça maya;
mientra el otro en la porfía,
nos comimos la alcalaya.
- (57) ¿Qués de aquellas corunbias
de en cas de nuestras agüelas,
aquellas alcominías,
el plaçer, las donosías,
aquel heruir de caçuelas?
- (58) ¿Y de aquel negro atayfor
de Pero Lopez Momén?
Vendicto nuestro Señor,
que viue por sienpre. Amén.

(56) *Roscdeça*: ¿ראש קדשה por?

השיר נכתב לרגל הנישואין שחגגו המשפחות גונסאלס ודאוילה, מבלי להזמין את המחבר רודריגו קוטה, הדוד. המחבר מתנקם בקרוביו ושם כפיהם דברים השמים אותם ללעג והמוכיחים את נאמנותם הצבועה ליהדות. החיבור נכתב בצורת אגרת. המחבר מיצג בעיקר את המחותנים משני הצדדים ולפעמים דמויות אחרות, ביניהן גם המחבר עצמו. בתחילת השיר מבקש דאוילה

מפדרו גונסאלס שיסכים לכהן ולברך את בניהם לרגל נישואיהם. שני הצדדים מתחילים לשבח ולפאר את ייחוסם אך מתוך דבריהם מצטיירת תמונה סטירת על עולמם של האנוסים: הבחור שייך לקהילה נאמנה ליהדות והינו עוסק בחכירת מסים, נכון לקבל שוחד, אבות אבותיו היו אבן שושן ואבן נחמיאס, ואביו הוא אפילו כהן, ולא עוד אלא שגם יש לו קרובים 'חשודים'; הוא עשיר מופלג ושייך לטובים שבין גובי המיסים; אמנם האשימו אותו באכילת חזיר אך היתה זאת עלילת שקר; נכון שהתידד עם בתו של אחד סוריליו, אך הוא ניתק את יחסיו עמה לאחר ששכנה מצאה אצלה בשר חזיר. הבחורה אמנם יפה, כיאה לבת מגדוסה, אך כל חברותיה כבר התחתנו וילדו בנים ורק היא נשארה רווקה.

לאחר מכן בא תאור החתונה, בה נשמרו דיני הכשרות כהלכה והוגשו מאכלים טפוסיים ליהודים ולמאורים בספרד, וכל מי שפלט את שמו של ישו נענש בכך שלא קיבל קציצה. הכלה ילדה בן מיד לאחר שקבלה את ברכות הנישואין: ילד בכיין, ארוך כפלישתי, אשר בוודאי יהיה חוכר כמו אביו.

מכאן עובר המחבר להתקפה מוחצת על 'החתן-האב': כל מעשיו הם למען הממון, כל אשר מגיע לידיהו הוא מוכר, ואת הכל הוא מסוגל להפוך לכסף. בשעה שהוא מוסר קבלה למישהו, הוא מפזר עליה גבינה בכדי שהעכברים יבואו ויכרסמו את הנייר ואז, באין הוכחה ששילמו, יצטרכו לשלם לו פעם נוספת. בתקופה קצרה ביותר הוא עלה מרוכל פשוט לסוחר אשר עסקים לו עם המלך. בבתים האחרונים מפרט הוא את עסקיו בשנים האחרונות, וכן מספר הוא על ריב שהיה לו עם אדם מסוים.

(קיצור תוכן השיר מאת מתרגם המאמר, יוסף קפלן)

קרובת ינאי לסדר וישלח מתוך הגניזה

בצירוף ניקוד, חילופי נוסחאות וביאור

מאת צבי מאיר רבינוביץ

בביקורי בקיץ האחרון בקמברידז' בספריית האוניברסיטה לשם בדיקת קטעי מדרש ופיוטי ינאי, מצאתי בין קטעי הגניזה הנתונים בין לוחות זכוכית, קלף המכיל ארבעה עמודים מתוך קרובות ינאי לבראשית. בכל עמוד 29 שורות. סימונו: T.S.N.S. 2497. הקלף לקוי בשולי העמודים. כתב היד מנוקד בניקוד ארץ-ישראלי. אחרי עיון נוכחתי לדעת שהעמודים הם המשך של שני דפי גניזה מתוך קרובות ינאי, שפירסם ישעיה זנה ב־ *HUCA* כרך יח (1944), בשם *A new Fragment of Mahzor Yannai*. ארבעת העמודים שמצאתי מכילים את קרובת ינאי לסדר וישלח בשלמותה וגם את ההתחלה והסוף של שתי קרובות אחרות המכילות השלמות חדשות לפיוטי ינאי. לכבודו של בעל היובל, פרופ' חיים שירמן, חוקר הפיוט ומגלה הגניזה החדשה, אני נותן כאן את הקרובה לסדר וישלח בצירוף חילופי נוסחאות, ביאורים ומקורות.

מתוך קרובת ינאי לסדר וישלח הדפיס מ. זולאי בפיוטי ינאי (עמ' מד–מז) את החלקים ה. זי, זי, זי, ח. ט. בקטע שמצאתי נמצאים החלקים הנזכרים בצירוף החלקים הנוספים א (לקוי מאד) ב, ג (בחתמת שם הפייטן), ד, ו (חסר בהתחלה). חלקי הקרובה שנדפסו בפיוטי ינאי (ביחוד חלק זי) לקריים בחלקם. על ידי הקטעים שמצאתי השלמתי את החסר ובמקום שחסר בכתב היד השלמתי לפי מהדורת זולאי.

במבוא לספרי 'הלכה ואגדה בפיוטי ינאי' כתבתי ש'פיוטי ינאי מיוסדים על המדרשים המצויים בדינו' (עמ' כד). הקדשתי פרק לסדר וישלח. העירותי על המקבילות שבין הקטעים שנדפסו בפיוטי ינאי–זולאי למדרש בראשית רבה פרשיות עה–עו, והוספתי ש'כל אימת שיש לנו קרובה שלמה לכל חלקיה נמצאות כמעט כל הדרשות המקבילות לאותה קרובה בפרשיות שבבראשית רבה' (עמ' 73). מתוך הביאור והמקורות לקרובה שלפנינו ניווכח שאמנם הקרובה בשלמותה והפסוקים שביניהם מיוסדים על הדרשות המקבילות בבראשית רבה.

ניקוד הקרובה מיוסד בעיקרו על הניקוד הארץ-ישראלי שבמקור. במקום שסיתי מהמקור העירוני בחילופי הנוסחאות. ערך רב לניקוד זה ובייחוד לחלקים הארמיים של הקרובה המיוסדים על דניאל פרק ז.

כמו בכל פיוטי ינאי ניכרת גם כאן המזיגה הנאה שבין לשון המקרא ולשון

חכמים. הקרובה מכילה צירופי לשון וחדושי לשון שערכם רב לחקר לשון הפייטן ולשון חז"ל. הנה לדוגמא אחדים מהם: אחוז מכרתו (שורה 47), ביכה (ש' 17), דברי עניות (ש' 46), דברי כיבושים (ש' 45), דברי רכות (ש' 46), דגם (ש' 41), הכחיש בו אימה (ש' 61), חיסה (ש' 68), לימד (= הרגיל, ש' 18), לנות (ש' 36), מצח זדון (ש' 29), נצח זדון (ש' 29), עת שוחקת (= שעה משחקת, ש' 42), פיצח לשון (ש' 16), הקודש (ש' 106), ריכוכי שיעה (ש' 45), שיוע (ש' 18), תחכמונים (ש' 19), ועוד.

ערך רב לתוכן הקרובה. פגישת יעקב ועשו נדרשת-מפויטת כאן כפגישה נצחית על-זמנית שבין ישראל-אדום, ישראל-רומא-ביזנטיון. הפייטן אינו חוסך קללות למלכות הרשעה ש'גושמה מתיל בחזיר גיבר' (שורה 89). סדר השבוע והפטרות 'חזון עובדיה' הופכים בקרובה זו לחזון הנקמה באדום-רומי וחזון הגאולה וימות המשיח, בזמן 'שמלכותה ושולטנה ורבותה תתהייב לעם קדישין' (ש' 106).

גם בחזון הגאולה של הפייטן ניכרת קדמות התוכן. דברי הפייטן מיוסדים על מדרש בראשית רבה ואין בהם שום רמז לאפוקליפסה ולאגדת ארמילוס המצויות במדרשים המאוחרים כ'ספר זרובבל', 'נסתרות של רבי שמעון בר יוחאי' ופיוטי ר' אלעזר הקליר המושפעים מהם ('בימים ההם ובעת ההיא')¹. כשם שלשונו של ינאי מושפעת מהמקרא ומדברי חז"ל כך גם תוכן דבריו מעורה בתורת ארץ ישראל כפי שנתגבשה בספרות המדרשים.

לבסוף רואה אני חובה נעימה להודות לספרני אוניברסיטת קמברידג' על עזרתם האדיבה בחיפושי בין קטעי הגניזה ובמיוחד לדר' חנוך קנופף שהעיר את תשומת לבי לקטע החשוב שלפנינו. באמצע הדפסת המאמר הודיעני דר' ישראל ייבין על צלום של קטע מכת"י זה T.S.N.S.301²⁸ הנמצא בידי דר' נחמיה אלוני. הקטע הקטן שייך לשורות 98, 99 ולפיו השלמתי שלש מלים שחסרו (אחרון, ויום יאתא). אני מודה להם על עזרתם.

בראשית לב ד וישלח י[עקב מלאכים]

א [א]... וְנִזְרָא מִזְרָאָךְ // בְּכֵן מִי לֹא יִירָאָךְ...
ג] [ד]. מִנּוּ יִרָאָךְ.

1. עיין י. אבן-שמואל, מדרשי גאולה, תל-אביב תשי"ד, במבואות למדרשים הנוכרים.
28. פיוט לברכה ראשונה של התפילה, עשוי שלשה בתים מרובעים בסימן א-ב עד ל ומסיים ברמז לפסוק ראשון של הסדר. הפיוט לקוי בחסר, אולם תכנו נשער לפי השרידים שנשארו ולפי הפסוקים הנלויים אליו. הפייטן דן בפחדו של יעקב מפני עשו אף על פי שהבטיחו ה' כי יהיה עמו, ע' בראשית רבה עו, א, עמ' 896: ויירא יעקב וגו' ר' פנחס בשם ר' ראובן פתח בטח אל ה' בכל לבך (משלי ג, ה) שני בני אדם הבטיחן הקב"ה ונתירא: הבחור שבאבות והבחור שבנביאים, הבחור שבאבות זה יעקב, שנ' כי יעקב בחר לו יה (תהלים קלה, ד) ואמר לו הקב"ה הנה אנכי עמך (בראשית כח, טו) ולבסוף נתיירא ויירא יעקב; ע' להלן הערה 10.

קרובת ינאי לסדר וישלח מתוך הגניזה

[ה] ... מאוד מתפחד // ותמיד היה מ...

[ז] ... [ח] ...

5 [ט] ... נשא פניו יהיר בשומעוהו הן לפ...[י]...

[כ] ... [ל] ... [שלי] חיים לפניו

ככ' וישלח | יעקב מלאכים לפניו אל עשיו אחיו ארצה שעיר שדה אדום ב
וג' מענה רך ישיב חמה ודבר עצב יעלה אף]ג

.....

10 וג' אשרי אדם | מפחד תמיד ומקשה לבו יפול ברעה
וג' תחנונים | ידבר רש ועשיר יענה עזותה

חרבך אדם | תרוהו מאדם | ותמגנינו אדון

[ברוך] (מגן)

ב [מענה ומ]לול מך אף משיב // נא חלק לשעיר הישיב

א בכת"י: בשומעו. ב בראשית לב, ד. ג משלי טו, א; השלמתי לפי תוכן פיוט ב. ד משלי כח, יד.
ה משלי יח, כג.

7. ככ' וישלח – התחלת הסדר; עי' Mann, *The Bible as Read and Preached in the*

Old Synagogue עמ' 260, הפסוק משמש כפתיחה בבראשית רבה עה, א, עמ' 877.

8. וג' מענה – רמו לתחנוני יעקב וכניעתו לעשו.

10. וג' אשרי – הפסוק נדרש בתנחומא חקת, כה לעניינו: ויאמר ה' אל משה אל תירא אותו.

זשי' אשרי אדם מפחד תמיד ... כך היא מדת החסידים אף על פי שהקב"ה מבטיח
אינו פורקין יראה, וכן ביעקב כתיב (בראשית לב) וירא יעקב מאד. למה נתיירא? –
אמר שמה נתקלקלתי אצל לבן בכלום... והניחני הקב"ה. הדרשה הובאה גם בתנחומא
בובר, שם, נה; ילקוט מכירי למשלי דף עו, ב, בשם תנחומא ובסגנון אחר במדרש חדש
על התורה, בספרו של מאן, החלק העברי, עמ' קעה.

11. וג' תחנונים – עי' הערות 8, 15.

12. חרבך אדם – חתימת הפיוט (= ותמגנינו) הרומזת לברכת "מגן". הפייטן רומז כאן

למפלתה של אדם – רומא, ביוזטיון. עי' בראשית רבה, עה, א, עמ' 879: ר' יהושע
דסיכנין בשם ר' לוי פלטה נפשי מאותו רשע שעתיד ליפול בחרבך, הדא הוא דכתיב
כי רותה בשמים חרבי (הנה על אדום תרד, ישעיה לד, ה), אמר לו הקב"ה
לדרכו היה מהלך והייתה משלח אצלו ואומר לו כה אמר עבדך יעקב. אדון –
הפייטן חורז כאן אדם – אדון; חילופי ג-מ מצויים בפיוטי ינאי, עי' ספרי, הלכה ואגדה
בפיוטי ינאי, מבוא, עמ' לו.

14. פיוט לברכה שניה, ממשיך את סימן הא"ב עד הסוף ומסיים ברמז לפסוק שני של
הסדר, המובא בליות פסוקים אחרים ובסופה חתימה הרומזת לברכת 'מחיה' (טל
לתחי)... תוכן הפיוט: יעקב ציווה לשליחיו להיכנע לפני עשו ולדבר אליו דברי-
תחנונים כדי להשיב כעסו ולהרגיעו במענה רך.

[מענה ומ]לול מך אף משיב וגו' דברים רכים משיבים אף. וכך נהג גם יעקב
(= חלק) בהשיבו לעשו (= לשעיר). מך – עני ושפל רוח. נא – אינו לשון בקשה ולא לשון
עתה אלא מעין מלת חיזוק דוגמת 'אכן' ו'אמנם' ובעיקר לא בא אלא לשם אות גו"ן
מסימן א"ב (מ. זולאי, עיוני לשון בפיוטי ינאי, עמ' לו).

- 15 סַעַר עָלָיו פֶּן יֵשִׁיב // עֹז עֲזוֹת לְבַל יִקְשִׁיב
פִּי־צֶחַ לְשׁוֹן רָכָה // צִיפְעוּ וְשִׁפְלַ עַד דָּכָה
קוֹשְׁבוֹ דְּבָרָיו בִּיכָה // רַבַּת צָרְרוֹנִי פֶּן וְלֶךְ חִיכָה
שֶׁר וְזֶה עוֹלָם שְׁלוֹ // שְׁיוֹעַ וְשׁוֹחַד לִימַד לוֹ
תַּחֲכַמוּנִים אֲשֶׁר שִׁלַּח לוֹ // תִּלְאוּתָיו צִיּוֹה לְתַנּוֹת לוֹ
- 20 כֹּכ' וַיְצוּ אַתֶּם | לֵאמֹר כֹּה תִאֲמָרוּן לֵאדְנִי לַעֲשׂוּ
וְנ' מֶה תִּאֲמָרִי כִּי יִפְקֹד | עֲלֶיךָ וְאֵת לִימַדְתָּ אוֹתָם עֲלֶיךָ אֲלֵפִים לֵרֹאשׁ הָלֵא חֲבָלִים
יֵאֲחֻזֵּךְ כִּמוֹ אֵשֶׁת לִידָה ז'.

ו בראשית לב, ה. ז ירמיה יג, כא.

15. סַעַר עָלָיו פֶּן יֵשִׁיב – יַעֲקֹב פָּחַד מִכַּעֲסוֹ שֶׁל עֲשׂו וּפְנָה אֵלָיו בְּדַבְרֵי תַחֲנוּנִים לְבַל יִקְשִׁיב
'עֹז' (= עֲשׂו) דַּבְּרֵי עֲזוֹת. סַעַר – כַּעַס עֲדָה־כ סַעֲרַת ה' חֲמָה יִצְאָה (ירמיה כו יט).
16. פִּי־צֶחַ לְשׁוֹן – דִּיבּוּרִים רַכִּים יִרְגִּיעוּ אֶת הַנַּחֲשׁ וַיִּשְׁפִּילוּהוּ. עֲדָה־כ לְשׁוֹן רַכָּה תִּשְׁבֵּר גֵּרָם
(מִשְׁלִי כה, טו). פִּי־צֶחַ – דִּיבּוּר, קְרִיאָה, בִּלְשׁוֹן הַפִּיטוֹן, עִי' פִּיטֵי יִנִּי, עִמ' פֶּד, פֶּה,
קִנָּה. צִיפְעוּ – בִּכְתָה־י המלה לא ברורה. עַד דָּכָה – תַּהֲלִים, צ, ג.
17. קוֹשְׁבוֹ דְּבָרָיו בִּיכָה – כִּשְׁהַקְשִׁיב עֲשׂו לְדַבְרֵי יַעֲקֹב בְּכָה, לִפִּי בִּרְאשִׁית לג, ד: וַיִּשְׁקָחוּ
וַיִּבְכוּ. בִּיכָה – בִּפְעִיל, יַעֲקֹב גֵּרָם לִבְכִּי עֲשׂו. רַבַּת צָרְרוֹנִי פֶּן – יַעֲקֹב סִיפֵר לַעֲשׂו
אֶת הַתִּלְאוֹת שֶׁעָבְרוּ עָלָיו, עֲדָה־כ: רַבּוֹת צָרְרוֹנִי מִנְּעוּרֵי יֶאֱמֹר נָא יִשְׂרָאֵל (תַּהֲלִים
קִכְט, א). עִי' לַהֲלֹן בַּהֲעֵרָה לְשׁוּרָה 24. וְלֶךְ חִיכָה – יַעֲקֹב אָמַר לַעֲשׂו שְׁחִיכָה לְרֵאוֹתָיו
כָּל הַזְּמַן, וְאוֹלֵי הַכֹּהֲנָה לֶךְ חִיכָה – קִיוּוָה לֵה' שִׁיִּצִּילֵנוּ מִכָּל צָרוֹתָיו, עִי' לַהֲלֹן שׁוּרָה 22.
18. שֶׁר וְזֶה עוֹלָם שְׁלוֹ – יַעֲקֹב רָאָה שֶׁהַשַּׁעַת מִשְׁחַקָּת לַעֲשׂו וְהָעוֹלָם הַזֶּה נִתֵּן לוֹ, עִי' בִּרְאשִׁית
רבה ג, ו, עִמ' 43: עֲשׂו יֵשׁ לוֹ בַּעֲוֹלָם הַזֶּה וְאֵין לוֹ לַעֲוָה־ב... יַעֲקֹב יֵשׁ לוֹ בַּעֲוָה־ז'
לַעֲוָה־ב, וְכֵן בְּבִר־סג, ז, עִמ' 685: שְׁנֵי גֵרִים בְּבִטְנָךְ – שְׁנֵי גֵרִים בְּבִטְנָךְ, זֶה מִתְנַהֵּא
בַּעֲוֹלָמוֹ וְזֶה מִתְנַהֵּא בַּעֲוֹלָמוֹ, וּמִסּוּרֵשׁ בְּפִיטֵי יִנִּי, זֹלָאֵי עִמ' לו': [לֵאדָּוִם עוֹלָם] זֶה
וַיִּשְׂרָאֵל עוֹלָם בָּא וְעוֹלָם הַזֶּה. שְׁיוֹעַ וְשׁוֹחַד לִימַד לוֹ – יַעֲקֹב הִתְפַּלֵּל לֵה': הַצִּילֵנִי נָא
מִיַּד אֲחִי מִיַּד עֲשׂו (בִּרְאשִׁית לב, יב) וְגַם שִׁלַּח לוֹ שׁוֹחַד, לִפִּי תַנְחוּמָא בּוּבֵר, וַיִּשְׁלַח,
ו: וְהִתְקִין (יַעֲקֹב) עֲצָמוֹ לְשִׁלְשָׁה דְּבָרִים לְתַפְלָה וּלְדוּרוֹן – וּלְמַלְחָמָה. וְשׁוֹחַד –
הַדּוּרוֹן שֶׁל יַעֲקֹב נִחְשָׁב לְשׁוֹחַד, לִפִּי בִּרְאשִׁית רבה עה, יב עִמ' 895: מֶה עָשָׂה (יַעֲקֹב)? –
שִׁלַּח לוֹ דּוּרוֹן לְסִמּוֹתָיו שֶׁנִּי שֶׁהַשׁוֹחַד יַעֲזֹר עֵינֵי חֲכָמִים. לִימַד לוֹ – יַעֲקֹב הִרְגִּיל וּמִיָּנָה
אֶת עֲשׂו לֵרֹאשׁ, עֲדָה־כ: וְאֵת לִמַּדְתָּ אֶתֶם עֲלֶיךָ אֲלֵפִים לֵרֹאשׁ, עִי' לַהֲלֹן בַּהֲעֵרָה לְשׁוּרָה
21. לִימַד – בְּמוֹבֵן הִרְגִּיל. וּמִצְוֵי בִלְשׁוֹן חֲכָמִים: כְּמוֹת שֶׁהוּא לִימּוּד (תְּרומות ד, ג)
וּבִּבְרָאשִׁית רבה סב, ב, עִמ' 673: הֵיוּ לְמוֹדִין לְהִיטּוֹת מִסְכִּימִין, וְעוֹד. עִי' י. ג. אֲפִשְׁטִין,
מְבוֹא לְגוֹסֶס הַמִּשְׁנָה, עִמ' 1258.
19. תַּחֲכַמוּנִים – יַעֲקֹב צִיוּוָה לְשִׁלְחֵיחֵי הַחֲכָמִים לְסַפֵּר לַעֲשׂו אֶת תִּלְאוֹתָיו. תַּחֲכַמוּנִים –
הַמְּלָאכִים הַחֲכָמִים, וְכֵן בְּאוֹהֲרוֹת רַב סַעְדִּיָּה גָּאוֹן: הַשְּׁבַעֲתִי תַּחֲכַמוּנֵי דְּבוּרֵי רֵאשׁוֹן
(סִידוֹר ר־ס, עִמ' קצח) שְׁפִירוּשׁוֹ: הַשְּׁבַעֲתִי כָּל הַחֲכָמִים יוֹשְׁבֵי בִשְׁבַת תַּחֲכַמוּנֵי, לִפִּי
שְׁמוּאֵל ב, כג, ח. לְתַנּוֹת – לְסַפֵּר.
20. כֹּכ' וַיְצוּ – עַל הַפְּסוּק נִדְרָשׁוּ הַדְּרָשׁוֹת בְּבִרְאשִׁית רבה וּבְתַנְחוּמָא שְׁנִרְמוּז בְּקִרְבָּה.
21. וְנ' מֶה תִּאֲמָרִי כִּי יִפְקֹד – הַפְּסוּק נִדְרָשׁ בְּבִרְאשִׁית רבה עה, ג, עִמ' 881 בְּגוֹתוֹ שֶׁל יַעֲקֹב
שֶׁנִּכְנַע לַעֲשׂו: ר' יְהוּדָה בִּר' סִימּוֹן פִּתַּח מֶה תִּאֲמָרִי כִּי יִפְקֹד עֲלֶיךָ... אָמַר לוֹ הַקְּבִיָּה
לְדַרְכּוֹ הִיָּה מֵהֶלֶךְ וְהִיָּיתָה מִשְׁלַח אֲצִלוֹ וְאוֹמֵר לוֹ כֹּה אָמַר עֲבָדְךָ יַעֲקֹב. הַפְּסוּק נִשְׁלַם
בְּכַתֵּב הַיָּד בֵּין הַשִּׁטֵּין וּבְגִלְיָן.

קְרוּבַת יַנְי לְסֹדֶר וּיְשֻׁלַח מִתּוֹךְ הַגְּנִיזָה

וְנ' רְבוֹת רְעוּת צָדִיק | וּמִכְלָם יִצְיָלְנוּ ה' ח

וְנ' הִתְרַפִּיתָה בְּיוֹם צָרָה | צָר כַּחֲכָה ט

וְנ' רְבוֹת צָרָרוּנִי | מִנְעוּרֵי יֹאמֶר נָא יִשְׂרָאֵל רְבוֹת צָרָרוּנִי מִנְעוּרֵי גַם לֹא יִכְלוּ לִי

וְנ' לֹא יִקְרָא עוֹד לְנֹבֵל | נָדִיב וּלְכִילִי לֹא יֹאמֶר שׁוֹעַ יא 25

שׁוֹעַ תְּשַׁעֲשְׁעֵנִי / וְנָא לְתַרְשִׁיעֵנִי / וּבִטָּל לְתַחֲי הוֹשִׁיעֵנִי

בָּרוּךְ (מַחִיָּה)

ג יָהּ לֹא תָדוּם / אִם פִּינִי יָדוּם / לְהִיפָּרַע מֵאָדוּם / וִירְשָׁה תְהִיָּה אָדוּם

נֶצַח מָדוּן / וּמִצָּח זָדוּן / תַּעֲבִיר אָדוּן / וְתָרִיב וְתָדוּן

יִרְדּוּ לְאָבְדוֹן / וְיִדְעוּ שְׂדוֹן / וְתִנָּטָה כִּידוֹן / יַעַל צוֹר וְצִידוֹן 30

יְשׁוּלַח בָּם רָחוּץ / וְיִהְיֶה לְאֵשׁ מְזוֹן / וְצַעֲקָתֵנוּ תֵּאָזֵן / כְּהַדְעָתָה לְעוֹבְדֶיהָ חֲזוֹן

ח תַּחֲלִים לֵד, כ. ס מִשְׁלִי כִד, י. י תַּחֲלִים קֶכֶט, א-ב. יא יִשְׁעִיהָ לֵב, ה.

22. וְנ' רְבוֹת רְעוּת – הַפְּסוּק נִדְרַשׁ בְּבִרְאשִׁית רַבָּה ע"ט, ב, עמ' 938 עַל הַצֵּלָת יַעֲקֹב: רְבוֹת רְעוּת צָדִיק (תַּחֲלִים לֵד, כ). רְבוֹת רְעוּת – זֶה עָשׂו וְאֶלּוּפִי, צָדִיק זֶה יַעֲקֹב, וּמִכְלָם יִצְיָלְנוּ ה' (שם) – וְיֵבֵא יַעֲקֹב שְׁלָם.

23. וְנ' הִתְרַפִּיתָה – הַפְּסוּק נִדְרַשׁ בְּתַנְחוּמָא כּוּבֵר וּיְשֻׁלַח, ו: ד"א וְיִירָא יַעֲקֹב אִמְרוּ רְבוּתֵינוּ נַעֲשֶׂה גּוֹפּוֹ כְּשַׁעוּתָהּ הַזֹּאת. וְרוּחַ הַקּוֹדֵשׁ צִוְּחַת הִתְרַפִּית בְּיוֹם צָרָה צָר כַּחֲכָה (מִשְׁלִי כִד, י). בְּאוֹתָהּ שַׁעַת א"ל הַקֶּבֶה אֵל תִּירָא כִי [עִמָּךְ] אֲנִי אֵל תִּשְׁתַּע כִּי אֲנִי אֱלֹהֶיךָ אֲמַצְתִּיךָ אַף עוֹרְתִיךָ וְכו' (יִשְׁעִיהָ מֵא, י) אֲמַצְתִּיךָ בְּמִיכָאֵל, עוֹרְתִיךָ בְּגַבְרִיאֵל וְכו'; ע"י קִהְלַת רַבָּה ט, יח; יִלְקוּט מִכִּירִי לְמִשְׁלִי כִד, י.

24. וְנ' רְבוֹת צָרָרוּנִי – הַפְּסוּק נִדְרַשׁ בְּבִרְאשִׁית רַבָּה ע"ט, ב, עמ' 938: שִׁיר הַמַּעֲלוֹת רַבָּת צָרָרוּנִי מִנְעוּרֵי יֹאמֶר נָא יִשְׂרָאֵל (תַּחֲלִים קֶכֶט, א). אִמְרוּ לוֹ הַקֶּבֶה יִכְלוּ לָךְ גַּם לֹא יִכְלוּ לִי (שם, ב) – וְיֵבֵא יַעֲקֹב שְׁלָם; הַפְּסוּק נִזְכָּר בְּדַבְרֵי הַפִּיטָן לְמַעֲלֵה שׁוֹרָה 17: 'רַבָּת צָרָה רוֹנִי פִין', כִּאֲלוֹ יַעֲקֹב מִצְטָט פְּסוּק מִתַּחֲלִים, ע"י לְמַטָּה בְּבִיאוֹר לְשׁוֹרָה 71.

25. וְנ' לֹא יִקְרָא – הַפִּיטָן רוֹמֵז שְׁלַעֲתִיד לְבֹא עָשׂו אָדוּם – הַנִּבֵּל לֹא יִהְיֶה שׁוֹעַ וְיַעֲקֹב לֹא יִכְנַע לוֹ. כְּדַעַת חו"ל בְּדִרְשָׁה עַל הַפְּסוּק שֶׁלְפָנֵינוּ ש' מוֹתֵר לְהַחֲנִיף לְרַשְׁעִים בְּעוֹלָם הַזֶּה (סוּטָה מֵא, ב) וּבְדַבְרֵי הַפִּיטָן לְהֵלֶן שׁוֹרָה 54. הַמֶּלֶךְ הָאֲחִירוֹנָה 'שׁוֹעַ' סְמוּכָה לְחַתִּימָה שְׁלֵאֲחִרִיָּה עַל גְּאוּלַּת יִשְׂרָאֵל וְטַל שֶׁל תַּחֲיָיָה, הַרְמוּזָה לְבִרְכַּת 'מַחִיָּה'.

26. תְּשַׁעֲשְׁעֵנִי – עֲדָה"כ יִשְׁעִיהָ סו, יב.

28. יָהּ לֹא תָדוּם – פִּיטָן בֶּן אַרְבַּעַה בְּתִים בְּסִימָן יַנְי, הַמְסִיִּים בְּרִמּוֹ לְפִסְקוֹק רֵאשׁוֹן שֶׁל הַפְּסֻטָה הַיּוֹם, חֲזוֹן עוֹבְדִיָּה עַל מַפְלַת אָדוּם. תּוֹכֵן הַפִּיטָן: תַּפִּילָה לְגְּאוּלַּת יִשְׂרָאֵל וְלִנְקָמָה בְּאָדוּם – מְלָכוֹת בִּינְיָטִין הִרְשַׁעָה; וִירְשָׁה תְהִיָּה אָדוּם – בְּמַדְבֵּר כִּד, יח.

29. נֶצַח מָדוּן – לִשְׁוֹן נֹפֵל עַל לִשְׁוֹן: נֶצַח – מִצָּח, מָדוּן – זָדוּן, רִמּוֹ לְאָדוּם עֲדָה"כ בְּעוֹבְדִיָּה א, ג: זָדוּן לְבָךְ הַשִּׁיאָךְ.

30. וְיִדְעוּ שְׂדוֹן – עֲדָה"כ אִיּוֹב ט, כט, וּפִירוּשׁוֹ: תִּדְעַ אָדוּם שִׁישׁ דִּין וְנִמּוֹל בְּעוֹלָם, ע"ש בְּרַשִׁי וּבְרַאב"ע. וְתִנָּטָה כִּידוֹן – עֲדָה"כ יְהוֹשֻׁעַ ח, יח. בְּכַתְּה"י: וְתִנָּטָה. צוֹר וְצִידוֹן – הוֹבָאוּ לְשֵׁם הַחֲרוֹז וְהַכּוֹנֵה לְאוֹמוֹת הַמִּצִּיקוֹת לְיִשְׂרָאֵל.

31. יְשׁוּלַח בָּם רָחוּץ – עֲדָה"כ יִשְׁעִיהָ י, טו. וְיִהְיֶה לְאֵשׁ מְזוֹן – וְיִהְיֶה מְזוֹן לְאֵשׁ, עֲדָה"כ בְּהַפְּסֻטָה: וְהִיָּה בֵּית יַעֲקֹב אֵשׁ וּבֵית יוֹסֵף לְהַבִּה וּבֵית עָשׂו לְקַשׁ וּדְלָקוֹ בְּהֵם וְאֶכְלוּם.

צבי מאיר רבינוביץ

ככ' חזון עובדיה | כה אמר ה' לאדום יב
ונ' ועלו מושיעים | בהר ציון לשפט את הר עשו והיתה לה' המלוכה יב
ואקיד אל נא

35 ד ריבותיים מלאכי צבאות / ציויתה לאיש תם בתוצאות
דרכיו ללוות / אורחותיו לגנות / ואותו לחוות / ...פ...הוות
פן תחנה עליו מחנה / ויראטו וייתיראטו / מלא ירא
הם המלאכים אשר היו עימו / בצאתו מבית אביו ואמו
והם ראה בסולם בחלום / והם סיעדוהו בבית חותנו

יב עובדיה א, א. יב שם, כא. יד = ואתה קדוש. טו בכתה"י: וירא, בניקוד א"י
טז בכתה"י: וייתירא.

32. ככ' חזון עובדיה – הוא הפטרת הסדר לפי סדר הקריאה תלת-השנתי, ולפי מנהגו,
ע"י מאן, *The Bible etc.*, עמ' 260; עשו הוא אדום-רומא וביזנטיון, ונדרשו על הפסוק
הדרשות על הסדר בתנחומא בבובר וישלח, ח; אגדת בראשית פנ"ח (נט), מהדורת בובר,
ווילנא תרפה, עמ' 100 וגם נה (נו), עמ' 93.

33. ונ' ועלו מושיעים – הפסוק נדרש בבראשית רבה עח, יד, עמ' 935, על נצחון יעקב על
אדום לעתיד לבוא.

35. ריבותיים – פיוט בלי כל אקרוסטיכון ובלי מבנה קבוע וניכר בסימומו בתיבת 'קדוש'.
תוכן הפיוט: ה' ציוה לרבבות מלאכי השרת ללוות את יעקב ולהצילו ממחנות עשו
ואותם המלאכים ניגלו אליו בחלום הסולם, ליוו אותו בצאתו לבית לבן ובבואו לארץ
והם שנשלחו בשליחותו לעשו. ריבותיים מלאכי צבאות – דברי הפייטן יובנו לפי
בראשית רבה עה, י, עמ' 888: ד"א וישלח יעקב... ויאמר יעקב כאשר ראם מחנה
אלהים זה (בראשית לב, ג). כמה היה מחנה אלהים? שני אלפים ריבו מלאכי שרת
שנ' רכב אלהים ריבותיים אלפי שנאן וגו' (תהלים סח, יח) וגדמו כולן לחיילות
של מלך, מהן לובשי ברזל ומהן רוכבי סוסים וכו'. ומדרשות חלוקים על מספר
המלאכים שליוו את יעקב. ע"י בראשית רבה עד, יו, עמ' 876; שיר השירים רבה ז, א;
תנחומא וישלח, ב; ע"י במנחת יהודה לב"ר שם. בתוצאות – בצאתו מבית אביו ומבית
לבן.

36. דרכיו ללוות – עדה"כ כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך (תהלים צא, יא),
שנדרש על המלאכים שלוו את יעקב בתנחומא בבובר וישלח, ג; מדרש תהלים צא, ס'
ח. לנות – ליפות, נווה במובן נאה, ורגיל שימוש המלה בפיוטי ייני ובדברי חז"ל ע'
פיוטי ייני, עמ' פג, שורה סח: נווה, מנווה; משלי בן-סירא יג, ד מהדורת סגל, עמ' פג:
עשיר יענה הוא יתנוה; ספרי, הלכה ואגדה בפיוטי ייני, עמ' 209, הערה 32.

37. פן תחנה עליו מחנה – עדה"כ תהלים כז, ג. וירא – צ"ל: ויירא. מלא ירא. עשו נקרא
'לא ירא', ע"י פיוטי ייני, עמ' מב, שורה כז: איך גבר ירא (יעקב) יירא מלא-ירא.

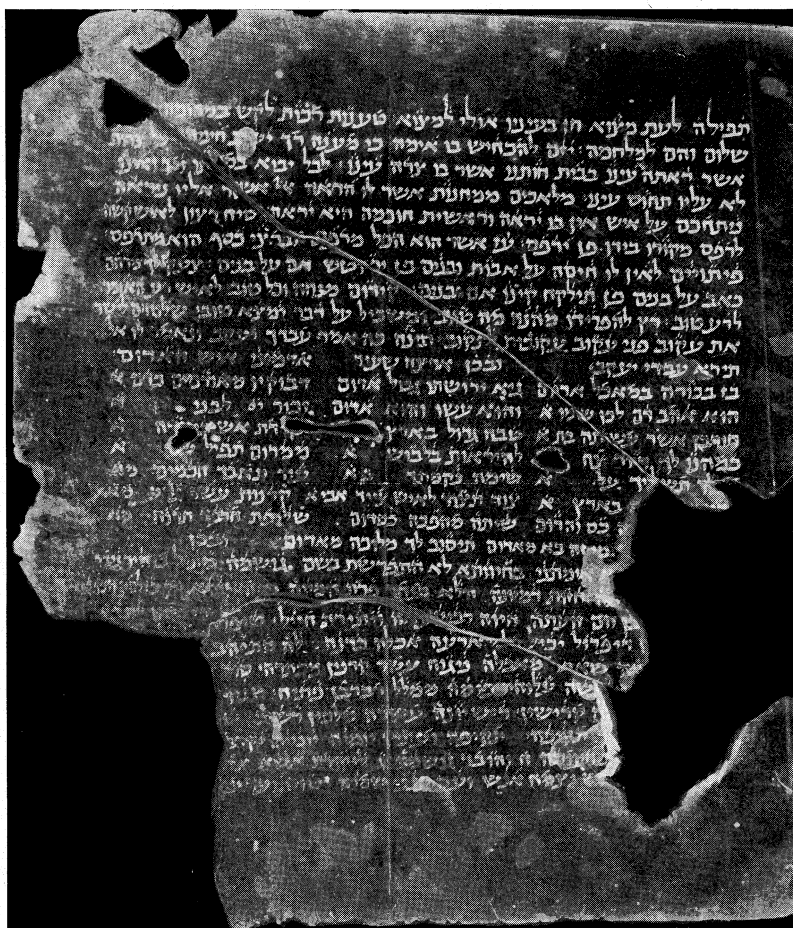
38. הם המלאכים – ע"י למעלה בבאורי לשורה 35; דעת הפייטן שאותם המלאכים היו
עמו בצאתו ובבואו ובבית חותנו (לבן) אינה מתאימה לדברי חז"ל, שלחוץ לארץ ליוו
אותו מלאכים אחרים. ע"י בראשית רבה סח, יב, עמ' 788: מלאכים המלוין את האדם
בארץ אין מלוין אותו בחוצה לארץ, עולים – אלו שליווהו בארץ, ויורדים – אלו
שליווהו חוץ לארץ. וכן בתנחומא בבובר וישלח, ג; שם וישב ב.

39. והם סיעדוהו בבית חותנו – בתרגום יונתן עה"פ: ויבא אלהים אל לבן הארמי בחלום
הלילה (בראשית לא, כד): ואתא מלאכא במימר מן קדם ה' ושלף חרבא על לבן רמאה

U.L.C. T-S N.S. 2497

קרובת יניי לסדר וישלה, עמ' 349 שו' 12 ואילך

המשך קרובת יני, עמ' 355 שו' 59 ואילך

40 והם היו בצאתו / והם היו בבואו / והם פגעו בו / והם שולחו בשליחותו
אל אח / ובם פגש אח מחן מלאכותיה ודגם י מלכותה קדוש

ה איש אשר נמשלח באש משקתית // בן והנה העת למשול קש שוחקת-
בתיכא חילק / פן שלל יחולק // איש החלק / כבודכ לו נחלק
גם לדרכו היהי / לקראתו לא היה // ודרך ארץ כה תם עש / ועל כבוד
קונוכי חס

יו בכתה"י ורגם. יח בפיוטי יניי: נמשל. יט בפ"י: מסקת. כ בפ"י: סוחקת. כא בפ"י: ביתו.
כב בפ"י: וכבוד. כג בפ"י: חלק. כד בכתה"י המלה מטושטשת. כה בפ"י: איש. כו בפ"י: קוניו.

- וכו'. וכן בפרקי רבי אלעזר פרק לו: ירד מיכאל ושלף חרב אחריו (= אחרי לבן) וביקש להרגו; ע"י מדרש הגדול לבראשית, מהדורת מרגליות, עמ' תקנ.
40. והם שולחו בשליחותו – ע"י אגדת בראשית פרק נד (נה), עמ' 92: ויאמר יעקב כאשר ראם מחנה אלהים זה (בראשית לב, ג), כמד"א וקרא זה אל זה (ישעיה ג, ג), ואמר להן: הואיל שבאתם לקראתי לכו בשליחותי וישלח יעקב מלאכים, ודוד צווח ואומר: חונה מלאך ה' סביב ליראיו (תהלים לד, ח).
41. ובם פגש אח מחן מלאכותיה – אותם המלאכים שפגש יעקב בדרכו: ויפגעו בו מלאכי אלהים (בראשית לב, ב). הם היו המלאכים שנשלחו לעשו (שם ד), ע"י למעלה, שורה 40. מחן – מחנה, בלשון הפייטנים. ודגם מלכותך – מחנה אלהים, מעין דוגמה של מעלה.
42. איש – פיוט הנקרא בכתבי הגניזה בשם 'עשירייה', על שום שהוא עשוי עשרה בתים בסימן א"ב עד י"ד. תוכן הפיוט מיוסד על מדרשי חז"ל: יעקב חלק כבוד לעשו ונכנע לפניו יותר מדי, אף על פי שהבטיחו ה': שוב אל ארץ אבותיך ואהיה עמך (בראשית לא, ג) ובגלל זה נענשו בניו בשעבוד מלכיות. איש אשר נמשל באש משקת – יעקב הנמשל באש דולקת. בן והנה העת למשול קש שוחקת – הבין שהשעה משחקת (= שוחקת) לעשו הנמשל לקש, ע"י למעלה הערה 31.
43. בתי חילק – יעקב 'איש החלק' חילק את בני ביתו, כמו שכתוב: ויחץ את העם אשר אתו (בראשית לב, ח). פן שלל יחולק – כמו שכתוב: אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפליטה (שם, ט). כבוד לו נחלק – יעקב חלק כבוד לעשו, ע"י תנחומא וישלח, ג: רבי יהודה בר סימון פתח מעין גרפשו ומקור משחת צדיק מט לפני רשע (משלי כה), כמעין גרפשו וכמקור משחת כן צדיק כשמת לפני רשע. כה תאמר לאדוני לעשו, יעקב קורא לעשו אדוני, למדה תורה דרך ארץ לחלוק כבוד למלכות; ע"י בראשית רבה עה, ד, עמ' 882.
44. גם לדרכו היה – עשו לא התכוון כלל להתנפל על יעקב, כלשון המדרש 'לדרכו היה מהלך', ויעקב נכנע אליו יותר מדאי ואמר 'כה אמר עבדך יעקב', ע"י למעלה בבאורי לשורה 21. ודרך ארץ תם עש – יעקב נהג כבוד בעשו וחלק לו כבוד, כדברי ר"י בר סימון: 'למדה תורה דרך ארץ לחלוק כבוד למלכות' (ע"י למעלה סוף שורה 43) וכדעת המדרש בבראשית רבה עה, ד, עמ' 882: (וישלח יעקב) 'לפניו – לזה שבא עתו ליטול מלכות לפניו, וכשם שמדרשות חלוקים שם אם יעקב נהג כשורה בהיכנעו לעשו, כך גם הפייטן מביא דעות סותרות ומנוגדות; ע"י בראשית רבה עה, ה, עמ' 883 במעשה דרבי יהודה הנשיא ורבי אפס, לפי זה נהג יעקב כשורה וחס על כבוד קונו.

- 45 דְּבָרֵי כִּיבוּשִׁים וְרִיכוּכֵי שִׁיעָה // שִׁלַּח אֱלֹהֵי לְגִבּוֹל רִישָׁעָהכּה
הַעֲשֶׂרְתוֹ וְהַחֲזֹקְתוֹכֵי וְדְבָרֵי עֲנִיּוֹת שִׁלַּח אֱלֹהֵי // וּבְדְבָרֵי רַכּוּתֵיכּה שִׁלַּח־לֵב אֱלֹהֵי
וְשִׁמְעֵנוּכּה יוֹם מְכִירְתוֹ // וְכֹא לְקִרְאָתוֹ / אַחֲזוּ מְכִרְתוֹלֵג
זֶה־לֵּךְ אֲדוֹן עוֹלָמִים נָם לֹא אֲדוֹנָךְ־לֵה אֲנִי // וְלֹא הָאֲמִין נָם כֹּה תֹאמְרוּן לְאֲדוֹנֵי־לֹ
חֲלָף־לֹ כְּלֹ לְבָנָיו בְּעָלוֹם אֲדוֹנִים // וְזֹלַת אֲדוֹן אֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים־לֹ
טוֹב סָח לֹ יִצְרָתִיךְ עֶבֶד לִילֹ // עֲבָדִי אֲתָה [וְנָם] כֹּה אָמַר עֲבָדֶךָ־לֹ
50 ... יַעֲזֹן כְּנֹלֵט עֲבָדִים בְּנוֹ מַעֲבָדִים // אֵיל[יךְ]... עֲנִינוּ כְּעָבְדִּים[יךְ]מ

כז בפ"י: וריכוכים. כה בפ"י: רשעה. כט חסר בפ"י. ל חסר בכתה"י. לא בפ"י: רכות.
לב בפ"י: שלה. לג חסר בכתה"י. לד חסר בכתה"י. לה חסר בפ"י. לו חסר בכתה"י.
לז חסר בכתה"י. לח ונם – עבדך. חסר בכתה"י. לט יען כן. חסר בכתה"י. מ אליך – כעבדים.
חסר בפ"י.

45. דברי כיבושים – יעקב פנה לעשו בדברי עידוד וחיווק הכובשים לבו של אדם. דברי
כיבושים ע"ד משנת תענית ב, א: הוקן שבהם אומר לפניהם דברי כיבושין, וכן בפיוטי
יניי עמ' רה: 'פיתויים ודברי כיבושים' שלח משה למלך אדום. עי' במאמרו של יצחק
ווארטסקי במצודה ח"א (לגדון תש"ד), עמ' 110 ובתריבין תשי"א שנה כב, עמ' 110
ואילך. וריכוכי שיעה – אפשר לפרש 'שיעה' במובן 'שעיה' משרש 'שעה' – פנה,
ודרכו של הפייטן ליצור שמות מפעלי ל"ה ע"ד פעלי ע"ו, כמו: דיאה (פיוטי יניי,
עמ' טז: ודיאתך) במקום: דאיה, עי' ספרי הלכה ואגדה בפיוטי יניי, במבוא, עמ'
מב. ואפשר לבארו משרש 'שע' בארמית גלילית, שמוכנו שיחה ודיבור, עי' ירושלמי
תענית פ"ג ה"ה, סו, ד: מיתמד מישמוע שועתה ומוזה באתפעל: אישתעי, וייתכן שכן
מוכנו גם בעברית משרש 'שעה' עי' ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, ערך שעה,
ברלין תרנו, עמ' 526; ספר בן סירא השלם, מהדורת סגל, לו, כ, עמ' רלה, וכאן
פירושו: יעקב פנה לעשו ב'ריכוכי שיעה' – בשיחה רכה, מקביל לדברי הפייטן בשורה
הבאה 'בדברי רכות'. לגבול רישעה – עדה"כ וקראו להם (לאדום) גבול רשעה
(מלאכי א, ד).

46. העשרתו והחזקתו – ה' העשיר את יעקב וחיוקו. ודברי עניות – יעקב פנה לעשו בדברי
עניות – ענווה, מקביל ל'דברי רכות'.

47. ושמע ונוכר יום מכירתו – עשו נזכר במכירת הבכורה ליעקב ובא לקראתו בארבע
מאות איש אחוזי חרב. אחוז מכרתו – כלי נשקו, מלשון כלי חמס מכרותיהם (בראשית
מט, ו).

48. זה אדון עולמים – ה' אמר ליעקב: אל תירא כי עמך אני אל תשתע כי אני אלהיך
(ישעיה מא, י), ויעקב לא האמין והשפיל עצמו בקראו לעשו 'לאדוני'; עי' להלן שורה
50. זה – כינוי לה' עדה"כ זה אלי ואנוהו (שמות טו, ב).

49. חלף כן לבניו בעלום אדונים – משום כך נעשו בני יעקב בשעבוד מלכיות ושמונה מלכי
אדום קדמו למלכי ישראל, לפי בראשית רבה עה, יא, עמ' 891: אותה שעה שקרא יעקב
לעשו אדני אמר לו הקב"ה אתה השפלתה עצמך וקראת לעשו אדני ח' פעמים, אני
אעמיד מבני ח' מלכים קודם לבניך, שנ' ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום לפני
מלך מלך לבני ישראל; עי' גם תנחומא בומר וישלח, ה; מאמרי ילמדנו שבילקוט תלמוד
תורה, בספרו העברי של מאן, עמ' שכב; מדרש הגדול בראשית לב, עמ' תקסג.

50. טוב סח לו – ה' אמר ליעקב: יצרתך וגו' לפי ישעיה מא, ח-יא: 'ואתה ישראל עבדי...
ואמר לך עבדי אתה בחרתיך... אל תירא כי עמך אני', שנדרש בתנחומא על יחסי

קרובת ינאי לסדר וישלח מתוך הגניזה

- ו [א] אֵילִים חֵילִים וּמוֹשׁ [לִים]
 [ב] ...
 [ג] ... מִשְׁעִים // כִּי מִחֲנִיפִים לְרִשְׁעִים...
 [ד] ... 55
 [ה] ... שְׁלוֹם לְאֵין בָּהֶם בְּכוֹר וְלֹא נֹא...
 [ו] מִה בָּצַע בְּדָמִי // וְהִצִּילוּ מִיָּד
 [ז] ... וְעָצוּ לַעֲרִיּוֹ לְהַרְבוֹתוֹ מֵעוּ...
 [ח] ... תְּפִילָּה לְעֵת מִצּוֹא // חֵן בְּעֵינָיו אוֹלֵי לְמִצּוֹא
 טַעֲנוֹתֵמָא רְכוֹת לְקֶשׁ בְּמִדּוּמָה // ... שְׁלוֹם וְהֵם לְמִלְחָמָה 60
 יוֹם לְהַכְחִישׁ בּוֹ אֵימָה // כִּי מַעֲנָה רַךְ יִשִּׁיב חֵימָה
 כָּל צָרוֹת אֲשֶׁר רָאָתָה עֵינֹו // בְּבֵית חוֹתְנֹו אֲשֶׁר בּוֹ צָרָה עֵינֹו
 לְבַל יָבוֹא בְּמִלְחָמָה וְיָד וְאֵינֹו // לֹא עָלְיוֹ תַּחֲסוּס עֵינֹו
 מִלְּאֲכִים מִמִּחְנוֹת אֲשֶׁר לוֹ הָרָאָה // אֶל אֲשֶׁר אֵלָיו נִירָאָה
 נִיתְחַכֵּם עַל אִישׁ אֵין בּוֹ יִרְאָה // וְרֹאשִׁית חֻכְמָה הִיא יִרְאָה 65
- מא בכתה"י: טענות.

- יעקב-עשו, ע' למעלה בבאורי לשורה 23, ולמרות הבטחת ה' יעקב קרא לעצמו 'עבדך' ולעשו 'אדוני', ובגלל זה נענשו בניו ועבדים מעבדים בהם.
 52. פיוט בן י"א בתים מרובעים בסימן א"ב שלם; הפיוט חסר כולו ב'פיוטי ינאי' וגם בכת"י שלנו לקה בהתחלה בחסר. תכנו תאור סבלו של יעקב בבית חותנו ופחדו מפני עשו. בעזרת מלאכי מעלה והמנחה השלוחה לעשו ניתחכם יעקב על אחיו והצליח לפייסו ולרצותו. הפיוט מיוסד על המקרא ומדרשי חז"ל.
 59-60. תפילה לעת מצוא ... טענות רכות לקש במדומה – יעקב פנה לעשו הנמשל כקש בתפילה ובטענות רכות; הפייטן רומז למדרש שיעקב התקין עצמו לתפלה ולדורון ולמלחמה. ע' למעלה בבאורי לשורה 18.
 61. יום להכחיש בו אימה – יעקב רצה להכחיש (= להחליש, להרגיע) את כעס (= אימה) עשו אחיו על ידי מענה רך. כמו שכתוב: אכפרה פניו במנחה ההולכת לפני (בראשית לב, כא) ובתרגום אונקלוס שם: אנחנייה לרונגיה. אבל לא מצאתי ביטוי כזה בעברית בשום מקור. מענה רך וכו' – משלי טו, א.
 62. כל צרות – יעקב סיפר לעשו את סבלותיו בבית לבן חותנו כמו שכתוב: עם לבן גרתי ואחר עד עתה (בראשית לב, ה) ובדברי הפייטן למעלה ש' 19: תלאותיו ציוה לתנות לו.
 63. לבל יבוא במחנו ויך ואינו – עדה"כ: ויאמר אם יבא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפליטה (שם, שם, ט). ויך ואינו – עדה"כ איוב ז, ח. לא עליו... דברים יט, יג.
 64. מלאכים ממחות – ה' אשר נראה ליעקב בחלום הראה לעשו את מחנות מלאכיו כדי להפחידו, לפי מדרש בראשית רבה ע' למעלה שורה 35 ובבאורי.
 65. ניתחכם – יעקב הרגיע את עשו בתחבולות ובחכמה; גם בבראשית רבה עה, י עמ' 890 מסופר על תחבולות יעקב שהזכיר 'שמו של הקב"ה לעשו ולבואו'.

צבי מאיר רבינוביץ

סיח רצון לאיש קשה לרפס // מקורו בידו פן ירפס
עו אשר הוא הכל מרפס // וברצי כסף הוא מתרפס
פיתויים לאין לו חיסה על אבות ובנים // פן ירוטש אם על בנים
צעק לך מרחם כאב על בנים // פן תילקח קינו אם ובנים
קידום מנחה וכל טוב // לאיש רע האומר לרע טוב
רץ להפרידו מהנה מה טוב // ומשכיל על דבר ימצא טוב

70

66. סיח רצון לאיש קשה לרפס – על ידי דברי ריצוי (= סיח רצון) הצליח יעקב להכניע ולפייס (= לרפס) איש קשה כעשו. לרפס – כמו לרפש. ובראשית רבה עז, ג, עמ' 913: והרפיש עצמו לפניו. מקורו בידו פן ירפס – לבל ירפש (= יעשה רפש, ידרס) מקורו של יעקב, דברי הפייטן יובנו לפי בראשית רבה עה, ב, עמ' 879: ר' יהודה בר' סימון פתח מעיין נרפש ומקור משחת צדיק מט לפני רשע (משלי כה, כו) כשם שאי אפשר למעיין להרפס ולמקור להשחת כך אי אפשר לצדיק למוט לפני רשע, וכמעין נרפס ומקור משחת כך צדיק שממיט עצמו לפני רשע, אמר לו הקב"ה לדרכו היה מהלך והייתה משלח אצלו ואומר לו כה אמר עבדך יעקב. לדעת המדרש היתה התרפסותו של יעקב נגאי לו, ומדברי הפייטן יוצא כאילו מקורו לא נרפס על ידי כניעתו לעשו, הפייטן מביע דעות סותרות וכך גם במדרשים, עי' למעלה בבאורי לשרה 44 בציטטה מתנחומא, וכך גם דעת הפייטן.

67. עו אשר הוא הכל מרפס – עשו שבעוזו מתגבר ודורך על הכל (רפס) במובן דריסה, דריכה, עדה"כ מרפש רגליכם, יחזקאל לד, יט, ובארמית; ושאר ברגלה רפסה, דניאל ז, ז, וברצי כסף הוא מתרפס – ובכל זאת בשוחד ובמנחה אפשר לכפר את פניו, עדה"כ מתרפס ברצי כסף – תהלים סח, לא. הפייטן משתמש חליפות במובנים השונים של הפעל 'רפס – רפש': כניעה, פיוס, דריכה, רפש, עי' ר"י אבן ג'נאח, ספר השרשים, עמ' 484; פיוטי יניי עמ' רלג, שורה כט. מקור דברי הפייטן בבראשית רבה עח, יב, עמ' 931: ויפצר בו יוקח... ר' יהודה בר' אמר מתרפס ברצי כסף (תהלים סח, לא) מתיר את הפס מתרצה בכסף.

68. פיתויים לאין לו חיסה על אבות ובנים – יעקב פנה בדברי ריצוי ופיתוי לעשו שאין בו רחמים על אבות ובנים. פן ירוטש אם על בנים – עדה"כ הושע י, יד.

69. צעק לך מרחם כאב על בנים – יעקב צעק והתפלל לה' המרחם כאב על בנים, עדה"כ תהלים קג, יג. פן תילקח קינו אם ובנים – כדברי יעקב: כי ירא אנכי אתו פן יבא והכני אם על בנים. הפייטן רומז כאן לדרשה בבראשית רבה עז, ו, עמ' 904: פן יבא והכני אם על בנים, ואתה אמרת לא תקח האם על הבנים (דברים כב, ו), עי' גם בראשית רבה עח, ח, עמ' 925 על יעקב: והוא עבר לפניו ה"ה כרחם אב על בנים (תהלים קג, יג) ובדברים אלה יעקב פונה לה' בתפילה.

70. קידום מנחה וכל טוב – יעקב קידם את פני עשו במנחה וכל טוב. לאיש רע האומר לרע טוב – עדה"כ ישעיה ה, כ.

71. רץ להפרידו מהנה מה טוב – עשו רץ עם ארבע מאות איש כדי להפריד את יעקב אחיו ממנו, להרחיקו מהנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד' (תהלים קלג, א). הפייטן משתמש כאן כמו בציטטה 'הנה מה טוב', וכן בפיוטי יניי עמ' עד: אותותי 'במה אדע' / בחר בעת איך לידע. גם כאן מתכוון יניי לפסוק ציטטה 'במה אדע כי אירשנו' ר"ל משה רצה לדעת את קץ הגאולה ושאל שאלת אברהם אבינו במה אדע כי אירשנה (בראשית טו, ח), כפי שמפורש בשמות רבה ה, כב. וכן למעלה שורה 17: 'רבת צררוני' – פץ. ועי' פיוטי יניי עמ' קמ: דולקים בו בהנה פרוע. ובהערת מ. זולאי, שם. ומשכיל

קרובת ייני לסדר וישלח מתוך הגניזה

שְׁלוּחִים לַיִשָּׁר אֶת עֲקֹב // פְּנֵי עֲקֹב עֲקֹבוֹת לְעֹקֵב
תִּינֶה כֹּה אָמַר עֲבָדְךָ יַעֲקֹב // וְנֹאמַר לוֹ אֵל תִּירָא עֲבָדֵי יַעֲקֹב

71 ובכן ארצה שער

75 אֲדַמְוִימָב אִישׁ הָאָדָם / בָּז בְּכֹרָה בְּמֹאכֵל אָדָם

גִּיא יְרוּשָׁתוֹ גְּבוּל אָדָם / דְּבוּקִיּוֹמָג מְאֻדָּמִים כְּדָם מִדְּאָדָם

הוּא אֶהְבֵּמָה דָם לְכֵן שְׁמוֹ אָדָם / וְהוּא עָשׂוּ וְהוּא אָדָם

זְכוֹר ה' לְבָנֵי אָדָם / חוֹרְבָנִי אֲשֶׁר עָשָׂתָה בְּת אָדָם

טַבַּח גְּדוּל בְּאַרְץ אָדָם / יִקְדַּת אֵשׁ בְּשָׂדֶה אָדָם

מב בפ"י: אדומי. מג חסר בפ"י. מד בפ"י: בדם. מה בפ"י: אוהב. מו בפ"י: חרב.

על דבר ימצא טוב – יעקב שהיה משכיל מצא טוב ופייס את אחיו. עדה"כ משלי טז, כ, המדבר על משכיל שפל רוח בעל מתק שפתים.

72. שלוחים לישר את עקוב – המלה שלוחים לא ברורה בכתה"י, וכוונת הפייטן: על ידי שלוחים ביקש ליישר ולפייס את עשו העקוב, עדה"כ והיה העקוב למישור (ישעיה מ, ד). פני עקוב עקובות לנקוב – לקדם את פני האח העקוב עדה"כ כי כל אח עקוב יעקב (ירמיה ט, ג) ולנקוב את עקובותיו – לבטל את ערמות עשו ואכזריותו. עקובות – עניינו ערמה (ויעקבני זה פעמים – בראשית כו, לו), ושפיכות דמים עדה"כ: ויהוא עשה בעקבה (מל"ב י, יט), קרית פעלי און עקבה (הושע ו, ח); עי' פיוטי ייני, עמ' מט, מליצה דומה: יעקב [לא] תונקב וגם לא תועקב.

73. תינה כה אמר עבדך יעקב – יעקב אמר לעשו כה אמר עבדך ונאמר לו אל תירא עבדי יעקב, ישעיה מד, ב; ירמיה ל, י; עיין למעלה שורות 23, 50.

75. אדמוני – פיוט בסימן א"ב. כל שורה מסתיימת ב'אדום'. תוכן הפיוט: תאור רשעת עשו הוא אדום – מלכות רומא וביזנטיון – ותפילה למפלתה ולהתגלות מלכות ה' וחידוש המלוכה בישראל. הפיוט מיוסד על הפטרת הסדר חזק עובדיה ועל דרשות חז"ל על אדום בבראשית רבה עה, ד, עמ' 882 ועוד. אדמוני איש האדום – עשו האדמוני ביזה את הבכורה ומכרה בנויד עדשים (מאכל אדום), עי' בראשית רבה סג, יב, עמ' 696: מן האדום האדום... ריש לקיש אמר מניה ומן דכותיה... הוא אדום ויצא הראשון אדמוני (בראשית כה, כו) ותבשילו אדום הלעיטני נא מן האדום האדום וגו'. עי' גם בראשית רבה עה, ד, עמ' 882; תנחומא בוכר וישלח, ד. בז בכורה – עדה"כ ויבז עשו את הבכורה (בראשית כה, לד).

76. גיא ירושתו גבול אדום – עדה"כ דברים ב, ה; במדבר כד, יח. דבוקיו מאדמים כדם אדום – לפי בראשית רבה שם: גיבוריו אדומים שנ' מגן גיבוריהו מאדם, לבושיהן אדומים שנ' אנשי חיל מתולעים (שם, שם).

77. הוא אהב דם לכן שמו אדום – לפי בראשית רבה סג, ה, עמ' 688: אדמוני. אמר ר' אבא בר כהנא כולו שופך דם. ובבראשית רבה שם, יב, עמ' 694: ויבא עשו מן השדה וגו' שבא עשו על נערה מאורסה והרג את הנפש וכו', מובן שכונת הפייטן גם על רומא – ביזנטיון. והוא עשו והוא אדום – בראשית לו, א, ח.

78. זכור ה' לבני אדום – תהלים קלז, ו. חורבן אשר עשתה בת אדום – חורבן בית המקדש, עדה"כ שם: האמרים ערו ערו עד היסוד בה.

79. טבח גדול בארץ אדום – ישעיה לד, ו; עי' בראשית רבה סה, יא, עמ' 721. יקידת אש בשדה אדום – עדה"כ דניאל ז, יא: ויהיבת ליקדת אשא, בחזק על החיה הרביעית, שהוא לדעת חז"ל מלכות רומא.

- 80 כְּמַהֲנוּ לֶךְ דּוֹד מִצַּח וְאָדוֹם / לְהִירָאוֹתֶם בְּלִבּוֹשׁ אָדוֹם
מִמָּרוֹם תִּפִּיל שְׂרָנֵי אָדוֹם / נַעֲלֶךְ תִּשְׁלִיךְ עַל אָדוֹם
שִׁמְהָנָא נִקְמַתְךָ בְּאָדוֹם / עוֹד תֵּאֲבֹד חֲכָמִים בְּמָאָדוֹם
פְּרוֹס] מְצוּדָהֵנּוּ בְּאַרְץ אָדוֹם / צוֹד תְּצוּדֵנוּ לְאִישׁ צִיד אָבִי אָדוֹםֵנָה
קֶרְנוֹת עֶשְׂרֵנוּ גִדְעֵנוּ מֵאָדוֹם / רָם הַפּוֹךְ כֶּסֶּם וְהַדּוֹמֵס
שִׁיתָה מִהֶפְכָּהֶם כְּסָדוֹם / שְׁלִיפְתָּא חֶרֶבְךָ תִּרְוָהֶם מֵאָדוֹם
85 תּוֹפִיעַ וְנָא[מֵר]סִי מִי זֶה בָּא מֵאָדוֹם / תִּיסּוּבֵסִי לְךָ סָה מְלוּכָה מֵאָדוֹםֵס
ובכן

21 אָדוֹם אֲשֶׁר ... אֵימָתָנִיסוּ בְּחִיוּתָאֵסוּ לָא הִתְפַּרְשֵׁת בְּשֵׁםֵסוּ

מז חסר בפיוטי יניי. מח חסר בכתה"י. מט בפ"י: להראות. נ בפ"י: סר. נא חסר בפ"י.
נב חסר בפיוטי יניי. נג פרוס מצודה. חסר בכתה"י. נד בפ"י: [צור] תצור. נה ציד-אדום. חסר בפ"י.
נו קרנות עשר. חסר בפ"י. נז בכתה"י: גרע. נח רם הפוך. חסר בכתה"י. נט כס והדום. חסר בפ"י.
ס בפ"י: למהפכה. סא בפ"י: שלופת. סב בפ"י: נוסף: על אדום. סג תופיע ונאמר, חסר בכתה"י.
סד בפ"י: תשוב. סה חסר בפ"י. סו בפ"י: אדון. סז חסר בפ"י.

80. כמהנו לך דוד צח ואדום – כמהנו לנקמה באדום, לפי בראשית רבה סג, יב, עמ' 697:
פורע ממנו אדום שנאמר דודי צח ואדום (שה"ש ה, י). בלבוש אדום – מדוע אדום
ללבושך וגו' (ישעיה סג, ב); תנחומא בובר וישלח, ד.
81. ממרום תפיל שר אדום – לפי בראשית רבה עז, ב, עמ' 912, המלאך שנאבק עם יעקב
היה שרו של עשו: ויאבק איש עמו... ר' חמא בר חנינא אמר שרו של עשו היה, וכן
בשיר השירים רבה ג, ה. גם לעתיד לבוא לפי מכילתא (בשלח, מסכתא דשירה, פ"ב,
מהדורת הורביץ-רבין, עמ' 125): 'שאין הקב"ה עתיד להפרע מן המלכיות לעתיד
לבוא עד שיפרע משריון תחלה... ואומר כי רותה בשמים חרבי (ישעיה לד, ה) ואח"כ
הנה על אדום תרד', עיין שם בהערת רח"ש הורביץ על המקורות המקבילים. נעלך
תשליך על אדום – עדה"כ תהלים ס"י: על אדום אשליך נעלי, שנדרש בדברים רבה,
עקב, מהדורת ליברמן, עמ' 73: על אדום אשליך נעלי, אלו רומיים שהיו בקיאים במנ"י
עלים, ע"ש בהערת ר"ש ליברמן; ע"י תנחומא לך, יג; תנחומא בובר, שם, יז.
82. שימה נקמתך באדום – יחזקאל כה, יד: ונתתי את נקמתי באדום, ע"י ישעיה לד, ח.
עוד תאבד חכמים מאדום – עובדיה א, ח.
83. פרוס מצודה – עשו שהיה 'איש יודע ציד' (בראשית כה, כז) יפול במצודה שיפרשו
לרגליו, ע"י ישעיה לד, ה.
84. קרנות עשר גדע מאדום – גם כאן רומז הפייטן לעשר הקרנים של החיה הרביעית –
מלכות רומא – בדניאל ז, ז: וקרנין עשר לה. רם הפוך כס והדום – ע"ד הכתוב:
השמים כסאי והארץ הדום רגלי (ישעיה סו, א).
85. שיתָה מהפכה כסדום – כנבואת ירמיה מט, יח על אדום. שליפת חרבך תרוה מאדום –
עדה"כ כי רותה בשמים חרבי הנה על אדום תרד (ישעיה לד, ה).
86. תופיע ונאמר – באחרית הימים תקום נבואת ישעיה: מי זה בא מאדום (סג, א). תיסוב
לך מלוכה מאדום – כמו בסיום ההפטרה: ועלו מושעים בהר ציון לשפוט את הר עשו
והיתה לה' המלוכה (עובדיה א, כא).
88. אדום אשר – אדום הנוראה שבחיות לא פורשה בשמה. הכוונה לחזון ארבע החיות
בדניאל פרק ז. שלוש החיות הראשונות הן: אריה, דוב, נמר, שם הרביעית, שהיא סמל

קרוכות יניי לסדר וישלח מתוך הגניזה

גִּישְׁמָה מְתִיל בְּחִזְרֵי גִיבְר / סח דְּחִילָא בְּחִבְרָתָהּ סְט חֲזוּת דְּמִיּוֹנָהּ סו

הלא כנהר פרת המייה / ומהשניאעא מן כוליהן ותקפא 90

זערא היא ורברבן הם וזעתה / חיהעג רביעא ויתירהעז חייל

טיפרה די נחש טבחה / יע...[שי]נהע די פרול יכיל

כל ארעה אכלה כדנהע / לה התיבהעז חוזה ליליאעא

מדקא ואכלהעט שאר מאכלה / ניגנח עשר קרנן ניכתרהע

שום קרן זעירא סלקת / עינן כעיניב אנשה עלוהי 95

סח מטושטש בפ"י. סח דחילא בחברתה. חסר בכתה"י. ע בכתה"י: הַמְּיָה. עא בכתה"י: ומהשניא. מנקד: כוליהן עב זעירא-ורברבן. חסר בכתה"י. עג חסר בפ"י. עד בפ"י: ויתירא. עה חסר בכתה"י. עז חסר בפ"י. עז בפ"י: ויתיהב. עח חסר בכתה"י. עט חסר בכתה"י. פ בפ"י: נכתרה. בכתה"י ספק: מכתרה. פא בפה"י: רק הש' ניכתרה. פב חסר בכתה"י.

אדום, לא נתפרש שמה אלא תוארה כ'חיה רביעא דחילה ואמתני' (דניאל שם, ז). לפי דעת חז"ל במדרש ויקרא רבה יג, ה, מהדורת מרגליות, עמ' רפט; אריה – זו בבל, דוב – זו מדי, נמר – זו יוון, החיה הרביעית 'דחילה ואמתני'... זו אדום, ע"י גם בראשית רבה צט (ק) ב, עמ' 1273; י. אבן שמואל, מדרשי גאולה, במבוא עמ' כה. 89. גישמה מתיל – גופה משול כחזיר גבור: מלכות רומי נמשלה לחזיר לפי ויקרא רבה יג, ה, עמ' רצ; ואת החזיר (דברים יד, ח) זה אדום. בדברי הפייטן עשו-אדום משול לחזיר, בפיוטי יניי עמ' לו: תולדות כבש וחזיר / כבש לקרבן / וחזיר לחרבן. ועי' בראשית רבה סה, א, עמ' 713: יכרסמנה חזיר מיער... למה הוא מושלה בחזיר, אלא מה חזיר הזה בשעה שהוא רובץ הוא מיפשט את טלפיו... כך מלכות הרשעה גחלת וחומסת... כך עשו כל ארבעים שנה צד נשי אביו וכ'; החזיר היה סמל הלגיון העשירי שחנה בירושלים בשנות 70–135, עי' ש. קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, ירושלים תש"ח, עמ' 179.

90. הלא כנהר פרת המיה – החיה הרביעית הומה כנהר פרת, לפי בראשית רבה טז, ג, עמ' 145: 'פרת – שמימי פרין ורביץ' ושם עמ' 148: והנהר הרביעי הוא פרת – זו אדום; נהר פרת הומה כמלכות אדום. ומהשניא אדום מן כוליהן ותקפא – ומשונה מכל החיות וחזקה מהן, לפי דניאל, ז, יט: די הות שניה מן כלהן.

91. זערא הוא ורברבן הם וזעתה – קטנה היא (הקרן) וגדולים מוראותיה, לפי דניאל, ז, ח. וזעתה – ניקדתי לפי ניקוד א"י שבכתב-היד, ופירוש המלה: רעד ומורא, עי' דניאל ה, יט: אמיא ולשניא הוו זאעין ודחלין מן קדמוהי. חיה רביעא ויתירא חייל – החיה הרביעית רבת הכוח, לפי דניאל, ז, יט.

92. טיפרא די נחש טבחה – בצפראני הנחושת טובחת, לפי דניאל, שם. שניה די פרול יכיל – בשיני הברול יכלה להתגבר על הכל, לפי דניאל שם, כא.

93. כל ארעה אכלה כדנה – את כל הארץ אוכלת (מכלה) כך. לה התיבה חוזה ליליא – ניתן לה בחזיון הלילה, לפי דניאל, ז, ז: חוזה הוית בחזיון ליליא וארו חויה רביעא וגו'; עי' ויקרא רבה, שם: דניאל ראה שלשתן (= אריה, דוב, נמר) בלילה אחד, ולזו (= אדום) בלילה אחד.

94. מדקא ואכלה שאר מאכלה – מדקא ואוכלת שאר מאכלה, לפי דניאל, שם. ניגנח עשר קרנן ניכתרה – החיה הרביעית נכתרה בעשר קרנים נוגחות, לפי דניאל, שם.

95. שום קרן זעירא סלקת – קרן קטנה הושמה ועלתה, לפי דניאל, ז, ח; עי' בראשית רבה עז, ו, עמ' 903: וארו קרן אחרי זעירא סלקת – זו מלכות הרשעה. עינן כעיני אנשה

צבי מאיר רבינוביץ

פומה ממלל פ רברבן פתיח / צניף מלכותה ביומו... ה צרה
קרב עבדאפי עם קדישין / רישיונהפה עשרה מלכין רשימ[ין]
שם מלך אחרן שני / תלי מלין לצדפו תקיפהפו

101 תקיפהפה ועתיק יומיהפט / יומיהפט יקרבון ויום יאתה יא...

100 קץ קטילת צ חיוותה / חיוותה צא והובד גושמה
גושמה ליקידת אשא / אשא אכלא אשאצב

ח ומן בית יעקב אשא יצמח אנש / ועם ענני שמאי יטוס / ועסצר עתיק

פג בפ"י: ממליל. פד מלכותה-עם. חסר בכתה"י. פה חסר בפ"י. פו שם-לצד. חסר בכתה"י.
פז בפ"י: תקיפא. פח חסר בפ"י. פט בכתה"י מנוקד: יומיה. צ קץ קטילת. חסר בכתה"י. צא בפ"י
חיותא. צב אכלא אשא. חסר בכתה"י. צג ומן-אש. חסר בכתה"י. צד בכתה"י: ועד.

- עלוהי – עינים כעיני אדם עליה, דניאל שם, ובבראשית רבה שם: וארו עיינין כעיני
אנשא בקרנא דא – זו מלכות הרשעה שמכנסת עין רעה בממונו של אדם.
96. פומה ממלל רברבן פתיח – פיה המדבר גדולות פתוח. דניאל, שם. הפסוק נדרש
בבראשית רבה, שם, על מלכות הרשעה. צניף מלכותה – עטרת מלכותה...
97. קרב עבדא עם קדישין – דניאל ז, כא, על הקרן האחרת שעשתה מלחמה עם הקדושים.
רישיונה עשרה מלכין רשומין – לפי דניאל שם, כד: וקרניא עשר מנה מלכותא עשרה
מלכין יקמון. רישיונה – שלטונה, וכן בפיוטי ינאי, עמ' קלא: כי רישיונו במטה ובמעלה,
שלטונו בעליונים ובחתוננים, וכאן ר"ל ששלטונו של החיה הרביעית יהיה על עשרה
מלכים; ע"י מ. זולאי, עיוני לשון בפיוטי ינאי, עמ' רטו.
98. שם מלך אחרן שני תלי מלין לצד תקיפה – מתוך עשרת המלכים יקום אחד שידבר
בחוצפה כלפי מעלה, לפי דניאל שם, כד-כה: ואחרן יקום אחריהן... ומלין לצד עליא
ימלל. ובבראשית רבה שם: אמר ר' יוחנן... כולהם ביוצאי יריכו של עשו הכתוב מדבר.
99. תקיפא ועתיק יומיה – הפייטן חוזר כאן על פסוקי דניאל בצורת פיוט משולשל – שכל
חלק פותח במה שסיים קודמו, ובסימן תשר"ק בדילוגין. תוכן הפיוט: עתיק יומין יקרב
קץ הגאולה, יהרג את החיה הרביעית וגופה יינתן ליקוד אש. לפי דניאל, שם ט-יא.
יום יאתה יא... – לדעת מ. זולאי צריך לסיים ב'קץ'.
101. אשא אכלא אשא – אש אוכלת אש; ע"י פיוטי ינאי, עמ' עז: אש אשר היא אוכלת אש.
כוונת הפייטן לאש של מעלה, אש השכינה, ע"י יומא כא, ב: שש אשות הן... ויש אש
אוכלת אש. ובתרגום יונתן כד, יז: ומראה כבוד ה' כאש אוכלת – כאשא בערא
חיקוקי אשא אכלא אשא; פסוקי דניאל שהביא הפייטן נדרשים בויקרא רבה ו, ב,
עמ' קסג ובתנחומא בוכר סו, ד, על מלכות רומא שתידון באש.
102. ומן בית יעקב אש יצמח – הפיוט שלפנינו נקרא סילוק והוא הקדמה ופתיחה לאמירת
הקדושה ומסיים בפסוק ככלתוב) וקרא (זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות –
ישעיהו ג, ג). הסילוק שלפנינו מכיל עיבוד של הפסוקים בדניאל ז על פתרון חזון הקרן
של החיה הרביעית בצורה ריטמית. ומן בית יעקב אש – עובדיה א, יח. יצמח אנש –
דניאל ז, יג: וארו עם ענני שמאי כבר אנש אתה. ועם ענני שמאי יטוס – דניאל שם;
בר-אנש הוא מלך המשיח, ע"י תנחומא בוכר תולדות, כ. ועם עתיק יומין ימטא –
דניאל שם.

קרובת ינאי לסדר וישלח מתוך הגניזה

יומין ימטא / ויתיהבצה ליה שולטנצו עלם / ויקר ומלכו יתאחסן / שולטנצו
די לא יעדיצח / ויקרה די לא יפסקצט / ומלכותיה די לא תתחבל / ועממיהק
ליה ישלמנא / ואומיהקב ליה ישתעבדון / ולישנקה ליהקד יפלחוקה /
ומלכותהקו ויולטנקה ורבותהק תתיהב לעם קדישין / המקדישים שםקט
הקודש
ככת' וקראקי

ט עצתך אין לידע / כותך אין לבלות / שמך אין להחליף / יענו ויאמרוקיא
קדוש קדוש קדושקי

110 קדוש מבעלי עישהקי / קדוש מבעלי כחקי / קדוש מבעלי שם ומעשיםקט
קדוש השליםקט את עצת יעקב / והפר את עצת עשו
קדוש הכבידקי תשות כוחקי יעקב והתיש כוחקט עשו
קדוש היטיב שם יעקב ממעשהק עשו

זה חסר בכתה"י. צו בכתה"י מנוקד: שולטן. צו בכתה"י: שולטנה. צח בפ"י: יעדא. צט בכתה"י
מנוקד: יפסק. ק בכתה"י מנוקד: ועממיה. קא בכתה"י מנוקד: ישלמון. קב בכתה"י: ואומיה.
קג בכתה"י: ולישנקה; בפ"י: ולשנא. קד בפ"י: לה. קה בכתה"י: יפלחון. קו בפ"י: ומלכותא.
קז בפ"י: ושולטנא. קח בפ"י: ורבותא. קט בפ"י: בשם. קי בפ"י: נוסף: זה וגו'. קיא בכתה"י:
באומרים. קיב בפ"י: נוסף: ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. קיג בפ"י: עצה. קיד בפ"י: כת.
קטו חסר בפ"י. קטז בפ"י: הישלים. קיז בפ"י: הגביר. קיח חסר בפ"י. קיט בפ"י: כח.
קכ חסר בפ"י.

103. ויתיהב ליה שולטן עלם וגו' – דניאל שם, יד.
104. ויקרה די לא יפסק – חסר בדניאל. ומלכותיה די לא תתחבל – דניאל שם, שם.
ועממיה וגו' – בדניאל שם: וכל עממיה אמיה ולשנא לה יפלחון.
105. ומלכותה ושולטנה ורבותה – דניאל שם, כז.
106. הקודש – כינוי לקדוש ברוך הוא, וכן בתוספתא תענית ב, י, מהדורת ליברמן, עמ'
333: מפי הקודש אני עולה, ועי' תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 1094.
108. עצתך אין לידע – נוף הקדושה, האחרון בחלקי הקדושתא. הפיוט מכיל דרשה על
הפסוקים קדוש ק' ק' ה' צבאות, ועל ממקומו (יחזקאל ג, יב) בשלושה דרכים. הפייטן
דורש תחילה את התיבות עצה, כוח ושם ה' שניתנו ליעקב ולעומתם הפר עצת עשו,
התיש כחו ולא השרה את שמו עליו. כוחך אין לבלות – עי' ויקרא רבה ד, ח, עמ' צז:
נפש זו מבלה את הנוף והקב"ה מבלה את עולמו, המה יאבדו ואתה תעמד וכולם
כבגד יבלו (תהלים קב, כז).
110. קדוש מבעלי שם ומעשים – עי' בראשית רבה עא, ג, עמ' 824: אמר ר' יוסי בן חנינה
ארבע מדות נאמרו בשמות: יש שמותן נאים ומעשיהן מכוערין, שמותן כעורים ומעשיהן
נאים וכו'. שמותן נאים ומעשיהן נאים שמותם נאים ומעשיהן כעורין – עשו שמו, עושה
ואינו עושה. יעקב היה בעל שם ומעשים נאים מה שאין כן עשו.
112. הכביד – מתקבל יותר הנוסח: הגביר, כמו בפיוטי ינאי: עי' תנחומא וישלח, ג, על
מלאכי יעקב ש'הכו ושברו את עשו.
113. קדוש היטיב שם יעקב ממעשה עשו – עי' למעלה בבאורי לשורה 110.

115 ממקומא קב נם לתם אם תראה לא תתירא

ממקומו נם לו אם תעבור במים לא תשטף

ממקומו נם לו אם תלך במו אש לא תיפנה

וגו פֿע

קבא בפ"י: קדוש מחיה, קדוש מאופן, קדוש מכרוב. קב ממקומו... חסר בפ"י.

114. = וגומר לעומתם כל.

115. אם תראה לאח לא תתירא – עדה"כ ישעיה מג, א: כה אמר ה' בראך יעקב... אל תירא.

116. אם תעבור במים – עדה"כ שם, ב: כי תעבר במים אתך אני... ובנהרות לא ישטוף.

117. אם תלך במו אש לא תיכוה – עדה"כ שם: כי תלך במו אש לא תכוה.

118. = וגומר פעמים.

תודתי נתונה לפרופ' אברמסון שהעיר לי כמה הערות למאמר ואלו הן:

לשורה 14: [מענה ומ]לול – אין מקום בכתב היד להוספה גדולה זאת. ודיה תיבת מילול.

לשורה 16: ציפֿעו – בכתב היד מפורש: ציפֿצוף.

לשורה 36: נראה לקרוא: ואותו לחוות את פני הוות. 'את' ברורה בכתב היד, ואף הפ' של 'פני' ברורה 'ני' מצורפות כאן על ידי טשטוש שמטעה לחשוב שיש כאן ה(= פה?) 'פני הוות' היא כמו 'פני תהום', ופירש הוות כמו 'שוחה'. נוח היה אילו היה כותב: פח הוות והיה כאן רמז לתהלים צ"א שעסוק בו הפייטן. אבל הח' של הסופר היא אחרת בכל כתב היד.

לשורה 38: כוונת הפייטן שה' שלח ליעקב הרבה מלאכים (רבותיים) ובין אלה היו בארץ והיו בחוץ לארץ, ולפי זה אין קושי מהמדרשות. 'הם' פירושה כל שנכלל ב'רבותיים'.

לשורה 41: רגם מלכותך שבכתב היד הוא הנכון, וכתב על-פי תהלים סח, כח: שרי יהודה רגמתם ופירשו הפייטן לשון גדולה ושררה, והלשון על-פי זכריה ז, ב: רגם מלך (ועיין ראב"ע לתהלים).

לשורה 46: ודברי ענינו – נראה שהכוונה שיעקב שלח לעשו מתנה מועטת לפי עשרו.

לשורה 50: יצרתך [לעבד] כן צריך להשלים ושרידי הע' נכרים. – אין להשלים: וגם כמו זולאי, כי בכה"י ברור: וס, וצ"ל: וס[ח].

לשורה 51: בכתב היד כתוב: יען כי, וזולאי תיקן מספק: כן, ואין לקבל את תיקונו משום שיפה היתה השערתו כשלא היה ההמשך, אבל עכשיו כשנתגלה ההמשך ברור ש"כ" הוא הנכון: משום שאנו עבדים לעבדים ענינו תלויות לך כעבדים. ובין אילך ובין ענינו לא חסר כלום, עיין תהלים קכג ב. – 'בנו' בפ"י: בניו.

לשורה 56: יש לקרוא: [דב]ר שלום לאין בהם כבוד.

לשורה 58: יש לקרוא: ...ועצו לעריץ להרפותו.

לשורה 60: השלם: [הוא] שלום, על-פי תהלים קכ, ז.

לשורה 61: נמצא מכחישין פמליא של מעלה, ולפי פירוש הרמ"ה בסנהדרין סז, ב הכוונה: מתישין.

לשורה 66: אין כאן ניגוד למדרש, אלא פירוש כוונת יעקב, כי חשש שמא ירפס את מקורו.

לשורה 89: כתוב ומנוקד: גשמה (וכן לקמן שורה 100 אף שבמקרא כתוב: גשמה, דניאל ז יא).

לשורה 99: יא' הוא קיצור של התיבה יאתה שחזרת פעמיים, ויש לקובעה בשורה 100.

לשורה 101: 'ועד' שבכתב היד הוא הנכון, דניאל שם: ועד עתיק, יומיא מטא.

לשורה 111: 'הכביד' אף הוא נכון ואפשר שהוא העיקר. 'זהביר' שבפ"י הוא תיקון סופרים שהתקשו בתיבה. וכתב על פי ירמיה ל יט: והכבדתים ולא יצערו וכתרגומו: ואתקיפניון ולא יהון חלשין.

קוים לדמותו של אפרים לוצאטו

מאת בצלאל (ססיל) רות

המלומד היחיד בן דורנו שהוסיף פרטים חדשים לחקר עזובנו הידוע של המשורר אפרים לוצאטו הוא ידידי חיים שירמן. ונעימה לי הזדמנות זו להקדיש לכבודו מאמר זה, הכולל כמה ידיעות נוספות – לא על יצירתו של המשורר אלא על אישיותו וחיו.

אפרים לוצאטו נולד בעיירה הקטנה סן-דניאלה: דיל פריאולי (San Da-niele del Friuli) השוכנת צפונית מוויניציאה, בזמן שעמדה תחת שלטון ויניציאני. אפרים נקרא – ולא דוקא כפי שכניו הנוצרים – גם בשמו האיטלקי, אנג'לו. שמות מקבילים עבריים-לועזיים היו נפוצים בין יהודי איטליה. מכוח ידיעת עובדה זו אנו מסוגלים להרחיב את הביאוגרפיה של אפרים לוצאטו בכמה מסמכים חדשים, כפי שנראה להלן.

כמו במקרים אחרים באיטליה, היו רוב בני הקהילה שבעיר מולדתו של אפרים לוצאטו בני משפחה אחת והיא משפחת לוצאטו, שלה התייחס אביו של שד"ל, אלא שהוא היה בן לענף אחר של משפחה זו. ההתעסקות ברפואה עברה בבית אפרים לוצאטו כעין ירושה מדור לדור. כל בני המשפחה למדו וקבלו את התואר האקדמי באוניברסיטה של פאדובה – כמעט היחידה במכללות אירופה, שבה יכלו ללמוד סטודנטים יהודים בתקופה זו.

1. יהודי איטליה היו כותבים ע' או עץ, כדי שלא ליחס קדושה ל'קדוש' נוצרי. כנראה הבינו שבמקרה זה לא מדובר על הגבור של התנ"ך אלא באיזה קדוש דניאל משבט לוי, שנהרג (ע"י היהודים כביכול) בשנת 169 לספ"ג, ונערץ בעיקר באיטליה בסביבות פאדובה. לפי מסורת שקבלתי, היו היהודים מבטאים המלה לא 'עץ' אלא 'עץ'.
2. עכשיו נתפרסמו שני חבורים יסודיים על יהודי העיר, שניהם מבוססים על חומר ארכיוני:

- (1) Emilio Patriarca, *Gli ebrei a San Daniele del Friuli durante il Principato Civile dei Patriarchi d'Aquileia* (1500–1751), בתוך החוברת *San Daniele del Friuli nella storia e nell'arte* (San Daniele 1956).
- (2) Federico Luzzatto, *Croniche storiche della università degli ebrei di San Daniele del Friuli*. Roma, 1964.

יצחק לוצאטו (אביו זקנו של אפרים) 'נתעטר שם בכתר הפילוסופיה והרפואה' (בטוי בני הזמן) ביום 20 לפברואר שנת 1687³, ובנו רפאל ביום 4 למאי בשנת 1717. אשתו של זה האחרון היתה אליגרה בת אהרון קאפריילס ממשפחה ידועה למדי במחוז זה. היא ילדה לו שלושה בנים, כולם רופאים כאביהם ובוגרי אוניברסיטת פאדובה: מנשה (מת כנראה בשנת 1747 ביום שנפטרה בו אשתו יעל חפץ),⁴ יצחק (1730–1803) אף הוא משורר מפורסם (קיבל את התואר ב־24 ליולי 1747), ואפרים (1729–1792), שנתעטר ביום 27 למאי 1751.

יש חלוקי דעות⁵ באשר לגילם של יצחק ואפרים. זה האחרון קיבל את תארו כארבע שנים אחרי אחיו. אפשר אפוא שהוא היה הצעיר שבין השניים, אבל בספרו 'אלה בני הנעורים' סימן ל' כותב הוא אליו ברצינות שקשה להעלותה על הדעת כבן צעיר שכותב לאח הגדול ממנו בשנים. מאידך קשה לשער שיצחק קיבל את התואר באוניברסיטה בהיותו רק בן י"ח שנה. אין בידי לפתור בעיה זו. לפי מסורת אחת עסק אפרים ברפואה בעיר פאדובה אחרי שקיבל את התואר, ואין דבר זה מן הנמנע. איננו יודעים באיזו שנה יסדו משה, אלי וישראל טריויס את החברה ללימוד תורה בשבתות בשעת המנחה, זו שלכבודו חיבר המשורר את השיר סימן נ' שנדפס בספרו 'אלה בני הנעורים'. אבל כמעט ברור שהיה בעיר זו בשנת 1753, שנה שבה נפטר הרב הצעיר אהרון חיים פינקרלי אב"ד בקהילת וירונה, שבא לפאדובה לשאול ברופאים (עיין 'אלה בני הנעורים' ס' ד').⁶

מתקבל על הדעת שרצה להיות פעיל בעיר מולדתו סן-דניאלי, שהיתה כל כך יפה ויקרה בעיניו. השיר שהקדיש לעיר זו (אב"ה סימן נד) הוא אולי יחיד במינו בספרותנו שלפני המאה ה־18, והוא מראה בעליל את חיבתו למקום הזה ואת אהבתו לטבע. אבל בעיר זו כבר גר ופעל אחיו יצחק ואולי לא היה שם מקום לשני רופאים, כל שכן לשני רופאים יהודים. אחר כך עבר כנראה לשמש ברפואה בעיר טריאסטי, כפי שמעיד עליו בן זמנו וידיד משפחתו אליהו מורפוגו.⁷

3. תודתי נתונה לידידי פרופ' א. קולורני ממנטובה שהואיל לשלוח לי פרטים אלו מתוך רשימת היהודים שקבלו תואר דוקטור באוניברסיטת פאדובה (כמעט כולם, ב'רפואה ופילוסופיה') מראשית המאה ה־17, העומדת לצאת לאור. ע' ג'כ. *Autobiografia di S.D. Luzzatto Padova 1882* עמ' 3–22. מובן מאליו שאין לסמוך על הידיעה שנמסרה ע"י אליקים כרמולי, ששני האחים יצחק ואפרים קבלו את התואר באותו יום.

4. פ. לוצאטו בספרו הנ"ל עמ' 110. אבל אין הדבר ברור.
5. R.N. Salaman, *Ephraim Luzzatto (1729–1792) (Transactions of the Jewish Historical Society of England IX, 1922, pp. 85–102).*

6. ע' מאמרי הראשון ע"ד חברו ר' מנחם נויירה מוירונה, *Jewish Quarterly Review* N.S. XV (1925), pp. 434–6.

7. כדאי לצטט את הפרטים הביאוגרפיים שהוא נותן בשלמות בתוך הספר: *Discorso Pronunziato da Elia Morpurgo, Capo della Nazione Ebraica di Gradisca, nel partecipare a quella comunità la Clementissima Sovrana risoluzione 16 Maggio 1781. Gorizia, 1782, pp. 74–75:*

Il Dottor Efraimo Luzzato oriondo di S. Daniele in Friuli, che dovette ab-

כשנאסר עליו העיסוק ברפואה שם (כנראה רק עליו ולא על היהודים בכלל, ואם כן – אולי מפני מעשה שהיה) עזב את המקום, וכנראה החליט לעזוב את איטליה. ישב זמן מה בליוורנו, שם חיבר (אב"ה סי' יג) שיר לכבוד החתנים שאול בונפיל ויעקב אירגאס, בשמחת תורה (לא הצלחתי לברר את השנה), וכמו כן 'מכתב' להרב יהודה עייאש 'בחלותו ויחי מחלי' (סימן כ'). אפרים לוצאטו התחתן כנראה בעודו צעיר, אלא שאשתו מתה עליו בתקופה זו (אב"ה סי' נא: 'ואני בבואי מפאדובה מתה עלי רחל') ואולי אסון זה גרם ליציאתו מאיטליה.

מליוורנו עבר לאנגליה והתישב בעיר הבירה לונדון; כך נהגו כמה משפחות יהודיות בתקופה זו – למשל הוריו של משה מונטיפיורי, שבאו אף הם מליוורנו. לפי דעת ההיסטוריונים (ואינני יודע על מה סמכו) אירע דבר זה בשנת 1763, אבל אין ספק שזו טעות. 'כשלוח המלך ג'ורג' השלישי אניה בלב ים, להביא את קרלוט שרתין מקלינברג לפניו' (כדברי הכותרת לאב"ה סי' נג) היה בקיץ שנת 1761, ואין ספק שאותה שעה כבר ישב המשורר מזמן באנגליה. ועוד, בשעה ש'הבחור הנעים' כבר יהושע מינדיס דא קוסטא... עז באהבתו ויקח לו אשה את יהודית בת הגביר הנעלה כמ"ר יוסף סלואדור, כתב המשורר שיר בנוסח משוררי איטליה לכבוד הנשואים (אב"ה סי' מח), ואירוע זה נתרשש לפי רשימת הכתובות של הקהילה בלונדון⁸ בערב חג השבועות שנת 1760. נמצא שיש להקדים את בואו ללונדון בשלוש שנים לכל הפחות.

רוב יוצאי איטליה מכל העדות הצטרפו בלונדון לקהילה הספרדית, שהיתה קרובה יותר אליהם מבחינה תרבותית. הוא הדין באפרים לוצאטו, אף על פי שמשפחתו התייחסה לגרעין האשכנזי ביהדות איטליה, וקהילת סן-דניאלי נהגה בבית הכנסת הצנוע שלה לפי מנהג זה.

שמו כבר נזכר בשנת 1764 (כך: Ephraim Lucatto) כ'יחיד' של הקהילה ומשלם סכום קטן מאד (14 sh. 2d.) כמס (Finta) המוטל עליו (בהשוואה לסכום £ 18.5.0 ששלם העשיר יוסף סלואדור הנ"ל).

נדמה לי, שאילו פעל כבר כרופא של הקהילה לא היה משלם מס, ומכל מקום ודאי היו מזכירים את שמו בתוספת התואר Dr. נראה לי אפוא שאותה שעה לא נכנס עדיין למשרה זו, שלא כדעת ההיסטוריונים שסבורים שבא ללונדון

bandonare Trieste, dove gli fu interdetto l'esercizio della Medica Professione. Passato a Londra riuscì uno dei più valenti Poeti Inglesi. Egli è stato dalla sua fresca età egreggio Poeta Italiano, ed Ebraico, ed ha stampate le sue Poesie Ebraiche in Londra l'anno 1768. Tra queste Poesie evvi una bella traduzione della Primavera del celebre Signor Abate Metastasio, al quale avendo avendo avuto io l'onore di farla vedere in Vienna, l'anno 1771., e quest' insigne Autore mostrando quindi piacere di veder tradotta l'altra sua Canzone: *la libertà a Nice*. La ottenni dal mio buon amico Signor Dottor Isacco Luzzatto fratello del primo.

8. הוצאת L.D. Barnett ע' 95 סי' 889.

בתור רופא של הקהילה הספרדית. יש לשער שמלכתחילה עסק אפרים לוצאטו במקצועו כרופא פרטי. לפי ארכיון הקהילה נתמנה לרופא ה'צדקה' – ז"א מוסה גמילת חסד לטפול בעניני הקהילה – רק בשנת 1779⁹. בתור רופא ה'צדקה' הית עליו להשגיח בלי ספק גם על החולים העניים שבבית החולים שהוקם בשנד 1745, ושגרם לויכוח עז עוד לפני בואו לאנגליה. (המחזה הסאטירי The Jerusalem Infirmary שנדפס כתוצאה מויכוח זה, ראוי אגב גם לתשומת לב של חתן-היובל שלנו).

ידוע שדרך חייו האישיים של הרופא לא היו מתאימים לגמרי למשרת קהילה קדושה בישראל – אבל אפילו בתור רופא הניח לוצאטו מקום לבקורת. כבר בקיץ של שנת 1781 סרבו אנשי ה'מעמד' להעניק לו חופשה, משום שלא מצא מי שימלא מקומו בזמן העדרו מן העיר¹⁰. ברם, אפילו בהיותו בעיר לא מילא תפקידו באופן משביע רצון לגמרי; לפעמים אף נמנע מלבקר חולים שהזמינוהו לבוא. דבר זה אנו נמצאים למדים מחליפת מכתבים מוזרה שנתגלתה בארכיון הקהילה¹¹.

17th December, 1781, Dr. Angelo Luzzatto:

Sir, From what passed Saturday night it was thought you was going Immediately to see the Sick Child of Jacob H^s. Cardozo, find notwithstanding that by the message you recd this morning from 2 gen^m of the Vestry & the Discoverie you have had with Mr. Moron ward of Society of Hebra you have not as yet been- The p^s ent desire you will without further loss of time visit said child — we hope you will attend to our sick poor in conform^y to agreem^t without giv^g us reason to interfere again on this sub- ject yr conplyance will oblige Sr yr m humble Servt J. B. Lou- sada, Gabay.

הרופא ענה במכתב חצוף. חבל שהטקסט אינו מצוי עוד בידניו. ברם לאנשי המעמד לא נשארה ברירה אלא להזמין לבא לפנייהם על מנת לקבל מהם נזיפה רשמית.

23rd December, 1781. Dr. A. Luzzato:

sir, Your letter of 18th inst. being of an extraordinary tenor, We desire youll attend us at our Vestry on Thursday mornng next precisely at 11 o'clock to explain the same, the subject being new to us By Order of the Mah^d Sd. E. L. Pereira Sec.

⁹ M. Gaster, *History of the Ancient Synagogue* (Beins Marks) London, 1901 p. 148 .
¹⁰ R.D. Barnett, *Transactions of The Jewish Historical Society of England*, XX (1964), p. 8.

¹¹ שם עמ' 9–8.

קוים לדמותו של אפרים לוצאטו

מתוך פנקס המעמד מתברר שאפרים לוצאטו נענה להזמנה, התנצל, והמשיך בעבודתו, אבל לא לזמן ארוך. כעבור שנה התפטר (אולי פוטר) ממשרתו¹² וכנראה שב לפרטיקה פרטית. הוא שימש אפוא כרופא הקהילה כנראה כשלוש שנים בלבד.

עזובנו הספרותי של אפרים לוצאטו, כפי שנשתמר בידינו, כבר היה כתוב לפני שקיבל את המשרה הרשמית בקהילה. עיקרו הוא קובץ שיריו, 'אלה בני הנעורים' שיצא לאור תחילה בשנת 1766. בודאי בחר לתת לספרו את השם הזה כדי שלא יאשימוהו הבריות בגלל כמה שירי אהבה בלתי מוסריים שבו, כי השם מטעה את הקורא לחשוב שהספר כולל רק שירים שהמחבר כתב מקדם, בימי נעורים – 'כנחה עליו רוח השיר בימי עלומיו מאז בארץ איטליה', לפי נוסח השער. אבל לכל הפחות שניים מבין השירים שבקובץ נכתבו בלונדון לא יותר מארבע שנים לפני הופעת הספר. יתכן, כמובן, שרוב הספר כבר הוכן לדפוס עוד לפני זה; בשיר האחרון ('סי' נה) מצויין מקום חיבורו 'פה פאדובה רבתי', והמחבר מבקש בו מהקורא לזכור 'כי נער אנכי'. אבל אפשר שחזר בינתיים לאיטליה לאיזה זמן.

קובץ השירים 'אלה בני הנעורים' הוא בבחינת קוריוז ביבליוגרפיה. הרי זה הספר העברי היחיד שנדפס באנגליה בשביל יהודים בין שנת 1720 בע' ושנת 1770. המהדורה הראשונה יצאה מבית הדפוס של G. Richardson and S. Clark בשנת 1766. אומרים שנדפסו רק מאה טפסים, אבל לא נמכרו, ולאחר שנתיים (1768) הדביקו למהדורה שער חדש עם תאריך מתוקן. אינני יודע אם נכון הדבר, מ"מ אין הדבר נראה לי – בטופס שבאוסף שלי אין שום סימן שהשער אינו חלק אינטגרלי מן הספר¹³.

חתן היוכל שלנו פרסם לפני כמה שנים [מחברות לספרות 1943 (2) 73–96] קאנטאטה עברית מאת אפרים לוצאטו שנכתבה לבקשת הגביר ... אברהם מינדס פורטאדו ... בלונדון, בשנת 1776. משפחת הפטרון הזה ידועה למדי. הוא היה בנו של 'מארנו' מפורטוגל, גספר מינדיס פורטאדו ואשתו אביגיל, שסבלה מדי האינקוויזיציה, ברחה לאנגליה עם בניה, הדריכתם בתורת ישראל ומתה בשנת 1764 כשהיא בת ס"ה. אביהם זה נשא לאשה את רחל בת דניאל פלוריס ב"ג כסלו תקי"ט. אחת מאחיותיו, רבקה (מתה בשנת 1764), נישאה בשנת 1758 לבנימין ישראלי, זקנו של בנימין ישראלי. ברם היא היתה אשתו הראשונה, ואילו אביו של המדינאי הנודע, יצחק ישראלי, נולד לו מאשתו השנייה¹⁴. חתן היוכל הדפיס

12. שם עמ' 9.

13. לא הספקתי לבדוק את כה"י 12338 בספריית אמברויאנה במילאנו, המכיל לפי התאור אוטוגרף של 'אלה בני הנעורים' עם שני שירים שלא נדפסו עדיין: ע' ארשת תשכ"ו עמ' 255. בטופס אב"ה שבאוסף שלי נמחק השיר הליצני 'ס' מג – אלא שנכתב מחדש על הגלין בכתב איטלקי.

14. נוסח מצבת קבורתה של רחל מינדיס פורטאדו, אמו של הפטרון, שמור עד היום, והוא בין המעניינים ביותר מבחינת ההיסטוריה: –

את הקאנטאטה מתוך כ"י של ספריית עץ חיים באמשטרדם, אבל יתכן שאין זה כתב היד היחיד. בספרו Bibliotheca Judaica Anti-Christiana מס' 32 מזכיר המלומד הנוצרי ג'יאבן ברננדו די רוסי, חיבור אנטי נוצרי של אפרים לוצאטו בשם 'גאולה', ונראה שכוונתו דווקא לקאנטאטה הקצרה הזאת.

כמדומה שהספורים על חייו הפרועים של אפרים לוצאטו שייכים בעצם לשלב האחרון של חייו, אחרי שעזב את משרתו כרופא קהילה הספרדית. בתקופה זו כתב אולי גם את חיבורו נגד יהודי אנגליה הנזכר במקורות. חיבור זה לא הגיע לידינו. יתכן שהתחתן כבר בהיותו צעיר, כפי שהזכרנו, אם רחל, שמתה עליו בבואו מפאדובה (אב"ה ס' נא), היתה באמת אשתו. אם כן, היה אלמן בשבתו בלונדון – אבל כנראה לא ישב גלמוד, שהרי במותו הניח אחריו סכום של £ 300 לסוכנת ביתו, לפי צוואתו הנדפסת להלן. מתוך מסמך זה נראה שהסכיבה שבה ישב היתה בעיקר סביבה נוצרית¹⁵ – ולמרות שלא היה עני מרוד לא המשיך לשלם מסיו לקהילה הספרדית, אע"פ שהשתדל לתקן את המעוות עם מותו.

בשנת 1792 חלה מחלתו האחרונה, ואומרים שרצה אז לשוב לאיטליה ארץ מולדתו אלא שהמוות השיגו בדרך. הנחה זו נראה שאיננה נכונה לכל פרטיה. העיר לוואן, השוכנת בימינו בשוויצריה, היתה מקום מושבו של המלומד André Tissod (1797–1728), אחד מן המפורסמים שבכרופאי הדור, שכנראה כבר הכיר את בני משפחת לוצאטו שהעריצו אותו מאד¹⁶. אפרים סר לשם בדרכו לאיטליה – כנראה יחד עם סוכנת ביתו – כדי לקבל טיפול מאיש מפורסם זה. אבל לא ארכו הימים עד שמת, בראשית הקיץ של שנת 1792, וטיסו כתב איגרת ניוחמים לאחיו הרופא יצחק לוצאטו בסן-דניאלי¹⁷.

THE SEPULCHRE OF ABIGAIL
WIDOW OF
GASPAR MENDES FURTADO
OF PORTUGAL — WHO, AFTER SUFFERING
THE TORTURES OF THE INQUISITION
FLED FOR PROTECTION TO ENGLAND
WITH HER CHILDREN, SINCE NAMED
RACHEL REBBECA JUDITH
ABRAHAM ISAAC AND JACOB
WHOM SHE EDUCATED IN THE
JEWISH FAITH AND ESTABLISHED WELL
IN MARRIAGE; WHERE HAVING SURVIVED HER
BELOVED DAUGHTER
RACHEL, WAS CALLED TO REST FRIDAY NIGHT
17TH SEPTEMBER 1764
AGED 65.

15. בין כשבע-עשרה גברים וגברות שהניח להם איזו מזכרת כספית רק שנים היו יהודים – האחד, נ(תן) מדילאני, איטלקי כמותו, והשני, לוי, מזכירו של זה האחרון.

16. אוטוביאוגרפיה של שד"ל (לעיל, הערה 3) עמ' 9.

17. שם עמ' 21.

קוים לדמותו של אפרים לוצאטו

לפני שעזב את לונדון, בי"ז לאפריל שנת 1792, הכין אפרים לוצאטו את צוואתו האחרונה לפני עו"ד, והביאה בידו ללואן. מצבו בהגיעו ללואן היה אנוש, ואז שלח את צוואתו אל נוטריון שבעיר, כדי שיעשה כמה שנויים קלים בנוסח. הצוואה נתאשרה בלונדון אחרי מותו, וכתוספת למאמר זה נדפס תקצירה. הנוסח מאיר כמה קווים בדמות האישיות המעניינת הזאת. אבל אף על פי כן דומני שהפרט שהראה למבקרי רגשי נוצרי הגון, הוא בבחינת אשגרה ואין עלינו להאמין בו כלל וכלל. אפרים לוצאטו כבר התרחק במידת-מה מחיי המסורת כשעודנו בקהילה הועירה בסן-דניאלה, בה נולד ונתחנך – אבל ודאי לא עד כדי כך.

London 17th April 1792

I Angelo Luzzato, upon the point of setting off for Italy seriously reflecting that Death bears universal sway and seizes the poor victims everywhere judged it expedient to dispose of what little property I leave behind as follows.

To my 'dearly beloved' housekeeper, Miss Ann Davis, £300, 'as an acknowledgement for her kind assiduities and constant attachment to my person.'

To Kempe Brydges Esqr., formerly a laceman in Bedford Street and in case of his decease, to his son, Kempe Brydges, Junr, Esqr., £200, 'as a grateful sense of the unparalleled kindness and unbounded assistance I have received from the old gentleman in all the troubles and difficulties I met with during a long period of time after my arrival in England.

To my brother Dr. Isaac Luzzatto of St. Daniel in Trinlia (Friuli), £150, and to the heirs of my late brother Menosta (= Menasseh?) Luzzatto, £100. After these legacies are paid, it is my wish that my friends Mr. N. Modigliani and Mr. P(eter) Burcan will accept £25 each, and kindly undertake the trust of executing this my last will. To the present Recorder of London to Capt. Churchill, to Mr. Prince, to John Bradburne Esqr., to Mr. Sciaccalaza, and to my servant, Elizabeth Brewer, £10 each.

To Mr. P. Molini, of Woodstock Street, and to Judith Sympson of No. 8 Hemmings Row, £5 each.

To Mr. Hughes, Mr. Foy and Mr. Levy, 'my good Executors clerks', and to Mrs. Mansell and T. Hall, £5 each.

I leave the necessary sum for the payment of my arrears to the

Portuguese Synagogue', and what might be left of money together with my household furniture, apparel, plate, linen and every article in my possession I leave to my beloved friend Miss Ann Davis to whom, as indeed all mankind perfectly resigned to my fate, I wish peace and happiness.

A. Luzzatto.

Witnesses: George Hall, Richard Cary.

In the year our Lord 1792, and 21 May at half past ten O'clock in the morning the underwritten Sworn Notary of the City and Bailwick of Lausanne in the Canton of Berne in Switzerland, having been called by Mr. Angelo Luzzatto, Doctor of Physic a Venetian resident in London and now actually dwelling behind the city of Lausanne 'one Clos-de Buloz' went to him and found him sick, and keeping his bed however of very sound mind, who after having exhibited his passport from the Municipality of St. Omer dated 23 April 1792, signed Henry Bailly Municipal Officer, &c. to me Notary and Witnesses present has manifested the sentiments of a good Christian, and implored the divine mercy upon himself and reflected upon the contents of his Will made at London, 'wrote and subscribed in the hand of the said Testator' dated 17 April in the present year, as he declares which is in the hand of Mr. Peter Burcan, Merchant, of London, in St. Clements Lane, which Mr. Angelo Luzzatto has in explanation and correction of the same, and in form of Codicil declared that he gives to Miss Marianne Perrouet du Chateaux d'Oix, dwelling at Lausanne a la rue Pallud, five New Louis d'or or Eighty four Francs of ten Batz, each payable and deliverable by Miss Ann Davis, living with the said testator.

In the presence of Messrs. Moses Henry, citizen of the Valleyroe, and Moses Schutel Master Taylor, Citizen of Brumbletz, both dwelling at Lausanne.

SIGNED:—

*MOYSE HENRY, MOYSE SCHUTEL,
G. BOURILLON.*

(Note from Burgomaster of Lausanne, that on 29 May 1792 the Codicil was deposited with him — Codicil not recited).

This Will was proved with a Codicil, 16 July 1792 by Nathan Modigliani and Peter Burcan, the Executors named.

מקורות לפתגמים ב'ספר שעשועים'

מאת יהודה רצהבי

ר' יוסף בן מאיר בן זבארה, מחבר 'ספר שעשועים', שחי במחציתה השנייה של המאה הי"ב, הוא מגדולי בעלי המחברות בספרותנו. אמנם קדמהו בענף זה שלמה אבן צקבל, בן דורו של ר' יהודה הלוי, אולם בן זבארה היה למעשה הראשון שחיבר ספר מחברות שלם ומקיף. אחריו באו סופרי המחברות הנודעים: יהודה בן שבת, ר' יהודה אלחריזי, יעקב בן אלעזר, אברהם חסדאי, יצחק בן שלמה אבן סהולה, קלונימוס בן קלונימוס ועמנואל הרומי. 'ספר שעשועים' זכה עד כה לארבע מהדורות: ואף לתרגום אנגלי² וקאטאלני³. מהדורתו העברית של דוידזון היא המשובחת מכלה בחינות: העמדת הנוסח על תיקונו, חילופי גירסאות, מבוא, פרשנות וצינוני מקבילות. מעטים מאד מחיבורי ימי הביניים ראו אור במהדורה מעין זו.

חמישה פרקים, מתוך י"ג שבספר, מוקדשים כל אחד לענף ספרותי או לענף מדעי מסויים. פרק ו – למעשיות יהודיות; פרק ז – לפתגמים ומשלים; פרק ח – למאכלים ובריאות; פרק ט – לחכמת הרפואה והטבע; פרק י – לחכמות שונות. לפרקים אלה מבנה משותף: שני הנוסעים, בן זבארה ועינן, מתאכסנים במסעם, כפעם בפעם, בבית ידד. לאחר סעודת הלילה הוא עושה להם משתה, וכטוב להם ביין מספר הוא להם מעשיות או משמיע להם משלים; יש ועינן מארח את בן זבארה בביתו, ובלילה מתנהל בין השנים ויכוח ומשא ומתן ברפואה ובמדעים. מכל חמשת הפרקים חופף ביותר המבנה בשני הפרקים ו-ז, בעיקר בפתחה ובסיום. בשניהם מאסף זקן נכבד את שני הנוסעים לביתו, נותן מזון ולינה להם ולבהמתם, עורך לפניהם משתה ומיטיב את להם במעשיות ובפתגמים. לאחר

1. מהדורה א קושטא של"ז ע"י ר' יצחק עקריש; מהדורה ב בשנת 1865 בכתב עת 'הלבנון' בהמשכים, ואח"כ בכרך נפרד (יין לבנון, פריז 1866); שתי מהדורות מדעיות ע"י ישראל דוידזון: הראשונה באנגלית Joseph Ben Meir Ibn Zabara ed. by Israel Davidson, New-York 1914 והשניה בעברית ברלין תרפ"ה (המובאות במחקר זה הן עפ"י מהדורה זו).

2. *The Book of Delight by Joseph Ben Meir Zabara trans. by Moses Hadas*, with an introd. by Merriam Sherwood, New-York 1932.

3. J. González-Llubera, *Zabara: Llibre d'ensenyaments delectables*, Barcelona 1931.

שהוא מסיים את מעשיותיו ופתגמיו הם עולים על יצועם; ולמחרת נפרדים ממנו בשלום ובתודה, וממשיכים במסעם.

חמשת הפרקים הללו הם החלק הפחות מקורי שבספר כיון שיסודם ועיקרם שאול ממקורות לא יהודיים. כמה חוקרים נגעו כבר במקורות הזרים שהשפיעו על בן זבארה.⁴ לאחרונה גילה מ. פלסנר כמה וכמה מקבילות ערביות לפתגמים המובאים בספר.⁵

מחקרנו יצמצם בפרק ז שהוא יחידה אחת ונפרדת; פרק זה מוקדש כולו לפתגמים, תשעים ותשעה במספר. לבד מן הפתיחה והסיום הקצרים הרי כל הפתגמים שבפרק מתורגמים מן הספרות הערבית. ואמנם גם המחבר אינו מנסה לטשטש ולהעלים עובדה זו מן הקורא.⁶ הזקן, מספר הפתגמים, מכריז במפורש לפני אורחיו 'תרצו לשמוע מלים עֲרִבִים, לקחתי מספרי עֲרָבִים'.⁷

דוידזון עמד כבר על סימני ההשפעה הערבית בספר שעשועים, מצד שימושי לשון ומבטא ומצד ההבאות המרובות של משלים ופתגמים.⁸ הוא הניח בצדק שאף לגבי פתגמים, שאין בן זבארה אומר בפירוש שלקח אותם מספרים ערביים, אף הם שאובים מספרות ערב. דוידזון, שלא היה מצוי אצל מקורות ערביים, ביסס את הנחתו על יסוד המקבילות לפתגמים האלמוניים שבספר שעשועים, שמצא אותן במקורות הבאים בלבד: 'תקון מדות הנפש' לכן-גבירול, 'בן המלך והנזיר' לאבן חסדאי, 'משלי ערב' ו'משלי חכמים'. עתה, שהמקורות הערביים גלויים וידועים לנו מתאשרת הנחתו של דוידזון כאמת בלתי מעורערת. חשיבות מרובה נודעת לחשיפת המקורות הערביים של 'ספר שעשועים' גם מצד חקר ההשפעות הזרות על הספר וגם מצד חקר התרבות הערבית של המחבר. דוידזון עשה כמיטב יכולתו וידיעתו הרחבה, וציין בשפע רב מקבילות מתוך ספרות המשלים והפתגמים שבמקורות העבריים. אולם מקבילות אלו הן בבחינת כלי שני, ואין דין כלי שני כדין מקור. מלבד זה לא תמיד מצויות מקבילות עבריות לפתגמי בן זבארה, ולא מעטים הם המאמרים שנשארו במהדורת דוידזון ללא ציון מקור כלשהו. מתוך צט הפתגמים שבפרק ז עלה בידי לחשוף, בבדיקה שיטתית בספרות ה'אדב' שליש ממספרם.⁹ מספר זה, למרות מיעוטו, דיו לשם

4. עיין פירוט באנתולוגיה של ח. שירמן 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס'. ח"ב עמ' 688.

5. תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 167–180.

6. בכך נהג שלא כאלחריזי. עיין מאמרי 'למקורותיו של תחכמני' תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 424.

7. ספר שעשועים, עמ' 65, שורות 13–14.

8. עיין מבוא עמ' כא–כג.

9. כדי להימנע מאריכות יתירה איני מעלה את המקבילות העבריות, שהועלו כבר בהערותיו של דוידזון (להלן בקצרה: ד'). כן איני מציין את המקבילות הנוספות, שרשם יהושע ברגר במאמרו 'לתולדות מקורותיו והשפעתו של ספר שעשועים' (הצופה לחכמת ישראל יב, תרפ"ח, עמ' 227–241; להלן בקצרה: ברגר). אמנם חלק מהמקבילות שהעלה ברגר הן ממקורות קדומים מתורגמים (יווני, סורי ופרסי), אך

הכרת שיטת עבודתו של בן זבארה בפתגמים הערביים: הן מצד השימוש במקורות הספרותיים, הן מצד עיבוד החומר והן מצד תרגומו.

שתי שאלות ראשונות העולות לפנינו, בחקר הפתגמים שבפרק ז, הן: מה היה הקו שהנחה את המחבר בבחירת הפתגמים וכיצד הסדירים? עיון קל בפתגמים מוכיח שהם נחלקים לשתי קבוצות:

(א) פתגמי-מוסר מופשטים ללא סיפור מעשה בצידם;

(ב) אמרי חכמה או דיבורים שנונים, שהם תולדה של מעשה שהיה או מאורע שקרה.

הצד השווה בשתי הקבוצות, שצפון במאמריהן מוסר השכל מאלף או חריפות שנונה.

אשר לסידור החומר יש לבדוק תחילה את המסגרת החיצונית, שבה שילב המחבר את כלל הפתגמים, ואחריה את הסידור הפנימי של הפתגמים עצמם בתוך המסגרת. לשם הבנת המסגרת שצר בן זבארה לפתגמים, מן הראוי לסקור את המסגרת המקובלת אצל אחרים בילקוטי משלים.

ספרות המחברות, שביקשה להגיש לקורא נושאים מגוונים ומשעשעים מתחומים שונים, לא יכלה להתעלם ממשלי-המוסר שהתגבשו בספרות ה'אדב' הערבית. היו אלה פתגמים, מיצירתם המקורית של הערבים, שנתמזגו בהם משלי חכמה של פרסים, הודים, יוונים ויהודים. אין כמעט ספר מחברות עברי, שלא שולבו בו – ברכ או כמעט, במפוזר או במקובץ – פתגמי מוסר נבחרים. כשהמשלים הוגשו בכת-אחת השכילו המחברים – גם בספרות הערבית וגם בספרותנו – לשוות להם מסגרת ספרותית: אם בצורת חבר חכמים העומדים לפני מלך והוא מבקש מכל אחד מהם להשמיע דבר חכמה קצר, ואם בדמות תלמידים היושבים לפני רבם, והוא מבקש לבחון חכמתם ופונה לכל אחד להשמיע משל נבחר¹⁰. בן זבארה, שהיה הראשון בספרות המחברות שהקדיש פרק מיוחד למשלים, שיווה להם מסגרת פשוטה ביותר. המחבר ועינן לנים במסעותיהם בבית ר' יהודה, ישיש מטובי הזקנים ומן החכמים והנבונים. בעל הבית הזקן מציע לאורחיו, לאחר סעודת הלילה, לספר לפניהם משלים נאים. וכשאלה מביעים הסכמתם הוא משמיע באוזניהם בזה אחר זה צט פתגמים¹¹.

ערך המקורות הערביים עולה עליהם, כיון שלפי עדות בן זבארה שאב את פתגמיו מספרים ערביים.

10. עיין מאמרי 'למקורותיו של תחכמני' תרביץ כו (תשי"ז) עמ' 427.

11. ר' יהודה אלהריזי, בן דורו הצעיר של בן זבארה, השכיל להרכיב את שתי המסגרות זו על זו. במחברת מה מגיע הימן האורחי, גיבור הספר, בנדודיו לטבריה. שם הוא מוצא חבר, שמח עליו ומארחו בביתו. לאחר שהאורח סעד והיטיב לבו ביין הוא גומל לו על הכנסת-אורחים שנהג בו ומספר לו כ'ד משלים נבחרים. המשלים אינם מוגשים סתם אלא במסגרת סיפורית. כ'ד חכמים אנשי שם התכנסו אצל 'איש מגדולי החכמים הרמים היה אוהב משלי המוסר', והוא מבקש מכל אחד מהם להשמיע משל, שישמש מופת לכל אדם. קרוב לודאי כי במסגרת הראשונה, של האורח ובעל הבית, הושפע אלהריזי מבן זבארה. ההפרש בין השניים הוא קל ביותר: אצל בן זבארה מספר בעל-

מצד ההרכב הפנימי אין הפתגמים סדורים לפי סדר מסויים ועקבי¹², אך מסתמנות בהם קבוצות קבוצות בעלות נושא משותף¹³. ראייה לדבר, שהמחבר נתן דעתו על סדר בפתגמים הללו שומעים אנו ממקומו של הפתגם האחרון. הפתגם מספר על מלך, שהיתה לו טבעת אשר היה מפותח בה הפסוק 'הכבדת, קום! וכשהיו לו אורחים-טרחנים היה מראה להם את הכתוב בטבעת והם היו קמים ויוצאים; ולא במקרה נקבע פתגם זה בסוף. דוידזון הרגיש אל נכון, שבמאמר זה רמז הזקן לאורחים, כי הגיעה העת לסיים וללכת לישון¹⁴.

מה היו החיבורים, שמהם שאב בן זבארה את הפתגמים, וכלום אפשר להצביע על כמה מהם כעל מקורותיו הוודאים? ב-18 חיבורים ערביים נמצאו כלולים פתגמים מפרק ז' בספר השעשועים. מהם מלפני תקופת בן זבארה ומהם אחרי תקופתו¹⁵. אך מאחר שיש אמרות המופיעות ביותר ממקור אחד אין לקבוע באיזה מקור השתמש בן זבארה לכל אמרה ואמרה¹⁶. יש מקום להניח שבן זבארה הכיר את החיבורים הבאים, ומתוכם העתיק את פתגמיו: 'כתאב אלביאן ואלתביין' (ספר הרטוריקה) 'לג'אחט', 'עיון אלאכ'באר' (עיקרי הידיעות) לאבן קתיבה, 'כתאב אלאמאלי' (ספר ההכתבות) לאבו עלי אלבגדאדי, 'אלעקד אלפריד' (הענק המיוחד במינו) לאבן עבד רבה, ו'מחאצ'ראת אלאדבא' (מסיבות המשכילים) לאצפהאני¹⁷.

ומכאן אל הפתגמים עצמם. השוואת התרגום למקור מלמדת הרבה על אופן תרגום המשל הערבי בידי מעתיקים יהודיים בימי הביניים וצורת השינויים, העיבוד וההרחבה שהכניסו בו¹⁸. השינוי הבולט ביותר בהעתקה הוא השמטת שמות האישים, שעליהם סובבים הדברים¹⁹. במאמרים, שנתגלה מקורם, מהווים

הבית את המשלים ואצל אחריו האורח. מובן מאליו שאלחריזי, שהכיר את המסגרות של קודמיו, ניצל אותן ושכללן. מידת השכלול מורגשת אצל אחריו גם בצורת התרגום. בשעה שאחרים תרגמו את הפתגמים, כצורתם במקור, בפרוזה רגילה; השתדל אחריו, במידת האפשר, לנסחם בפרוזה חרוזה.

12. מאספי המשלים ומלקטיהם נהגו בדרך כלל להסדירם לפי עניינים (חכמה, ענוה, מחילה, אמונה וכו') כדוגמת 'מבחר הפנינים' ו'תיקון מידות הנפש' או לפי המחברים ובעלי המאמרים כמו ב'מוסרי הפילוסופים'.

13. כך למשל 'חכמים' (א-ו; מד-מח. ב-ג לא פורש עליהם 'חכם' או 'נבון' אך תשובותיהם הן תשובות חכמים); 'מלכים' (ז-יא); 'חולים' (יד-טו); 'מיוחסים' (יז-יח); דיוג'נס (יט, כג-כה); 'ערביים' (כז-כח); 'זונות' (כט-ל); 'דברים שבמנין' (עב-עד); 'נוירות ופרישות' (עה-עז).

14. מבוא, עמ' יח; אילו נודעו לנו בוודאות הספרים, שמהם שאב את פתגמיו, ייתכן שהיה מקום לחפש את עקבות הסדר שמצאנו אצלו בסדר הפתגמים שבמקורותיו.

15. רשימה מפורטת, בצירוף ציונים על הספרים ועל המחברים, ר' להלן.

16. מלבד זה עשויות האמרות להופיע בספרים שלא הגיעו לידינו.

17. אשר לספרים שנתחברו לאחר תקופתו של בן זבארה אין הדבר משנה כלום לעניינו, כיון שכותביהם אספו לספריהם חומר מתוך חיבורים קדומים שהיו לפניהם.

18. בנידון זה לא היתה שיטתו של בן זבארה שונה משל אחרים; כאן מסכם אני בקצרה דרך עבודתו של בן זבארה, ובגוף הפתגמים אעמוד על כך בפרוטרוט.

19. מן הראוי לציין שגם במקורות הערביים נמצא זכר לשיטה זו. יש ומאמר מסוים מגיע

השמות רשימה מגוונת של אישים בולטים בהיסטוריה הערבית. תמצא בהם: גדולי השליטים בראשית האסלאם ובתקופה העבאסית (מחמד, אבו בכר, עלי, הארון אלרשיד, אלמעצם); משוררים ופילולוגים (פרזוק, כמית, אצמע); שוטים ומטורפים (בהלול, עליאן); ובצידם פילוסופים יוונים (סוקרטס, דיוגניס). בתרגום העברי אין זכר להם. שיטת בן זבארה לסתום ולא לפרש בשמות, אמורה על רוב הפתגמים שבספר²⁰. יחס של הפליה בנקיבת שמות נוהג הוא בחכמים ובפילוסופים יוניים²¹. לגבי חכמי עמים אחרים מפרש הוא בשם העם, שעליו מתייחס החכם (חכם פרסי, חכמי ההינדיים, הערב). ההשמטה חלה לפעמים גם על חלק מן המאמר²². ברם כאן אין לקבוע אם קיצר על דעת עצמו או שהנוסח שלפניו היה קצר וחסר²³.

מחבר 'ספר שעשועים' הכניס בגוף המאמרים שינויים, נוסף להשמטות. יש שהשינויים הם יסודיים ונוגעים בפרטים עובדתיים²⁴, ויש שהם קלים ושייכים לצורות הבעה: קיצור והרחבה, חילופי יחיד ורבים, משפטי שאלה וחיוב וכיוצא. כיון שבעיני בן זבארה היה מוסר־ההשכל התכלית והיסוד שבפתגם, הרשה לעצמו לקצר בנסיבות הלוואי העובדתיות, השמיט את השמות ואת פרטי המעשה והניח רק את הדרוש להבנת הדיבור והמאמר²⁵. יש שמאמר של בן זבארה אינו אלא מזיגה של שני נוסחים²⁶, ואז המסקנה היא: או שהרכיב את נוסחו משניהם או שהיה לפניו נוסח שלישי אחר שכלל את הפרטים שבשניים הראשונים. מעין זה עשה בצירוף מאמרים או בפיצול מאמר: יש שהוא מצרף שתי אמרות לאמרה אחת²⁷, ויש שהוא מפריד אמרה אחת לשני פתגמים²⁸. מתוך דברים שבמניין בוחר הוא לעצמו דבר אחד או יותר ויוצר מהם פתגם נפרד²⁹.

- אלינו במהדורות שונות, ובאחת מהן – לרוב האחרונה בזמן – אמורים הדברים בסתם, ללא שמות, כשיטת המתרגמים העבריים (ר' לדוגמה מאמר מח).
20. דוידזון (מבוא עמ' כא, הערה 3) מעלה בסיכומו 125 פתגמים המובאים בסתם לעומת 65 ששמות אומריהם נקובים.
21. גם לגביהם אין עקביות. יש והוא משמיטם, כגון במאמר ב.
22. כגון מאמר טו.
23. במקרה הפוך כשמוצאים אצל בן זבארה תוספת שאינה במקור, כגון במאמר פז, קרוב לודאי שלא הנוסח שנתגלה הוא שהיה לפניו אלא נוסח אחר מלא. מתמיהה היא תוספת אחת (מאמר יב), שיש בה פגיעה בצניעות, ובן זבארה שיירה אף-על-פי שבמקורות שנתגלו הושמטה כבר.
24. מאמר כז.
25. לדוגמה מאמר סג.
26. מאמר סד.
27. מאמר פו.
28. מאמרים נב–נג.
29. כגון נו, עב. אין להניח שהפתגם התפלג כבר במקורות ובן זבארה תרגם נוסח כצורתו כיון שבדוגמאות הנ"ל סדר הדברים המפורטים אצלו הוא כסדרם במקור. משמע שנטל חלק מן הפתגם כמות שהוא וכסדר שלפניו והסתפק בו.

כיצד תרגם בן זבארה את הפתגמים? דוידזון³⁰ יצא מן ההנחה שקבצי המשלים הערביים, בתרגומם העבריים, היו לנגד עיניו, אלא שלא נטל מן התרגום העברי שהיה מוכן לפניו והלך בדרך המיוחדת לו. ברם, אין הכרח בהנחה זו. בן זבארה שלט בספרות הערבית לא פחות מבעלי 'מבחר הפנינים', ו'משלי ערב'. כמותם ליקט לעצמו אמרים נבחרים מאוצרות ה'אדב', כמותם עשה את מלאכת התרגום לעצמו, ויתכן אולי שלא נזקק כלל לליקוטיהם.³¹

היה מקום לצפות שבחיבור מעין 'ספר שעשועים', שהוא ספר מחברות מובהק אשר הכל מסופר בו בחרוזים, יגיש בן זבארה גם את הפתגמים בפרוזה חרוזה, כדרך שניסה לעשות בן דורו המאוחר אלחריזי, במשלים המוכאים במחברות מד-מה. אולם דווקא את הפתגמים הערביים הריק בן זבארה בפרוזה רגילה. הסיבה לכך פשוטה: הפתגמים במקורם כתובים בפרוזה בלתי מחורזת, והמתרגמים העבריים נהגו לתרגמם כצורתם. בן זבארה, שהיה מחלוצי ספרות המחברות ואף מראשוני מעתיקי פתגמי ערב ללשון העברית, לא ראה טעם לשנות מן המקובל.³² לעומת זאת לא מעטים הם הפתגמים בפרקים האחרים שבספר שכן זבארה טבע אותם במטבע של חרוז, וכנראה עשה זאת בהשפעת המבנה הכללי המחורז של הפרקים. בתרגומו נטה בן זבארה, במידת האפשר, ללשון המקרא, הואיל וסגנון 'ספר השעשועים', מושתת על המליצה המקראית. פעמים שהקישוט המליצי מאפיל על הדיוק בתרגום.³³ יש שהוא בוחז בשרשים דומים כדי לשמור על הצליל.³⁴ כשאין בכוחו לשמור על הדמיון בצליל בדברים שבפירוט, מסתפק הוא בחלק מן הפירוט ומשמיט את השאר.³⁵ תרגומו מלמדנו שהנוסח שלפניו שונה היה לפעמים מן הנוסח שלנו.³⁶ ופעמים שהוא אף מתוקן ועדיף על שלנו.³⁷ תרגומו מדויק ונאמן וכמעט שאין למצוא בו טעויות.³⁸ מכאן ראינו ששלט יפה בשפה הערבית.

יש שהתרגום משמש חומר לענייני לשון ומקרא וממנו למדים כיצד פירש

30. מבוא עמ' כב.

31. למותר הוא לסתור את דעתו של א. ליוונטאל, שהעלה אותה דוידזון (מבוא, עמ' כג), כי זבארה מצטט את פתגמיו על-פי הזכרון, מאחר ששמות החכמים המצויינים בכמה מפתגמיו שונים מן השמות המצויינים באותם פתגמים ב'מוסרי הפילוסופים' שתורגם בידי אלחריזי. והא ראינו: חלק מן הפתגמים אין שמות חכמיהם זהים אפילו במקורות הערביים. מלבד זה השוואה בין מקור לתרגום, בפתגמי בן זבארה שנתגלה מקורם, מעידה כי הוא תרגם את הפתגמים מן הכתב ולא על-פי הזכרון.

32. אלחריזי שבא אחריו שיכלל כבר, כאמור, את דרך התרגום והשתדל להגיש, ככל האפשר, את הפתגם המתורגם, בחרוזים.

33. מאמר ד.

34. הרם=הרס (מאמר פו); כד'ב=כזב (מאמר פו).

35. מאמר צח.

36. מאמר טו.

37. מאמר ל.

38. רק במאמר עב גיליתי שגיאה בתרגום.

בן זבארה כתוב במקרא וכיצד הבין משמעות שורש³⁹. למותר הוא להדגיש את חשיבות המקור לצורך הבנת התרגום. חשיפת שמות איש-המאמר וזיהוי תקופתם מאירים בבחירות את הדברים. כשהמאמר סתום ומגומגם בתרגומו מסייע המקור להארת משמעותו⁴⁰.

המקור נותן בידינו כלים לביקורת-הנוסח של התרגום. על פיו ניתן להכריע בין גירסות שונות ולקבוע את הנוסח המתוקן⁴¹. יש שהוא מבחיר משמעות מלה מסוימת בתרגום שלא הובנה כראוי, מאשש אותה ומבטל הצעת נוסח חדשה שהוצעה⁴². הוא אף מסייע לנכש טעויות שנפלו עקב אותיות דומות⁴³. כל הניתוח האמור למעלה מתבסס על המקבילות הערביות שנתגלו. מובן מאליו שעם גילוי מקורות נוספים או מקבילים עלולות כמה הנחות וקביעות להשתנות.

רשימת קיצורי המקורות הערביים (בסדר א"ב)⁴⁴:

אלאחאדית' = אלאחאדית' אלמטרבה (שיחות מרגינות). נדפס ב'ארבע רסאיל' (ארבע אגרות) על ידי לויס שיכ'ו, בירות 1920–1923. המחבר: אבן אלעברי (Bar Hebraeus), סופר סורי ממוצא יהודי שחי במאה ה"ג ט, לו.

אכ'באר = אכ'באר אלטר'אף ואלמתמאג'ין (ידיעות הפקחים והמתבדחים). דמשק 1347 ה. המחבר: אבן אלג'וזי, סופר פורה ורב צדדי (מת 1200). י, נו.

אלאמאלי = כתאב אלאמאלי (ספר ההכתבות) קהיר 1926. חיבור בלשני. המחבר: אבו עלי אלקאלי אלבגדאדי, האיש שהכניס את מדע הפילולוגיה לספרד (מת 967). עז, צח.

ביאן = כתאב אלביאן ואלתביין (ספר הרטוריקה) קהיר 1926. מחברו: עמר בן בחר אלג'אחט'. סופר והוגה דעות נודע (מת 869). ד, סג, סד.

ג'אחט', אלמחאסן = אלמחאסן ואלאצ'דאד (המעלות הנאות והיפוכן) קהיר 1324 ה. בספר נידונים הצדדים הטובים והרעים של כל מידה ומידה. פז, צח.

אלג'ר = ג'ר אלכ'צאיין אלואצ'ח'ה וע'ר אלנאקאיין אלפאצ'ח'ה (פניני הסגולות הברורות ומומי החסרונות המחפירים). ללא ציון מקום דפוס ושנת דפוס. המחבר: אבו אסחאק ברהאן אלדין אברהים אלמערופי באלוטואט (מת 1318). ל, סג, מח, עב.

39. במאמר סד תרגם את הלשון *أغلظا له* שעניינו דיברו השנים עמו בגסות, והעתירו עליו דבריהם. המליצה שאולה מן הכתוב 'והעתרתם עלי דבריהם' (יחזקאל לה, יג). רש"י ורד"ק פירשוהו, בעקבות הארמי, הרביתם (אסגיתון). אולם מנחם במחברתו (עמ' 140), דויד אלפאסי באגרונו (מהדורת סקוס, ח"ב עמ' 441, 57), ר' יונה בן ג'נאח (כתאב אלאצול, מהדורת ג'באר עמ' 556), ר' שלמה בן פרחון ב'מחברת הערוך' (פרעסבורג תר"ד נב, א) והרד"ק ב'ספר השרשים' (ברלין תר"ז עמ' תקסח) פירשוהו מלשון דיבור עבה וגס. אף בן זבארה הבינו כך ועל פי זה תרגם.

40. מאמר סז.

41. מאמר סג.

42. מאמר סה.

43. 'אחד – אחר', מאמרים לו, נו.

44. 'ה' ליד תאריך הוצאה, מציין כי התאריך הוא לפי הספירה המוסלמית. המספרים באותיות עבריות שבסוף כל ערך מציינים את סימני האמרות השאובות מספר זה.

יהודה רצהבי

- ד"ל = ד"ל אלמאלי ואלנואדר (ספחי ההכתבות, והאנקדוטות) קהיר 1926. המחבר: אבו עלי אלקאלי אלכונאדי (מת 967). נה, עז.
- אלכנו = אלכנו אלמדפון (האוצר הטמון) קהיר 1288 ה. המחבר: ג'לאל אלדין אלסיוטי. מחבר פורה בענפי מדע שונים (מת 1505). ב, מח.
- אלכשכול = אלכשכול (ילקוט) קהיר 1316ה. המחבר: בהא אלדין אלעאמלי. סופר ששימש מופתי בפרס (1546–1622). ב, כז, כט, לח, מח, סה, סז.
- אלמחאסן = כתאב אלמחאסן ואלמסאוי (ספר המעלות הנאות והמדות הרעות) קהיר 1906. הנושאים מוגשים מנקודת ראות של שבח וגנאי. המחבר: אברהים בן מחמד אלביהקי (ראשית המאה העשירית). נו, צט.
- מחאצ'ראת = מחאצ'ראת אלדבא ומחאוראת אלשערא אלבלגא (מסיבות המשכילים ושיחות המשררים המליצים) קהיר 1326ה. חומר בנושאים שנידונו בחוגי המשכילים. המחבר: אבו אלקאסם אלראנב אלצפהאני (מת 1108). כה, כז, מט, נו, עז.
- אלמסתטרף = אלמסתטרף פי כל פן מסת'רף (הדברים המעניינים בכל המקצועות הנאים) קהיר 1911. מעין אנציקלופדיה בנושאים שונים. מחברו: אחמד אלעאבשיה (מת 1397). לב, מח.
- נהג' = נהג' אלבלאגה מן כלאם אמיר אלמומנין עלי בן אבי טאלב (דרך צחות, מאמרות נגיד המאמינים עלי בן אבי טאלב). קהיר, דפוס אלרחמאניה. חסר שנת דפוס. מחברו: אלשריף אלרצ'י (מת 1015). נו, פו.
- סראג' = סראג' אלמלוך (מאור המלכים) קהיר 1901. הספר דן ביחסי שליטים ונתיניהם. מחברו: אבו בכר מחמד בן אלוליד אלטרטושי מספרד (מת 1126). נו.
- עיון = עיון אלאכ'באר (עיקרי הידיעות) קהיר 1925. מעין אנציקלופדיה על נושאים שונים: שלטון, מלחמה, ידידות, נשים וכיוצא. מחברו: עבדאללה אבן קתיבה (מת 889). נב-נג, נו, צט.
- אלעמדה = אלעמדה (המשענת) קהיר 1934. ספר על אמנות השירה. המחבר: אבן רשיק אלקירואני (מת 1070). יב.
- אלעקד = אלעקד אלפריד (הענק המיוחד במינו) קהיר 1913. מעין אנציקלופדיה בשירה ופרחה על נושאים שונים. מחברה: אבן עבד רבה מקורדובה (מת 940). נב-נג, נו, צט.

פתגמים ומקבילותיהם⁴⁵

1 (ב). ואמרו, כי אדם אחד חרף אדם אחר ולא ענהו. אמרו: מדוע לא תענהו? – אמר: אני לא אבא בקרב אשר המנצח בו מנוצח.

(1) وسب رجل بعض الحكماء فقال له الحكيم لست ادخل في حروب الغالب فيها شر من المغلوب (אלכנז, עמ' 29).

[חירף אדם את אחד החכמים. אמר לו החכם: איני נכנס בקרבות אשר המנצח בהם רע יותר מן המנוצח].

(2) شتم رجل سنحنيس الحكيم فامسك عنه فليل له في ذلك فقال لا ادخل حرباً الغالب فيها اشر من المغلوب (אלכשכול, עמ' 202).

[חירף אדם את סנחניס החכם. החריש. העירו לו על כך. אמר: לא אכנס למלחמה אשר המנצח בה יותר רע מן המנוצח].
בן זבארה תואם את נוסח (2).

2 (ד). ואמרו, כי אחד מן הנבונים שבח המלך והיה חושדו. אמר: אני יותר חשוב מאשר חשבת וחכם מאשר שבחת.

وأثنى رجل على علي بن أبي طالب رضى الله تعالى عنه فأقرط وكان علي له متهماً فقال : انا دون ما تقول وفوق ما في نفسك (ביאן, ח"ב עמ' 151).

[הילל אדם את עלי בן אבי טאלב, אלהים ירצהו, והפליג בשבחו. והיה עלי חושד בו. אמר: אני פחות ממה שאמרת ויותר ממה שאתה חושב].

תרגום לא מדויק של המשפט האחרון; השגת צימוד הפוך בתרגום: 'חשבת, שבחת'. ד' מציין את הדמיון שבין מאמרנו לבין הפתגם הערבי: 'אנא דון זהא ופוק מא פי נפסק' (מג'מע אלאמת'אל, אלמידאני קהיר 1352ה, ח"א, עמ' 54).

3 (ח). ואמר, כי אחד צעק אל המלך: אדוני, פקידך עשקני! ויחרף אותו המלך. ויאמר: אהה, נכנסתי בתלונה אחת ואצא בשתים.

قيل دخل رجل على كسرى ابرويز فشكا عاملا له غضبه على ضيعة له قال كسرى منكم هي في يدك قال منذ اربعين سنة فقال انث تأكلها منذ اربعين سنة ما عليك ان يأكل منها عاملي سنة فقال ما كان على الملك ان يأكل بهرام جور الملك سنة واحدة فقال ادفعوا في فقاء واخرجوه فاخرج

45. לשם הקלה על המעיין שילבתי, באותיות עבריות, את מספר הפתגם שבמהדורת 'ספר שעשועים' (ציוני הפתגמים בכל מחקר זה נעשו לפי מספרם שבספר).

יהודה רצה בי

فأمكنه التفاتة فقال دخلت بمظلمة وخرجت بثنتين فقال كسرى ردوه وأمر
برد ضيعته وجعله في خاصته (אלמחאסן, ח"ב עמ' 120).

[מספרים כי נכנס אדם אל כסרי אברויז⁴⁵, והתאונן על נציב שלו,
כי גזל את אחוזתו. אמר כסרי: ממתי היא ברשותך? אמר: זה ארבעים
שנה. אמר: אתה אוכל את יכולה זה ארבעים שנה. מה איכפת לך
אם יאכל ממנה נציבי שנה אחת? אמר: מה איכפת למלך שיאכל
בהראם ג'ור⁴⁵ את המלוכה שנה אחת? אמר: הדפו אותו בעורפו
והוציאוהו! כשהוצא נפל מבטו מבלי משים על המלך. אמר:
נכנסתי בעושק אחד ויצאתי בשנים. אמר כסרי: החזירוהו! ציוה
להחזיר לו את אחוזתו, והושיבהו בין בני פמליתו].
נוסח בן זבארה הינו תמצית קצרה של סיפור המעשה. חסרים בו
חילופי הדברים בין השנים והסיום המאושר של המעשה.

יום אחד בא מלך אחד אל בית אחד משריו ושאל לבנו, והוא נער
קטן: איזהו טוב, ביתי או בית אביך? אמר: בית אבי כל זמן שהמלך
בו.

(1) ركب المعتصم الى خاقان يعود والفتح صبي يومئذ فقال له المعتصم:
ایما أحسن دار أمير المؤمنين او دار ابيك؟ فقال اذا كان أمير المؤمنين
في دار ابی فدار ابی احسن (אכ"באר, עמ' 105).

[רכב אלמעטצם⁴⁶ אל כ'אקאן כדי לבקרו בחוליו. היה אלפתח אז
נער. אמר לו אלמעטצם: איזה משני הבתים נאה יותר: בית נגיד
המאמינים או בית אביך? אמר: כאשר נגיד המאמינים נמצא בבית
אבי הרי בית-אבי נאה יותר].

(2) عاد الخليفة المعتصم خاقان عند مرضه وكان لخاقان اذ ذاك ابن اسمه
الفتح. فقال له المعتصم: دارى احسن أم دار أبيك. فقال: ما دام
امير المؤمنين في دار أبی فهي احسن (לטאייף, עפ"י מג'אני אלעדב,
ח"א עמ' 57).

[ביקר הכליף אלמעטצם את כ'אקאן בחוליו. היה לכ'אקאן אז בן
ושמו אלפתח. אמר לו אלמעטצם: ביתי נאה יותר או בית אביך?
ענה: כל זמן שנגיד המאמינים בבית אבי הריהו נאה יותר].

משורר אחד היה מספר שיריו לרעיו וחבריו, והיה כיניהם נער אחד.
אמר: ייטיבו בעיניך שירי או ינעמו דברי? אמר: מאד. אמר: תשמח
שאהיה אביך? אמר הנער: לא, אבל אשמח שתהיה אמי ויהיה אבי
בא עליך, ויכלם.

44. מלך פרסי עושק שהורד מכסאו (שנות שלטונו 580–628).

45. אויבו של מלך פרס שנוצח על ידו.

46. כליף עבאסי (שנות שלטונו 833–842).

מקורות לפתגמים ב'ספר שעשועים'

(1) وكان الفرزدق مرة ينشد، والكميت صبي، فاجاد الاستماع اليه، فقال له: يا بني أيسرك أني ابوك؟ قال: أما أبي فلا أرى به بدلا، ولكن يسرني أنك أمي، فافحمه حتى غص بريقه (אלעמדה, ח"א עמ' 62).

[פעם היה פרזדק⁴⁷ מדקלם שיר בשעה שכמית⁴⁴ היה נער. הקשיב אליו רב-קשב⁴⁸. אמר לו: בני, התשמח שאהיה אביך? אמר: אשר לאבי – איני סבור שיש לו תמורה. אך אשמח שתהיה אמי. הקהה את שניו עד שנחנק ברוקו].

(2) كان غلام يستمع للفرزدق وهو ينشد قصيدة على جمع كبير، فكان هذا الغلام يصفق طرباً. فلما انتهى من انشاده استدناه، وقال: أأعجبك شعري؟ قال الغلام: لم اسمع مثله في الجودة والرصانة والمعنى. فدخل الفرزدق الزهو، وقال للغلام: ايسرك أن اكون اباك؟ فقال الغلام: اما أبي فلا ابتغي به بدلا، ولكن يسرني ان تكون أمي!⁴⁹

נהיה נער מאזין לפרזדק כאשר דקלם שיר לפני קהל גדול. היה נער זה מוחא כפים משמחה. כשסיים את הדקלום ביקש ממנו⁵⁰ שיתקרב אליו. אמר לו: נשא חן בעיניך שירי? אמר הנער: לא שמעתי שיר משובח, רציני ורב משמעות כמותו. התגנבה השחצנות ללב פרזדק ואמר לנער: התשמח כי אהיה אביך? אמר הנער: אשר לאבי לא אחפוץ להמיר אותו. אך אשמח שתהיה אמי].

בן זבארה מתאים יותר לנוסח (2). בנוסח (1) חסרים חילופי הדברים על טיב השיר. בנוסח (2) לא צוינה הכלימה שנרמה למשורר. בשני הנוסחים חסר הפסוק: 'ויהיה אבי בא עליך', וכנראה השמיטוהו מטעמי מוסר וצניעות. אבן רשיק מעלה את סברתם של כמה אנשים שמעשה זה אירע לרבים.

6 (טו). ונכנס כבד אחר אל חולה לנחמו מחליו. אמר: מה הרע אשר קרך בחלייך? אמר: שבתך עמי.

عاد الاعمش أبوا⁵¹ حنيفة فقال له بعد ما أبرم في جلوسه: يا أبا محمد ما أشد⁵² شيء مر بك في علتك؟ قال جلوسك عندي، قال ما تشتهي؟ قال أشتي أن لا أراك (אלגרר, עמ' 455).

[ביקר אלאעמש⁵³ את אבו חניפה⁵⁴ בחלותו. לאחר שהוגיע אותו

47. משורר מתקופת אומייה (מת בשנת 728 בקירוב).

48. כמית בן זיד הצטיין בשירי תהילה לבית-האשם (מת 744).

49. מילולי: היטיב להקשיב אליו.

50. לצערי שכחתי לציין מקורו.

51. צ"ל אבא.

52. כלומר, מן הנער.

53. נראה שהנוסח לפני בן זבארה היה אשר.

54. סלימאן אלאעמש (מת 764). מבעלי המסורה.

55. ראש אחת מארבע אסכולות-ההלכה שבאסלאם, הידועה בדוגמות המתונות שלה

(מת 767).

יהודה רצה בי

בישיבתו עמו אמר לו: הוי, אבו מחמד, מה הדבר הקשה ביותר שעבר עליך בחולייתך? אמר: שבתך עמי! אמר: מה תאוות נפשך? אמר: מתאוות אני שלא לראותך].
בתרגום בן זבארה חסר סוף הדו־שיח. אין להכריע אם בן זבארה קיצר על דעתו או שהמקור שלפניו לקה בחסר.

7 (יט). ופעם אחת יצא החכם הזה ושמו דיוגניש עם עשיר גדול ללכת אל אחד המקומות. ויראו לסטים באים. ויאמר העשיר: אוי לי אם יכירוני, אמר החכם: אוי לי אם לא ידעוני!

سافر سقراط مع غني ما فاخبر ان في الطريق لصوصاً. فقال الغني: ويلاً لي لو عرفوني. فقال سقراط: اما انا فالويل لي ان لم يعرفوني (אלאחאדית, עמ' 42 מס' 55).

[נסע סוקרטס עם עשיר אחד. סיפרו לו כי יש בדרך לסטים. אמר העשיר: אוי לי אם יכירוני. אמר סוקרטס: אך אני, אוי לי אם לא יכירוני].
שינויים: בן זבארה גרס 'ויראו' במקום 'סיפרו לו'.

8 (כג). והביט דיוגניש הנז' אל איש יפה תואר ויפה מראה, והוא מרבה לשקר. אמר: הבית יפה ושכנו מכוער.

ونظر بعض الحكماء الى رجل سوء حسن الوجه فقال اما البيت فحسن واما الساكن فردى. (אדב אלדניא ואלדין, אלמאורדי, קהיר 1315 ה, עמ' 104).

[התבונן חכם אחד באדם רע שפניו נאות. אמר: אשר לבית – נאה הוא! אשר לדייר – גרוע הוא].
שינויים: בן זבארה נוקב בשם החכם, (דיוגניש); גרס 'מרבה לשקר' במקום 'איש רע'. לפי המקור יש לנקד 'יִשְׁכְּנו'.

9 (כה). ושאלו לו על אדות המות, ויאמר: המות פחד העשירים ותאוות הדלים. وسئل فيلسوف عن الموت فقال هو فزع الاغنياء وشهوة الفقراء (מחאצ'ראת, ח"ב עמ' 293).

[שאלו פילוסוף על אודות המות. אמר: הוא חרדת העשירים ותאוות העניים].
בן זבארה 'ושאלו לו', והכוונה לדיוגניש שנוכר באמרה כד.

10 (כז). ואמרו: לערבי אחד מת אחיו. ואמרו לו: מה היתה סבת מותו? אמר: היותו.

(1) وقيل لرجل ما كان سبب موت فلان؟ قال كونه (מחאצ'ראת ח"ב, עמ' 289).

[אמרו לאדם: מה היתה סבת מותו של פלוני? אמר: היותו].

מקורות לפתגמים ב'ספר שעשועים'

(2) قيل لبعض الحكماء ما سبب موت فلان قال كونه (אלכשכול, עמ' 277).

[אמרו לאחד החכמים: מה סיבת מות פלוני? אמר: היותו].
שינויים: לפי בן זבארה בעל המאמר הוא ערבי שמת אחיו; לפי (2) –
אחד החכמים, ולפי (1) – סתם אדם. נוסח בן זבארה דחוק, שכן קשה
להניח שאח יתבטא כך על אחיו, עצמו ובשרו.

11 (כט). ואמר אחד לאשת אביו: זונה. אמרה לו: אם הייתי זונה היה נולד
לי מאביך בן כמוך.

قال ولد الاحنف لجارية ابيه يا زانية فقالت لو كنت زانية لما اتيت
بمثلك (אלכשכול, עמ' 272).

[אמר בנו של אחנף לשפחת אביו: הוי, זונה! אמרה: לו הייתי זונה
לא ילדתי אדם כמוך].

השינויות היא בתשובה שבנוסח המקור ולא שבנוסח בן זבארה. נראה
שנשמטה בטעות מלית 'לא'. יעיד על כך הנוסח העברי של ק: אמר לו (צ"ל:
אמרה לו – י"ר) זונה אני שילדתי לאביך בן כמוך'.

12 (ל). ואמר אחד לאשה יפה: אלו היה כרצוני הרגתיך. אמרה לו: ולמה?
אמר: כי את זונה. אמרה: וכל הזונות תהרוג? אמר: כן. אמרה לו:
אם כן החל באמך וכלה באשתך.

وقال رجل لمغنية: اشتهي ان اقتلك. قالت ولم؟ قال: لانك زانية.
قالت: فكل زانية تقتل؟ قال: نعم. قالت: فابدأ بمن تعول (אלגור,
עמ' 201).

[אמר אדם לזמרת: מתאוה אני להורגך. אמרה: למה? אמר: לפי
שזונה את! אמרה: וכי כל זונה אתה הורג? אמר: הן. אמרה: אם כן,
החל במי שאתה מפרנס].

שינויים: א. 'זמרת' (לאשה יפה). יש להכריע לצד נוסח בן זבארה, וכנראה
שלפנינו טעות שיסודה בחילופי מלים דומות: غانية (יפהפיה) – مغنية (זמרת).
ב. 'מתאוה אני להורגך' (אלו היה כרצוני הרגתיך); ג. 'החל במי שאתה
מפרנס' (החל באמך וכלה באשתך). נוסח בן זבארה שונה, אך לא נוגד,
לפי שהאשה והאם בכלל הנפשות שאדם תומך ומכלכל אותן.

13 (לב). וראה חכם אחד כסיל יושב על אבן אחת. אמר: הנה אבן על אבן.

نظر بعض الحكماء الى أحقق على حجر، فقال: حجر على حجر (אלמסתתרף,
עפ"י מג'אני אלעדב, ח"א עמ' 89).

[התבונן חכם אחד בכסיל היושב על אבן. אמר: אבן על אבן!].

14 (לז). ואמרו לחכם אחד: המלך לא יאהבך! אמר: המלך לא יאהב גדול
ממנו.

יהודה רצה בי

قیل לאחר: ما بالك لا يحبك الملك؟ فقال ان من عادة الملوك ان لا يحبوا من هو اعظم منهم (אלאחאדית', עמ' 40 מס' 18).

[אמרו (לחכם) אחר: למה אין המלך אוהב אותך? אמר: מדרכם של מלכים שאינם אוהבים מי שגדול מהם].

במקור הערבי כלול מאמר זה בפרק 'אמרות מועילות לפילוסופים היוונים'. בן זבארה מציג את הדברים כעובדה ואילו במקור כשאלה. התשובה אצל בן זבארה בלשון יחיד ובמקור בלשון רבים. לפי המקור יש להגיה 'אחר'.

המאמר ל"ח הבא אחרי פתגם זה פותח 'ושאלו אותו'. כיוון שלפי המקור הערבי הוא על סוקרטס, הרי שגם ל"ז מכוון לסוקרטס. ברגר (עמ' 236) ציין את מקורו מתוך בר-עברי (תרגום אנגלי) ומתוך 'כתות ודתות' לשהרסטאני (תרגום גרמני).

15 (לח).

ושאלו אותו: איזה מן הבהמות יותר יפה? אמר: האשה.

قیل لسقراط اي السباع أحسن فقال المرأة (אלכשכול, עמ' 68).

[אמרו לסוקרטס: איזו מחיות-הטרף יותר יפה? אמר: האשה].

16 (מח).

ואמר שהיה איש מריב עם חכם. ויאמר לו: אם תאמר דבר אחד אומר עשרה. השיב החכם: אכן, אם תאמר עשרה לא תשמע אחד.

(1) وقال رجل للأحنف في مشاجرة وقعت بينهما ان قلت كلمة لتسمعني عشر

كلمات فقال الاحنف لو قلت عشرة لم تسمع واحدة (אלגור, עמ' 271);

לשון דומה עיון, ח"א עמ' 285; 'אלכנז', עמ' 29; אלמסתטרף עפ"י מג'אני אלאדב, ח"ב עמ' 147).

[אמר אדם לאחנף⁵⁵, בריב שנפל בין שניהם: אם תאמר דיבור אכן תשמע עשרה. אמר אלאחנף: לו תאמר עשרה לא תשמע אחד].

(2) قال بعض السفهاء لبعض الحكماء والله ان قلت واحدة سمعت عشرة،

فقال الحكيم والله لو قلت عشرة لم تسمع واحدة (אלכשכול, עמ' 231).

[אמר אחד הסכלים לאחד החכמים: באלהים, אם תאמר (דיבור) אחד תשמע עשרה. אמר החכם: באלהים: לו תאמר עשרה לא תשמע אחד].

בן זבארה קרוב יותר לנוסח (1). שינויים בנוסח (2): 'אחד הסכלים' (איש); עניין המריבה חסר.

17 (מט).

וישב מלך אחד על כסאו לשפוט את העם. ויבוא לפניו איש קצר,

ויצעק אליו לאמר: אדוני המלך, שמע צעקת העשוק! ולא פנה אליו.

ויאמר לו אחד משריו: למה לא תשמע צעקת העשוק? אמר המלך:

הקצר לא יעשקנו שום אדם. אמר הקצר: אדוני המלך, עושקי הוא

יותר קצר ממני. שחק המלך ודן את דינו.

55. אחנף בן קיס. בן שבט תמים. נודע במתינותו, בערמתו ובפיקחותו (מת 687).

מקורות לפתגמים ב'ספר שעשועים'

قیل ان كسرى جلس للمظالم فتقدم اليه رجل قصير فاخذ يصيح انا مظلوم وهو لا يلتفت اليه فقال المويذان انصفه فقال ان القصير لا يظلمه أحد فقال الرجل ان الذي ظلمني هو اقصر مني فضحك واشكاه (מחאצ'ראת, ח"ב עמ' 172).

[ואמרו שכסרי⁵⁶ ישב לדין דין עשוקים. ניגש אליו אדם קצר קומה, והתחיל צווח: 'אני עשוק! אך המלך לא שת לבו אליי. אמר לו הכהן האמגושי: הוצא משפטו לאור! אמר: הקצר לא יעשקנו אדם. אמר האיש: זה שעשקני קצר יותר ממני. צחק ושמע תלונתו].
בן זבארה תרגם בהרחבה. סתם ולא פירש בשמות: 'כסרי' (מלך אחד) 'כהן אמגושי' (אחד משריו).

18 (נב, ג). ואמר הכון לעולם הזה כאלו לעולם תחיה. ואמר: הכון לעולם הבא כאלו מחר תמות.

(1) حدثني ابو حاتم قال حدثنا الاصمعي عن حماد بن سلمة عن عبيد الله بن العيزار عن عبد الله بن عمرو انه قال: احثر لديك كأنك تعيش ابداً واحثر لآخرتك كأنك تموت غداً (עיון, ח"א עמ' 244).

[סח לי אבו חאתם ואמר: סח לנו אלאצמע⁵⁷ בשם חמאד בן סלמה בשם עביד-אללה בן אלעיוזאר בשם עבדאללה בן עמר לאמר: עמול⁵⁸ למען העולם הזה כאילו תחיה לנצח, ועמול למען העולם הבא כאילו תמות מחר].

(2) وقال عمرو بن العاص: اعمل لدنياك عمل من يعيش ابداً واعمل لآخرتك عمل من يموت غداً (אלעקד, ח"ב עמ' 37).

[ואמר עמרו בן אלעאץ⁵⁹: עשה למען העולם הזה כמעשה אדם אשר לעולם יחיה, ועשה למען העולם הבא כמעשה אדם שלמחר הוא מת].
בן זבארה הולם יותר את נוסח (1). 'הכון' – במקבילות עבריות התרגום מדויק יותר: 'חשוב, עשה, עבוד' (עיון הערת ד'). ברגר (עמ' 237) מעלה מקבילה מתוך 'חיי גדולי הפילוסופים' לדייוגנוס לרטיוס.

19 (נה). ואמרו, כי חכם אחד נחם אבל, אמר: כל מה שברא הבורא הוא קטן בתחלתו ויגדל אחר כך, מלבד האבל שהוא גדול בתחלתו ויקטן אחרי כן.

وحدثنا أبو بكر عن أبي عثمان عن التوزي عن أبي عبيدة قال: قال حذيفة بن اليمان: ما خلق الله عز وجل شيئاً إلا صغيراً ثم يكبر إلا المصيبة، فإنه خلقها كبيرة ثم تصغر. (ד"ל, עמ' 196).

56. כ'סרו. כינויו של מושל פרס בפי הערבים.

57. פילולוג גדול ואחד ממכנסי השירה הערבית העתיקה (741–831).

58. מילולי: חרוש. 59. גיבור ומצביא (מת 664).

וסח לנו אבו בכר⁶⁰ בשם אבו עת'מאן בשם אלתוזי בשם אבו עבדה לאמר: אמר חד'יפה בן אלימאן⁶¹: לא ברא האל יתעלה דבר אלא והוא קטן (בתחילה) ואחר-כך הוא גדל לבד מן האסון שברא אותו גדול (בתחילתו) ואחר-כך יקטן]. במקור לא צוינו נסיבות אמירת המאמר.

20 (ב). ואמר: השליח סימן דעת שולחו.

(1) ثلاثة اشياء تدل على عقول اربابها: الكتاب يدل على عقل كاتبه والرسول يدل على عقل مرسله والهدية تدل على عقل مهديها (סראג', עמ' 384; בנוסח קצר אלמחאסן עמ' 121).

[שלושה דברים מעידים על שכל בעליהם: המכתב מעיד על שכל כותבו; השליח – על שכל שולחו והמתנה על שכל בותנה].

(2) وقال علي: رسولك ترجمان عقلك وكتابك ابلغ ما ينطق عنك (בהג', ח"ב עמ' 218).

[אמר עלי: שולוחך – תורגמן שכלך; מכתבך – אמצעי ההבעה הצח ביותר שלך].

(3) وقالوا كتاب الرجل موضع عقله ورسوله موضع رايه (עיון, ח"א עמ' 281; לשון דומה אלעקד, קהיר 1940, ח"ב עמ' 262).
[ואמר: מכתב האדם – במקום שכלו; ושליחו במקום דעתו].

בן זבארה בחר לעצמו חלק מן הפתגם, ולשונו הולם את נוסח (1). נוסח (2) מייחס את המאמר לעלי בן אבו טאלב.

21 (ב). ואמר, כי בחר אחד ראה זקן הולך בכבודות, אמר אליו: זקן, מי שם בכבל רגליך? אמר: הזמן אשר הנחתיו יכין בכל יום כבליך.

(1) ورأى آخر شيخاً مسناً فقال له: يا شيخ من قيدك؟ قال الذي خلفته يفتل قيدك (אכ'באר, עמ' 81).

[ראה אחר זקן מופלג. אמר לו: זקן, מי כבל אותך בשלשלאות? אמר לו: זה אשר הנחתי אחרי למען יגדול את כבליך].

(2) وهذا من قول شيخ مر به غلام فقال: يا عاه قد قصر قيدك، فقال: تركت الذي قيدي يفتل قيدك (מחאצ'ראת, ח"ב עמ' 196).

[לשון זה מתוך דיבור של זקן, שחלף בחרור על פניו. אמר לו: דוד, נתקצרו כבליך! אמר: הנחתי זה שכבלני למען ישזור את כבליך].
בן זבארה קרוב לנוסח (1), והרי השינויים ביניהם: 'אחר' (בחרור אחד⁶²);

60. הראשון בארבעת הכליפים האורתודוקסים. נבחר לכליף בשנת 632 וזכה לכינוי 'אלצ'דיק' (הצדיק).

61. מגדולי ה'צחאבה' (חברי הנביא).

62. לפי זה יש להגיה 'אחר'.

מקורות לפתגמים ב'ספר שעשועים'

'זקן מופלג' (זקן הולך בכבודות); 'זה אשר' (הזקן אשר); 'גדול' (יכין בכל יום).

22 (ס).

ואמרו: לא תאכל סם המות בבטחך על הצרי.
 لا تشرب السم اتكالا على ما عندك من الترياق (אלכשכול, עמ' 39).
 נאל תשתה את הסם מתוך הסתמכות על הצרי שברשותך].
 במקור כלול הפתגם בתוך קבוצת פתגמים נבחרים המוכתרים בכותרת:

هذه كلمات تستحق ان تكتب بالنور على وجنات الحور

[מאמרים אלה ראויים להיכתב באש על לחיי היפיפיות של גן העדן].
 שינויים: בן זבארה גרס לגבי 'סם' לשון אכילה. 'הצרי שברשותך' (הצרי),
 ברגר (עמ' 228–229) ציין את מקורו על פי 'כלילה ודמנה'.

23 (סג).

ושר אחד שלח למלך גדי עזים, ואמר לו: אכול מכליותיו, כי הם מרבים את המוח. אמר המלך: אלו היה אמת היה ראש המלך כראש הפרד.

قال أبو الحسن: وتغدى «أبو السرايا» عند سليمان بن عبد الملك، وهو يومئذ ولي عهد، وقدامه جدي فقال: كل من كليته فانه يزيد في الدماغ. فقال: لو كان هذا هكذا لكان رأس الأمير مثل رأس البغل (ביאן, ח"ב עמ' 172; לשון דומה אלגרי, עמ' 222).

נוסח 'אלגרי': אבו אלסרבאל.

נאמר אבו אלחסן: סעד אבו אלסראיא את ארוחת הצהריים אצל סלימאן בן עבד אלמלך⁶² – בימים ההם היה יורש עצר – ולפניו גדי. אמר: אכול מכליתו כי היא מוסיפה למוח. אמר: לו היה הדבר כך כי אז היה ראש הנסיך כראש הפרד].

בן זבארה קיצר בתיאור המעשה. בשני המקורות הלשון הוא 'סעד ארוחת צהרים'. לעומת זה בנוסח העברי קיימות שתי גרסות: גרסת הפנים – 'שלח', גרסת ק' וברה'. יש להכריע איפוא לצד 'וברה' כלשון המקורות (ב ק הפתגם קרוב בכללו יותר אל המקור הערבי).

24 (סד).

ואמרו, כי נקראו אל בית המלך שני משוגעים לצחק בהם. והעתירו עליו דבריהם⁶³, והכעיסוהו בהבליהם. אמר המלך: הביאו שר הטבחים. אמרו: אוי נא לנו! היינו שנים ושכנו⁶⁴ שלשה. ויצחק המלך ולא הרגם.

(1) قال أبو الحسن: دعا بعض السلاطين مجنونين ليحركهما فيضحك مما

⁶². אחד מבניו של הכליף האמוי עבד אלמלך. שנות שלטונו (715–717).

⁶³. בן זבארה פירש את הכתוב 'והעתרתם עלי דבריכם' (יחזקאל לה, יג) לשון דיבור גס, כפי שפירשוהו אלפאסי ובן ג'נאח, ועל פי זה תרגם "אגלט" (עין מבוא).

⁶⁴. כלומר, נעשינו.

יהודה רצהבי

يحيى منها، فلما أسمعاه وأسمعهما غضب ودعا بالسيف، فقال أحدهما لصاحبه: كنا مجنونين فصرنا ثلاثة (ביאן, ח"ב עמ' 167).

ואמר אבו אלחסן: קרא אחד הסולטאנים לשני מטורפים כדי להניעם (לשיחה) ולצחוק מדבריהם. לאחר שדיברו באזניו ודיבר באזניהם חרה אפו וקרא להביא חרב. אמר האחד לחבירו: היינו שני מטורפים ונעשינו שלושה).

(2) وأدخل بهلول على الرشيد وعنده عليان فكلهما فاغظا له في القول وأمر بالنطع والسيف. فقال عليان: كنا مجنونين فصرنا ثلاثة فضحك الرشيد وعفا عنها (אלגרר, עמ' 125).

הוכנס בהלול⁶⁵ אל אלרשיד⁶⁶ בעת שעליאן⁶⁷ היה אצל. שוחח עם השניים ואלה דיברו עמו בגסות. ציוה להביא שטיח-עור וחרב⁶⁸. אמר עליאן: היינו שני מטורפים ונעשינו שלושה. צחק אלרשיד ומחל להם.

מצד פרטי המעשה מהווה נוסח בן זבארה מזיגה של שני הנוסחים.

25 (סה). ואמרו, כי היה איש אחד קורא: איה הנזירים בעולם הזה?⁶⁹ המבקשים העולם הבא? אמר אליו חכם אחד: הפוך דבריך ושית ידך על מי שתצא.

سمع رجل رجلاً يقول: أين الزاهدون في الدنيا. الراغبون في الآخرة. فقال له: يا هذا اقلب كلامك وضع يدك على من شئت (מג'אני אלאדב, לויס שיכיר, בירות 1913. ח"ב עמ' 162).

איש שמע אדם אומר: היכן המזירים עצמם מענייני העולם הזה, החפצים בעולם הבא? אמר לו: הפוך דבריך והנה ידך על מי שתחפץ. לשון הפתיחה בנוסח אחר שמועץ⁷⁰ הזהד⁷¹ ביום من الايام شخصاً يقول الخ (אלכשכול, עמ' 115).

באחד הימים שמע אחד הנזירים אדם אומר וכו'.

26 (סז). ואמר אחד מהשרים אל איש שהיה לפעמים בא אל ביתו, והיה הולך והוא רוכב על פרדתו, ויום אחד בא על רגליו. אמר אליו: מה עשית⁷²

65. מטורף נודע. יליד כופה שבעיראק.

66. הכליף העבאסי הגדול, שהספרות עיטרה אותו בעטרת זוהר והוד (ימי שלטונו 786–809).

67. משוע נודע.

68. שטיח עור נועד לנידונים למיתת-סיף לכרוע עליו.

69. בן זבארה תירגם ב... אך משמעות ה'בית' כאן הוא 'בענין, בנוגע ל...'. כמשמעותה בערבית, ולא כהגדרת-מקום. ד' שהבינה כמגדיר רומז למקום ניסה להציע את הנוסח 'איה הנזירים מהעולם הזה', אולם אין צורך בהגהת הנוסח.

70. ד' ניקד תיבה זו 'עֲשִׂית'. לפי המקור יש לנקדה 'עֲשִׂית'. וצ"ל 'מה עשית בפרדתך'.

מקורות לפתגמים ב'ספר שעשועים'

פרדתך? אמר: אדוני, המספוא יקר מאד ולא יכולתי לכלכלה. אמר:
התחשוב כי נשאר ספוקה בידך?

قال ابن سيرين لرجل كان يأتيه على دابة فأتاه يوماً راجلاً ما فعلت
بدابتك فقال قد اشتدت على مؤنتها فبعها، فقال ابن سيرين افتراه خلف
رزقها عندك (אלכשכול, עמ' 246).

[אמר אבן סירין⁷¹ לאדם – שהיה רגיל לבוא אליו על גבי בהמה
ובא אליו באחד הימים ברגל – מה עשית עם בהמתך? אמר: קשתה
עלי כלכלתה ומכרתיה. אמר אבן סירין: כלום סבור אתה שהאלהים
הניח פרנסתה בידך?]

27 (עב). ואמרו: שלשה דברים ילאו את האדם, והם: נר שחשך אורו, ושליח
מתמהמה, ושולחן מיחל למי שיבוא.

وقال الاصمعي ستة يضمن وربما قتلن انتظار المائدة ودمدمة الخادم والسراج
المظلم وبكاء الاطفال وخلاف من تحب ورؤية الثقیل (אלגרר, עמ' 455).

[אמר אלאצמע⁷²: שישה (דברים) מלאים ומייגעים, ויש שהם
ממיתים: ציפיה לסעודה, רטינה של משרת, עששית חסוכה, בכי
התינוקות, פרידה (?) מן האהוב וראיית הטרחן].

במקור 'שישה' ואילו בן זבארה 'שלושה'. מן הראוי לציין שהשלושה שבחר
לו בן זבארה הם שלושת הראשונים שבפירוט.
שינויים: 'רטינה של משרת' (ושליח מתמהמה); 'ציפיה לסעודה' (ושולחן
מיחל למי שיבוא⁷³).

28 (עו). ואמרו לבזיר אחד: למה תלבש סות שחורים? אמר: הוא יותר ראוי
לבעלי עונות.

وقيل لراهب لم تلبسون السواد؟ قال لانه اشبه بلباس المصيبة (מחאצ'ראת,
ח"ב עמ' 209).

[שאלו לבזיר: למה תלבשו שחורים? אמר: לפי שהוא דומה יותר
ללבוש האסון].

שינויים: 'דומה יותר ללבוש האסון'⁷⁴ (יותר ראוי לבעלי עונות).

29 (עז). ואמרו לבזיר, איך תראה הזמן? אמר: יבלה הגופות ויחדש הדאגות.

قال وحدثنا أبو بكر قال حدثنا أبو مسلم قتيبة عن المدائني قال: لقي عالم
من العلماء راهباً من الرهبان، فقال له: يا راهب، كيف ترى الدهر؟

71. אבו בכר מחמד בן סירין (653–729). סופר מבצרה שנודע בחסידותו.

72. ר' הערה 57.

73. תרגום מוטעה של 'ציפיה לשולחן'. עניינה: אדם המצפה לשולחן אחרים.

74. הכוונה ללבוש האבל.

יהודה רצהבי

قال يخلق الأبدان، ويجدد الآمال، ويباعد الأمنية، ويقرب المنية (ד"ל, עמ' 42; לשון דומה אלאמאלי, ח"ב עמ' 57).

[אמר: סח לנו אבו בכר⁷⁵ לאמר: סח לנו אבו מסלם קתיבה בשם אלמדאיני לאמר: פגש מלומד מן המלומדים בנזיר מן הנזירים. אמר לו: הוי הנזיר! כיצד רואה אתה את הזמן? אמר: מבלה הגיוות, מחדש התקוות, מרחיק את השאיפה ומקרב את המוות].

בן זבארה נטל מן הפירוט את המחצית הראשונה. בספר 'בן המלך והנזיר' (שער כ) ניתן הפירוט המלא שלפנינו. שינויים: מחדש התקוות ('יחדש הדאנות'). הנוסח ב'בן המלך והנזיר' הוא: 'ומחדש התקוה' כנוסח הערבי.

30 (פ). ואמרו כי היגון חצי ההרס, והעוני המות הגדול.

(1) وقال علي: الفقر الموت الأكبر (נהג', ח"ב עמ' 184).

[אמר עלי: העוני הוא המוות הגדול ביותר].

(2) اظم نصف الهرم (נהג', סדרת אלרואיע, בירות 1927, עמ' 6 מס' 45).

[היגון מחצית תשישות הזיקנה].

הפתגם הוא צירוף שתי אמרות שונות המיוחסות לעלי בן אבי טאלב⁷⁶. בן זבארה תרגם ھرَم במלה דומה מבחינת הצליל 'הרס'.

31 (פ2). ואמר: לא יאות הכזב כי אם בשלשה מקומות: במלחמה כי היא תחבולות וערמה, או לאיש ישרים בין שני אנשים, או לאדם ירצה את אשתו.

(1) فيروى عن رسول الله صلعم انه قال: لا يصلح الكذب إلا في ثلاث، كذب الرجل لاهله ليرضيها وكذب في اصلاح ما بين الناس وكذب في حرب (ג'אחט', אלמחאסן עמ' 29).

[מספרים בשם שליח האל, עליו התפילה והשלום, שהוא אמר: לא מן הראוי לכזב אלא בשלושה (מקרים): כזב האיש לאשתו כדי לרצותה; כזב לשם הכנסת שלום בין בני אדם וכזב במלחמה].

(2) وقد وردت السنة بارخاص الكذب في الحرب واصلاح ذات البين الخ (אלמאורדי, אדב אלדניא, עמ' 213, בשולי 'אלכשכול').

[נאמרו לשונות בהתרת השקר: במלחמה, בהשלמה בין יריבים וכו'].

סדר הדברים אצל בן זבארה תואם את נוסח (2). בן זבארה מוסיף נימוק לאחד משלושת המקרים, שאיננו סביר במידה מספקת – כזב במלחמה. ד' מעתיק את הדברים ממקור אנגלי שהסתמך על מסורת זו, ואף שם לא ניתן נימוק להצדקת הכזב במלחמה.

75. ר' הערה 60.

76. מארבעת הכליפים האורתודוכסים. נבחר לכליף בשנת 656. ידוע בחסידותו ובפרישותו.

ואמר שציווה אדם לבנו: בני, כשתקח אשה לא תקחנה לא מחוננת ולא מתאוננת ולא ממאנת. מחוננת שיהיה לה בן מאיש אחר ותחון עליו; מתאוננת שמת בעלה הראשון וכשתראה בעלה השני תתאונן על בעלה המת, ותאמר: המקום ירחם עליו; וממאנת שיהיה לה הון ותמאן לתת לך ממנו או להלות לך.

وقال يعقوب: قال القراء سمعت الكلبي يقول: قال بعضهم لولده: يا بني، لا تتخذها حنانة ولا انسانة، ولا منانة، ولا عشبة الدار، ولا كبة⁷⁷ القفا. الحنانة: التي لها ولد من سواه فهي تحن عليهم. والانانة: التي مات عنها زوجها فهي اذا رأت الزوج الثاني أنت وقالت: رحم الله فلاناً، لزوجها الأول، والمنانة: التي لها مال، فهي تمن على زوجها كلما أهوى الى شيء من مالها (אלאמאלי, ח"ב עמ' 256).

[אמר יעקוב: סח אלפרא: שמעתי את אלכלאבי אומר: אמר אדם לבנו: בני, אל תקח אשה 'חנאנה' ולא 'אנאנה' ולא 'מנאנה' ולא 'עשבה' אלאדאר' ולא 'כבה' אלקפא. חנאנה – זו שיש לה בן מזולתו והיא חומלת עליו; אנאנה – שנפטר עליה בעלה וכשהיא רואה את הבעל השני נאנחת ואומרת: ירחם האל על פלוני (הכוונה לבעלה הראשון). מנאנה – שיש לה ממון וכשבעלה חפץ משהו מממונה היא זוקפת עליו חסדה ביהירות]⁷⁸.

בתרגום הקטע הלך בן זבארה שבי אחרי הצימוד שונה-האות בשלושת השמות הראשונים 'חנאנה, אנאנה, מנאנה' וביקש לשמור עליו גם בתרגום. ואכן, עלה הדבר בידו והוא תרגם את ג' התיבות בשלושה שרשים עבריים, הפותחים באותן אותיות: 'חנן, אנו, מאן'. ההשתעבדות לצימוד המשולש אילצה את בן זבארה לוותר על שתי הדיברות האחרונות שבמקור. בן זבארה תרגם 'אנאנה' – מתאוננת, ונמצאנו למדים שפירש 'התאונן' במשמעות 'התאנח'⁷⁹. תרגומו של הדיבור האחרון לא יצא מדויק די הצורך. לפי המקור הערבי האשה מעניקה לבעלה מממונה אלא שהיא מדגישה חסדיה עמו, ואילו לפי התרגום היא מסרבת לתת לו ממונה אפילו בהלוואה. מ. פלסנר⁸⁰ העלה את מקורה של האנקדוטה, שנפוצה בספרות הערבית, מתוך 'אדב אלדניא ואלדין' לאלמאורדי; אולם כבר בשנת תשכ"א פרסמתי את המקור מתוך 'גאחט' (869) ובנדאדי (967) שקדמו למאורדי (1059)⁸¹.

77. נוסח ג'אחט' כית.

78. איני נותן את ההמשך על שני הדברים האחרונים (עשבה' אלאדאר, כבה' אלקפא) עקב אריכות הדברים, ואף משום שאין עניינם לכאן. ג'אחט', אלמחאסן, עמ' 47, נותן נוסח קצר של הדברים.

79. עיין מאמרי 'לשונו', כו, תשכ"ב, עמ' 30–32.

80. 'מקבילות ערביות לספר השעשועים לר' יוסף זבארה' (תרביץ לג, תשכ"ד, עמ' 176–177).

81. 'פתגמי 'אדב' בספרות ימי הביניים', אוצר יהודי ספרד ד (תשכ"א), עמ' 120–121.

33 (צט). והיה לאחד מן המלכים טבעת זהב, והיה מפותח עליו: 'הכבדת, קום! וכשהיה אדם מאריך לשבת עמו היה מראה לו הטבעת, ויקרא המכתב ויצא.

وكتب رجل على خاتمه: أبرمت فقم. فكان اذا جلس اليه ثقیل ناوله إياه (עיון, ח"א עמ' 309; אלעקד, ח"א עמ' 294; אלמחאסן, ח"ב עמ' 224). [וכתב אדם על חותמו: 'הוגעת, קום! והיה אם ישב עמו טרחן הגיש לו אותו].

שינויים: 'אדם' (אחד מן המלכים). הסיום: 'ויקרא המכתב ויצא', שהוא מסקנה טבעית של הסיסמה המפותחת על הטבעת, איננו במקורות. נוסח 'אלעקד' מהדר' קהיר 1940, ח"ב עמ' 296, מסיים: أقرأ ما على هذا الخاتم [קרא מה שכתוב על חותם זה].

34 (א). אמרו כי אדם אחד אמר לחכם: תתפאר עלינו בחכמתך וממנו יצאה בתחלה. אמר לו: צדקת, כי יצאה מכם אבל לא שבה אליכם.

قال رجل من اهل الحجاز لابن شبرمة من عندنا خرج العلم، قال نعم ولكن لم يعد اليكم (מג'מע אל'אמת'אל, אלמידאני, קהיר 1934 ח"ב, עמ' 425). [אמר אדם מאנשי חג'אז לאבן שברמה: מאצלנו יצאה החכמה. אמר: הן, אבל לא חזרה אליכם].

בן זבארה מוסיף 'תתפאר עלינו בחכמתך'.

שירים חדשים מגנוי קויפמן

מאת אלכסנדר שייבר

א. שירו של אלעזר הכהן על שמואל הנגיד

בשנת 1954 נתגלה בגנוי קויפמן קטע מהדיואן של אלעזר הכהן (מספ' 147). הוא מכיל שני דפים ובהם חמשה שירים¹. כשפירסמנו אותם יכלנו אך לשער את זמן חיבורם, כלומר, שהמחבר חי בתקופה שלאחר יהודה הלוי.

פרופ' שירמן מצא כעת ארבעה דפים נוספים מהדיואן הזה המכילים תשעה שירים (T-S N. S. 108¹²³). אגב הוא גילה לנו גם את שם אבי המחבר (חלפון)². שיר אחד מהם חובר לכבוד הרמב"ם, אם כן לפני 1205. נתברר גם ש'השר אברהם' הנזכר בשיר א' ושפורסם על ידינו (עמ' קפד), הוא בנו של הרמב"ם. לפי דעתו של שירמן חי אלעזר במצרים או בסוריה. 'ואף טכסטים מועטים אלה מראים לנו שמחברם נמנה עם המעולים שבין פייטני המזרח העבריים. אלעזר הכהן סיגל לעצמו את מלאכת השיר של האסכולה הספרדית על כל פרטיה ודקדוקיה, ברם לא זו בלבד ששלט במלאכת השיר, אלא הוציא מתחת ידיו יצירות המלאות חן ורוך. אחדים מפיוטיו ראויים בוודאי להיכלל במבחרים משירי-המופת של ימי הביניים'.

שיר חדש זה שבגנוי קויפמן (מספ' 161) מערבב אמנם במקצת את התמונה הכללית. הקטע הוא בן שני דפים, נייר, 12.5×17 ס"מ. במקומות רבים מנוקד. כתב מרובע הנוטה לכתב קורסיב. והרי תוכנו:

עמ' 1a/b: 'מעריב ליל שבועות'. א. וירד אביר רועים. להוביל בסיני אחים ורעים. ב. וידבר בקול ערב. הוצאתיו שחורות כעורב. ג. אמת. אנכי גדול בויעודים. הראיתין קולות ולפידים. [בחד]ש השלישי³.

לאחר מכן חסרים דפים מספר.

עמ' 2a: רהט אחר: שירו של אלעזר הכהן על שמואל הנגיד.

עמ' 2b חלק.

על סמך נתונים שבידינו אנו יכולים לעקוב אחרי חייו של שמואל הנגיד,

1. עי' מאמרי בסיני, כרך לה, תשי"ד, עמ' קפג-קפו.

2. עי' בספרו שירים חדשים מן הגניזה. ירושלים, תשכ"ו, עמ' 106-116.

3. אינם נזכרים באוצרו של דודון.

אלכסנדר שייבר

נגיד מצרים עד שנת 41159. הייתכן, שאלעזר הכהן יכול היה להזכירו עוד בשירו?
אין זה מן הנמנע שהנגיד המצרי חי שנים לא מועטות אחרי התאריך הנ"ל,
ושמי שהלל את הנגיד הקשיש יכול היה לשבח אחר כך גם את הרמב"ם וגם
את בנו.

רהט אחר*

אֶסְפֹּר תְּשׁוּעָתְךָ כְּבוֹדִי וּמְגִינִי
לְעֵנִי רַחֵם אֵלֵי תִקְנֶנִּי וְתַפְּדֵנִי
עָרֹב עֲבָדֶיךָ לְטוֹב וְתֹאמַר לְגֵאֲלֵי
5 זְכוּת אֲבִי הַמֶּלֶךְ תִּזְכֹּר וְתִשׁוּב תְּחַיֶּינִי
רַעֲיָה עֲמָךְ וּפְדִים וְנָחַל שְׁאָר צִאֲנִי
כְּמֵאֵז וְהִשְׁיבָה שְׂכִינָה לְאַרְמוֹנִי
הַפּוֹךְ מִסִּפְדֵי מְחֹלָה לְהָאֵר מְאוֹר [עֵ]נִי
נְגִיד הַנְּגִידִים עֹזֶשׁ שְׁמוּאֵל נְגִיד עַמִּי

ב. אגרתו המחורזת של שמואל בן צדוק אלעמאני ליצחק בן נתנאל

אגרת זו השמורה בגנזי קויפמן סימנה 123/e. כתב היד מכיל דף אחד, כתוב
על נייר בכתב מרובע. 12 × 15.5 ס"מ. בצידו החיצוני מצוי המען.
כותב האגרת הוא שמואל בן צדוק אלעמאני. סבו הוא הרופא והדיין אהרן
אלעמאני, ידידו של יהודה הלוי ומשורר שותף לו. בשנת 1140 היה מארחו של
יהודה הלוי באלכסנדריה והמלקט הראשון של שיריו שנכתבו שם. יהודה הלוי
כתב שירים לכבודו.

4. עי' י. מאן בספרו *The Jews in Egypt etc* כרך א', אוקספורד, 1920, עמ' 233.

* רהט אחר = שיר אחר.

1. תהלים ט, יד.
2. כמו 'קנני' במשלי ח, כב.
3. בכ"י 'עבדיך' (בטעות).
4. תהלים קיט, קכב.
5. כינוי לאברהם על פי בר' יז, ד-ה.
6. תהלים פה, ז.
7. מיכה ז, יד.
8. תהלים ל, יב.
9. שם, צט, ד.

1. עי' ח. שירמן בידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, כרך ו', ירושלים

שירים חדשים מגנזי קויפמן

בגנזי קויפמן מצאתי שריד בן שני דפים מהדיואן של שירי אלעמאני (מס' 164). שיר נוסף ממנו נשתמר בכ"י אחר (מס' 165). באלה נדון במקום אחר.² מבין חמשת בניו היה צדוק הצעיר ביותר, אף הוא משורר.³ בנו שמואל הוא מחברה של אגרת זו. שמו מופיע כאן לראשונה. הנמען הוא יצחק בן נתנאל. הואיל ואגרת זו נכתבה בשנת 1200 לערך, נמצא שהנמען אינו זהה עם אותו יצחק בן נתנאל שהיה שותף בעסק לפי תעודה משנת 1111 (T-S 27.20). 'יצחק בן נתנאל אישיות שלפי שעה לא ידענו עליה כלום חוץ מן הכתוב בקטע הנחמד הזה' (דברי הפרופ' ש.ד. גויטיין במכתבו אלי). מהאגרת נשתמרו רק ההקדמה, הסיום והמען. ההקדמה כתובה בלשון פיוטית ובחרוזים. מכאן שהנטייה הפיוטית נשארה במשפחת אלעמאני במשך שלושה דורות.

1, א] לכגֹּל מרינו ורבינו אדונינו יצחק
השר הגדול בישראל בר כגֹּל מרינו
[ורב]ינו נתנאל

1, ב] עבד עבדיו
וצעיר תלמידיו
שמואל ביר צדוק
בן אלעמאני זצ"ל

בשם רחמֶ
אל גנת אגוז ירדתי² ובחדריה³ התהלכתי כמעט
10 שעברתי⁴ עד שראיתי ערוגת בשם [מגדלות מרקחים]⁵
ותור וסיס ועגור⁶ הוגים. קול נעים הנך יפה דודי אף
נעים⁷. ואתבונן והנה שם עלמות לובשי רקמות⁸

תשי"ו, עמ' רסה-רפח; ש.ד. גויטיין בתרביץ, כ"ח, תשי"ט, עמ' 351-352; ב-PAAJR, כרך כ"ח, 1959, עמ' 54; ח. שירמן בספרו שירים חדשים מן הגניזה. ירושלים, תשכ"ו, עמ' 235, 237-238.

2. עיין א. שייבר ב Sefarad, כרך כז, 1967.
3. עי' ח. בראדי ב ZfHb, כרך ו', 1902, עמ' 20; ש.ד. גויטיין בסדרי חינוך. ירושלים, תשכ"ב, עמ' צט.

1. מליצה רגילה בכתובות.
2. שיר השירים ו, יא.
3. שם, א, ד.
4. שם, ג, ד.
5. שם, ה, יג.
6. ירמיה ח, ז.
7. שיר השירים א, טז.
8. יחזקאל טז, י.

אלכסנדר שייבר

- שכולם מתאימות⁹ מתופפות על לבביות¹⁰ ומתנבאות
מלכה¹¹. ומשורות לאדוניהם בקול ערב¹². לכל
15 הקרב¹³. ואשאלם למי אל¹⁴ ויענוני בהואל ולמי כל חמדת
ישראל¹⁵. הלא ליצחק בן נתנאל. ואעמוד תחת¹⁶ ואחריש
והנה לקראתי איש¹⁷. עומד על הברכה¹⁸ ובידו תפוח
מור דרור¹⁹ יפוח. כתוב עליו.
לכה דודי²⁰ נהרים
בשולים:
20 אל כתב
ואל ידל וירבה כמנ[ו]
ועקב שלום

9. שיר השירים ד, ב.
10. נחום ב, ח.
11. יחזקאל יג, יז.
12. שיר השירים ב, יד.
13. במדבר יז, כח.
14. דברי הימים א' כ, ח.
15. שמואל א' ט, כ.
16. שופטים ז, כא.
17. יהושע ה, יג.
18. דברים כז, יג; עי' א. ל. פאיאנס בלשוננו לעם, כרך יז, ד, תשכ"ו, עמ' 169.
19. שמות ל, כג.
20. שיר השירים ז, יב.

איגרת רב יהודה הלוי לרב משה בן עזרה

מאת שרגא אברמסון

שנות ראשית גאון אומתנו רב יהודה הלוי לא נתבררו. אף שנת הולדתו לא נודעה בדיוק. ומקום הולדתו – מקובל היה לחשוב שנולד בטולידו, על סמך קריאה בדברי רב משה אבן עזרה ב'שירת ישראל', עד שבא שירמן¹, והראה שנוח יותר לקרוא במקור הערבי של שירת ישראל: תטילה מאשר טלטולה, והכוונה לעיר טודילו².

ועדיין לא יצאנו מידי ספק. כי אף בכתבי יד האחרים ישנו הספק הזה. והודיעני פרופ' א"ש הלקין, שעסוק בהוצאת המקור הערבי של כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה (= שירת ישראל) ותרגום חדש, שבכתב יד אחד שבלנינגרד כתוב: תטילה (כמו שהציע שירמן לקרוא בכ"י אוקספורד) ובכתב יד אחר כתוב: טלטולה. ועיין דיגור 'ישראל בגולה' ב(3) 324.

ואם תטילה, היינו טודילו, היא הקריאה הנכונה בספר, נראה לומר שהכוונה לעיר הקטנה טודילו אשר בקסטיליה, שזכרה על-ידי שירמן, שם עמ' 239. אינני

1. תרביץ שנה עשירית עמ' 237–239.

2. אעיר דרך אנב על עניין שאינו נוגע לעיקר דברי שירמן שם. ש' כותב: 'במקורות העבריים נמצא כרגיל הכתיב תודילה או טודילה בהתאם לצורה הספרדית. אבל בספרים הערביים נקראת העיר תמיד תטילה... יתכן מאוד כי שם (בספרו של רמב"ע) בא השבש משום שהמעתקים היהודים לא הכירו את השם הערבי של תודילה'. ויש להעיר שאין הכתיב תטילה רחוק כל כך מידעתם של מעתיקים משום שמצאנו אותו אף בכמה מקומות בעברית, כגון: א) בתשובתו של ר' מאיר אבולעפיה, בספר אור צדיקים, סי' רנט בסוף הקטע 'הנה לשלום מר לי מר' (שכתוב בפרוזה חרוזה): ידידי ויקירי שרידי ובחורי היקרים והתמימים קצת תלמיד תוטילה ישמור קטנם וגדולם השומר אמת לעולם וכו'. ובראש סימן רצ שם: ושאלתם ראובן מעיר תוטילה בא לעירנו. ב) בתשובתו של הרמב"ן, אסף 'ספרן של ראשונים' עמ' 111: לחכמים המשכילים תלמידי תוטילה י"א וכו'. ג) שטיינשניידר. Hebr. Uebers. עמ' 689 הערה 245 ועמ' 1006 מביא מהקדמה לתרגום הקנון: אמר המפרש שם טוב בן שפרוט מעיר תטילה יע"א; ועוד REJ כרך 18 עמ' 219: אמר המחבר שם טוב ב"ר יצחק 'שאפרוט מעיר תטילה. את הספר כתב 'בעיר טראסונה' (שם עמ' 221: ובוה נשלם מה שכוונתי בזה הספר קראתיו אבן בחן בחדש אייר שנת ה' אלפים וק' וארבעים ליצירה בעיר טראסונה). ואף בדפוס, כגון בספר 'פרדס רמונים' על הגדות התלמוד לר' שם טוב 'שפרוט מעיר תטילה, סביוניטה, שנת שיד.

רואה קושי גדול במה שנתקשה שירמן שם, שהרי כל טודילו שנזכרת במקורותינו הכוונה לעיר הגדולה שבנבארה, ואף זו כך היא, משום שכאן אין אנו עסוקים בהזכרת העיר, אלא על ידי מחברים אם בני אותה העיר או מי שכותב שפלוני נולד בעיר זו. כגון ר' אברהם בן עזרה שכותב בשירו (דיואן מהדורת איגר סי' 227): ממדינת תטילה, ור"מ בן עזרה בשירת ישראל שכותב שריה"ל וראב"ע שניהם מעיר תטילה, במקרה זה אין כאן אלא קביעת מקום גרידא והכותבים ידעו למה הם מכוונים. אחרת היה כמובן, אילו כתב משהו אחר את תולדות חייהם של ריה"ל וראב"ע לאנשים מן החוץ, אז צריך היה הלה לפרש שהכוונה לטודילו הקטנה ולא הגדולה.

אם נקבל את הנחתנו, מתיישב הקושי שהעיר עליו שירמן, כי רמב"ע אומר על ריה"ל: הן משעיר זרח לאיר – וטודילו שבנבארה לא היתה בשטח ספרד הנוצרית אלא בספרד המוסלמית, ולפי מה שכתבנו מתיישב דבר זה, שהרי באמת התכוון רמב"ע לעיר שבקסטיליה!

אומנם, מידי ספק לא יצאנו, שהרי כמו שהעיר שירמן – אפשר לומר שאין כוונת רמב"ע למקום הולדתו של ריה"ל אלא למקום שמשם זרח אורו, שם נתגדל ונתפתח. והוא הדין בכינוי 'קשטלין' שנתכנה בו ריה"ל על-ידי רושמי רשימות בפיוטיו, שהכוונה למקום גידולו.

ובתוך שירתו יש לנו רמז ברור אחד לגילו הצעיר, והוא המכתם המפורסם 'בן אעיר זמירות' (דיואן מהדורת בראדי, ח"ב עמ' 308; דוידזאן אוצר השירה והפיוט ח"ב עמ' 26 סי' 589):

ואיכה אמאסה בכד עדנה

ועוד לא נגעו עד כד שנותי

כלומר, עדיין אינני בן כד. מכאן אנו למדים שהשיר נכתב לפני היות ריה"ל בן כד. אבל את גילו המדויק אין אנו יכולים לדעת; אפשר שהיה קרוב לכד ואפשר רחוק, וכל שכתב לא כתב אלא משום לשון נופל על לשון: כד – כד. וראשון עיקר, שהרי לא מסתבר כי בן כ למשל יכתוב רק לשם המליצה 'לא נגעו עד כד שנותי'.

וכל שידוע על ימי עלומיו של ריה"ל, דן בו שירמן בתרביץ שנה ט עמ' 36–47. ועדיין התאריכים טעונים בירור וליבון, כי כל הסדר נוסד על דעתו של בראדי בנוגע לחייו של ר' משה בן עזרה (עיין שירמן עמ' 36 הע' 3), ודעתו זאת זקוקה עוד לאישוש. אלא שאין כאן מקום לדיון מפורט בזה³.

3. בגמר דבריו על תקופת גרנדה של ריה"ל מביא שירמן (שם עמ' 44–45) את הסיפור שמביא ר' יוסף בן עקינן בפירושו לשיר השירים (פירסמו תחילה קאופמן במנאטסשריפט 1887 עמ' 89 ונעשה מפורסם מאז), הוא הסיפור על מושב החכמים שדנו על היופי והנה נכנסה אשה יפה והשתוממו על יופיה ושכחו לברא על יצירותיו הנאות וכשהתחילה לדבר נמצא שקולה מכוער ומבטאה גס. אמר ריה"ל: הפה שאסר הוא הפה שהתיר. השומעים שמחו על זה משום שריה"ל השתמש במאמר חז"ל בהשאלה בהוראה שירת. ויש להעיר שדברי בן עקינן נדפסו כעת בפירוש שיר השירים לר' יוסף בן עקינן מהדורת

ב

אור חדש החל להפציע על בעוריו של ריה"ל עם גילוייה של תחילת איגרת שכתב המשורר אל רמב"ע. דוידזאן, בגנזי שעכטער כ"ג עמ' 319 פרסם התחלת איגרת שמצא בכתבי יד הגנזיה בקמברידג' T-S Loan 46 ועל גביה רשום שהיא איגרת שכתב ריה"ל לאבו הרון (משה) בן עזרה ב"ע ותחילתה שלום רב וישע יקרב. והנה איגרת זו נזכרת בכתובת שירו של ריה"ל 'אחרי גלות סוד מה אטמין', דיואן ריה"ל מהדורת בראדי ח"א סי' צג, וזה לשונה: ולה פי אבו הרון בן עזרא והי אלתי אשאר אליהא⁴ פי רסאלתה אלתי אולהא שלום רב וישע יקרב (= ולו [לריה"ל] למשה בן עזרה והוא ה(שיר) אשר רמז אליו באיגרתו שתחילתה שלום רב וישע יקרב)⁵.

ומה תוכנו של קטע זה? לאחר דברי שבח לרמב"ע אומר הצעיר שעלה משעיר (כלומר מספרד הנוצרית) לעורר את לב הידידות וליהנות מאורם של המאורות הגדולים חכמי מערב ספרד. דבר זה הכריחהו להרבות נדוד, לסבול מטלטלה גבר, עד שהגיע לגבול החכמים ולא יכול להגיע עדיהם. אבל הזמן נשבע (אלה) שלא לכולתו ומצא בדרכו ידידים ששימחוהו וחיזקוהו (רפדוני) בשירי ידידות וביין דודים. בחברתם מצא שהם משתדלים לחבר שיר במתכונת שירו של שר השירה (כלומר רמב"ע) שתחילתו הוא 'ליל מחשבות לב אעירה', הם ידעו לחקות את ראשית השיר ולא יכלו להמשיך עד סופו. והנה ביקשו מהמשורר האורח שיגמור את השיר. תחילה סרב מרוב ענוותנות משום שלא העז לעמוד במקום גדולים היינו, במקום משוררים אשר יצא טיבם בעולם כל שכן שידיעת התרבות הכללית שמתוכה נלקח סופו של השיר רחוקה ממנו ועל כן אמר להם שהם הקשו לשאול⁶. עד כאן תוכנו של הקטע שפרסם דוידזאן. אלמלא לא ידענו מתוך הכתובת של השיר 'אחרי גלות סוד' שהזכרנו למעלה שאמנם חיבר ריה"ל שיר במתכונת שירו של רמב"ע – לא היינו יכולים ללמוד מתוך הקטע הזה אם אמנם עמד ריה"ל

א"ש הלקין, ירושלים תשכ"ד עמ' 176–179 במקור ובתרגום. התרגום שונה בכמה מקומות מתרגומו של קאופמן ולעניינינו אעיר על פיסקה אחת שנראה לי תרגומו של קאופמן אף על פי שאינו מדויק: אנהם חצרוא פי נוהא ומגלס אנה אנתמע פיה גמלה מן אלאלא ואל אעיאן ומנהם ריה"ל ג"ע פי קצבה מן קצבהא משרפה על פחצהם אלגמיל. ונראה לתרגם: שישבו באחת הארמונות (בדיוק בארמן מן הארמונות) המשקיף על מישורם היפה וכו'.

4. כן לנכון בכתבי היד (בראדי בהערותיו לדיואן ריה"ל חלק א 222: העתיק מכ"י אוקספורד: אליה).

5. מצאנו לריה"ל כמה איגרות שצירפן אל שיריו, עיין דיואן מהדורת בראדי, ועוד איגרתו לר' חביב אלמהדוי שנתפרסמה לפני שנים מספר, בכמה מקומות.

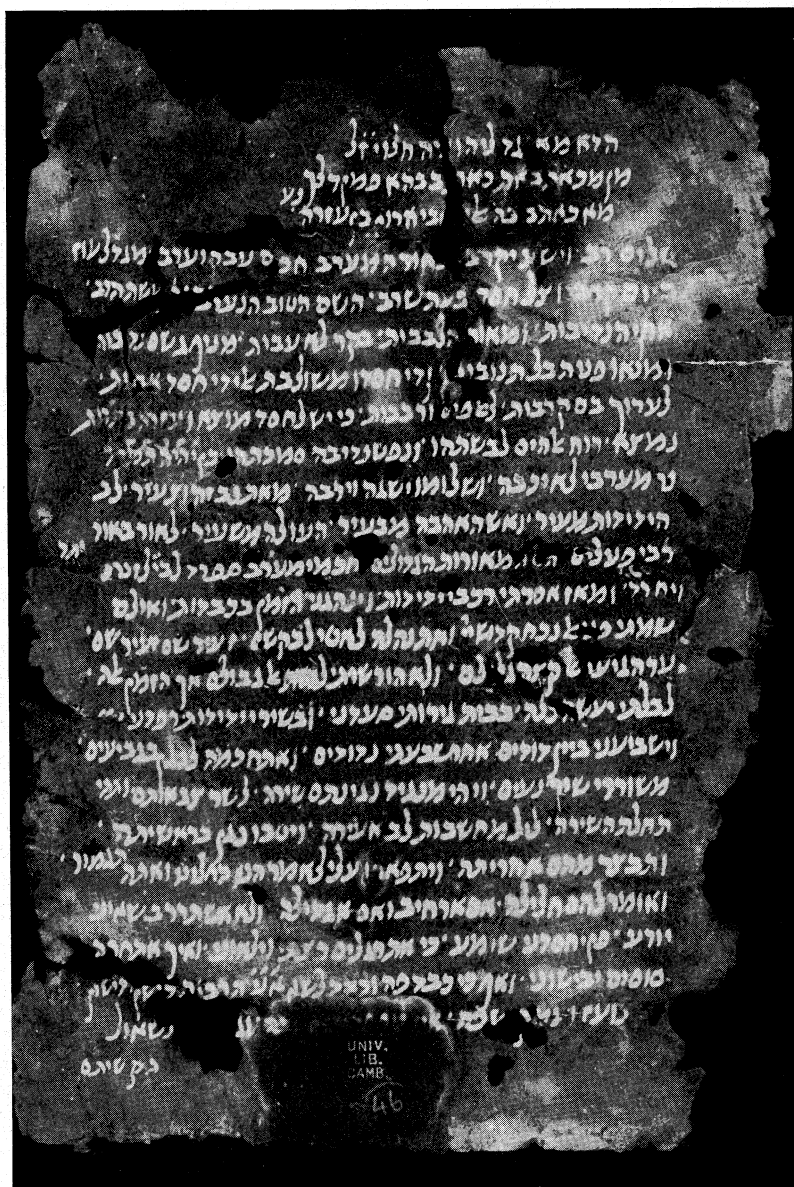
6. תיאור העניין כאן מתאים לתיאורו של שירמן במאמרו הנזכר (דרך אחרת בהבנת הקטע יש לו לבראדי בביאורו לדיואן רמב"ע, לשיר 'ליל מחשבות לב אעירה', שעומד לצאת לאור בקרוב), חוץ ממקום אחד שיסד שירמן את דבריו על קריאתו של דוידזאן נתתי תחילת השירה וכו' שמשמע שריה"ל הוא שהציע את שירו של רמב"ע לחבר שיר כמתכונתו, ובאמת אין כתוב בכתב היד אלא 'ותהי', כלומר: הוא רק מציין מה היא תחילת השיר של רמב"ע שהמשוררים כבר עסקו בחיבור שיר כמותו.

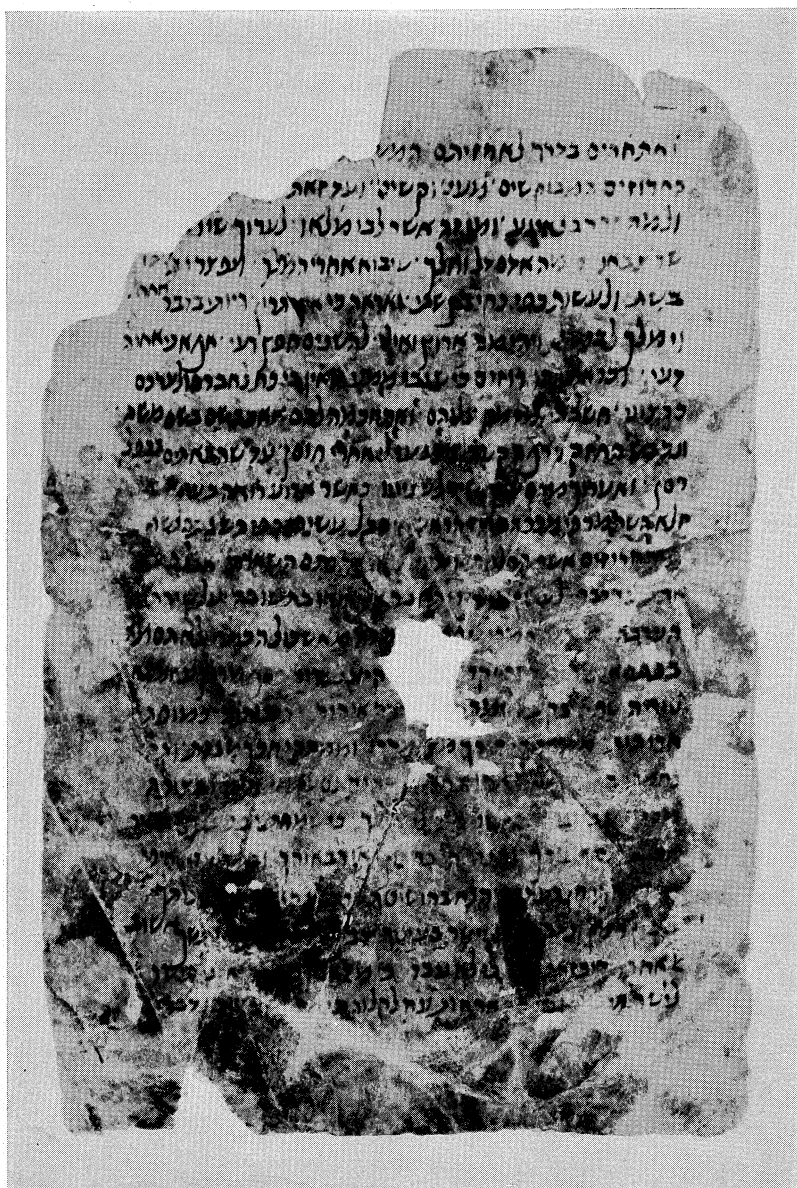
בסירובו אם לאו. ואף על פי שידענו שאמנם חיבר את השיר – עדיין לא ידענו בכירור מה עלה בסירובו, עד שמצאתי המשכה הישר של האיגרת באחד מכתבי יד קמברידג' T-S Loan Box 219. הקטע הוא בן דף אחד כתוב משני עבריו. צד אחד כולל תחילת איגרתו של ריה"ל שנכתבה בשמו של ר' יוסף הלוי אבן מיגש, שנדפסה בדיואן מהדורת בראדי ח"א עמ' 217. חכמים ראו את כתב היד, אלא שחשבו שהצד השני הוא המשך האיגרת הזאת ועל כן לא טרחו לקרוא את תכנו. אולם משאתה קורא את הצד השני הנך מוצא שאינו אלא המשך ישר של הקטע של דוידזאן, והאיגרת נמשכת לאורך כל העמוד ותחילתו של העמוד השני. ולאחר מכן תחילתה של האיגרת על שם אבן מיגש. נראה שמסדר כתב היד הניח את הדף בצורה שעמוד ב היה לעמוד א ועל-ידי זה הטעה את הקוראים לחשוב שאין כאן עניין חדש. מהמשך הקטע אנחנו למדים שאף על פי שסירב תחילה להמשיך בחיבור השיר שהחלו בו המשוררים והוסיף להסביר שהמשוררים לא עמדו על הקשיים המרובים שיעמדו לפניהם בחקוּתם את שירו של רמב"ע, ולמה זה 'הבל איגע, ומי זה אשר לבו מלאו לערוך שירים אל שר צבאו' אלא שלא יכול היה לעמוד בסירובו והחליט לנסות את כוחו כדי 'להשלים חפץ רעי'. הוא אומר שבהשפעתו של רמב"ע ('בשם משה') יכול היה לכבוש את החזק והחרוזים נכנעו לו אחרי סירובם, עד שהצליח לערוך שיר 'כאשר אדוני רואה בעיניו'. הוא מתנצל שלא הצליח לחקות את החרוז הראשון (של רמב"ע) לתחילת שירו שלו אבל הוא עשה 'כפי השגת הלשון'. לאחר שהוא משבח את שירו של רמב"ע הוא מבקש ממנו תשובה על שירו שלו כדי לדעת אם מעשיו מצאו חן בעיני המשורר הגדול, כלומר רמב"ע. ולאחר שהוא חוזר ומברך את רמב"ע – הוא מסיים את איגרתו.

ג

כפי שרשום על השיר של רמב"ע שהזכיר ריה"ל במכתבו, היינו 'ליל מחשבות לב אעירה' (דיואן רמב"ע מהדורת בראדי עמ' רעד), נשלח השיר לר' יוסף בן צדיק. נמצא שבהצעת המשוררים לריה"ל להשיב תשובה של שיר במתכונת שירו של רמב"ע יש בה כעין התחרות של משוררים בניסיון לחקות את סגנונו של משורר אחר. דרך זו ידועה לנו בדרך כלל בחליפת שירים בין משורר למשורר. כלומר משורר שקיבל שיר מחברו, ענה לו לפעמים בשיר שנכתב באותו משקל ובאותו חרוז של השיר שקיבל. דרך זו ידועה היתה וחביבה בשירה. ואף בשירה העברית תמצא למשל בדיואן ר"ש הנגיד מהדורת ששון. עמ' מה ס' סו שר' יצחק בן כלפון כתב שיר בשבח הנגיד והנגיד השיב לו, שם, ס' סז, בשיר באותו משקל ובאותו חרוז:

ר' יצחק בן כלפון: הנחתי כעב עברה ואנחתי משומרה. הנגיד: אחי מוסר ובר תורה לך שמחה לך אורה (בבית כז מזכיר הנגיד את פתיחת שירו של בן כלפון). וכן שם ס' עא עב: ר' יצחק בן כלפון: פני תבל כצואר המצורע לכן הרק בפניה צדקה. והנגיד: ידידותך בתוך לבי יצוקה ואין ביני ובינך דין חלוקה.

איגרת רב יהודה הלוי לרב משה בן עזרה

ורמב"ע⁷ ענה על שירו של ריה"ל אליו: 'איך אחריך אמצאה מרגוע' (דיואן ריה"ל מהדורת בראדי ח"א סי' סו ועיין שם בביאור) – בשיר: 'עיני סלעים דמעו דמוע' (דיואן מהדורת בראדי קסד ועיין שם בביאור)⁸.

רב אברהם בן עזרה ענה בשיר: 'הרחקת כליל חכמה, וחברתך מאוד נעמה' על שירו של ר' יוסף בן צדיק: 'קרא שיר זה לנחמה חתן דמים אשר דמה' (דיואן ראב"ע מהדורת איגר עמ' 5). וטדרוס אבו אל עאפיה הגדיל לעשות, שכן נמצא בחליפות שירים שבינו ובין משוררים אחרים שהשיב לא רק באותו משקל ובאותו חרוז אלא אף באותן מילות החרוז ('היציאות')⁹.

בחליפת השירים שבינו ובין יוסף אל קרוי, גן המשלים והחידות מהדורת ילון, ח"ב כרך א סי' תלט–תמא. תלט–טדרוס, תמ – אל קרוי, תמא–טדרוס (והכל בחריזה באותן המילים!), תמב – אל קרוי, תמג–טדרוס, תמד–תמה – אל קרוי, תמו–תמז–טדרוס. וכן שם סי' תנה–תנו. תנה – שיר דוד בן שושן, תנו – תשובת טדרוס. שם סימנים תקה–תקו. תקה–פנחס, תקו–טדרוס. שם סימנים תקמ–תקמג. תקמ–תקמא – יוסף אבי עומר בן הסרקסטי, תקמב–תקמג–טדרוס. שם תקמו–טדרוס, תקמו – יוסף שבתאי, תקמח–טדרוס. שם תקסד – ר' יקר הלוי, תקסה–טדרוס, תקסו – ר' יקר, תקסז–טדרוס.

כל אלה הם שירים וחקייים שנתחברו על ידי בני אותו הדור. ומצאנו בהרבה שירים ובעיקר בשירי 'אזור', בייחוד באלה שנבנו על סיומות ערביות או 'ספרדיות', הרבה שירים שדומים זה לזה בחרוז ובמשקל. ולא באתי לעורר כאן אלא על פיוט אחד שנבנה על פיוטו של רב יהודה הלוי משום שנאמרו בו דברים מפורשים. בספר המוסר של ר' זכריה אלצאהרי פרק יז, מסופר בזה הלשון: 'ייגש אחד מן הקרואים, לשאול בתוך הבאים, ויאמר: הושע אדוני מלך המשוררים, הבקי בחדרי לשון העברים, כי זה כמה שאלתי, ולריק יגעתי, על אודות שיר חיברו ר' יהודה הלוי, כאשר חננו הנותן בינה לשכוי, למצוא מי שיחבר במשקלו, ועלי לשלם תגמולו, כפי טורחו ועמלו. ויאמר אבנר: דבר שירך בתחילה, ועלי משפט הגאולה, לחבר שיר בתנועותיו וענייניו, דבר דבור על אופניו, בעזר אוסף רוח בחפניו. ויען האיש בשיר החכם הנזכר, והנה בתוכו נכבדות מדובר, ואבנר הוציא התבן מן הבר, והנה שיר כמראהו תחת לשונו חובר, ויאמר:

יקדישון ביום שלוש מרי נפש עשוקה

את שם אל חי לדרש בעצה העמוקה¹⁰

זוכר חסדו לתשואות

הנה תמיד עבדיו וכו'

7. ועיין במה שכתבתי במחברתי 'בלשון קודמים' עמ' 51.

8. ועיין עוד בדיואן רמב"ע סי' קפו–קפז, ולפי הפירוש השני של בראדי אפשר שהמחבר כתב סי' קפז באותו חרוז ובאותו משקל של סי' קפו!

9. בנוגע לשיר 'ערבה שנתי לי' עיין דוידואן אוצר השירה חלק ג עמ' 290 סי' 933.

10. על פי סוטה, דף יא א ומקבילות על הכתוב 'וישלחו מעמק חברון', בראשית לו יא והובא ברש"י שמה.

שרגא אברמסון

שירו של ריה"ל שאליו רמז המחבר הוא הפיוט:

יקדישון היום שלוש	שרפי אש נשקה
את שם האל הקדוש	הנקדש בצדקה
הוא הנקדש בצבאות	
כולם מעשי ידיו וכו'	

פיוטו של ריה"ל נדפס בדיואן בראדי כרך ד עמ' 205, ועיין אוצר השירה והפיוט כרך ב עמ' 423 סי' 3570 וחלק ד בהוספות לסימן הנ"ל. הנוסח בדפוסים בפיוטו של ריה"ל הוא: יקדישון היום, ואילו בכתב יד תכלאל שבספריה הלאומית סי' 93 הנוסח: יקדישון ביום. ונוסח זה נראה משום שהכוונה היא על שלוש קדושות שמקדישין מלאכי מעלה (שרפי אש נשקה), היינו: קדוש קדוש קדוש. עדות נוספת לנוסח זה של התימנים נמצא גם בספר המוסר התימני 'יקדישון ביום שלוש', אף על פי שכאן הכוונה לבני ישראל. ועיין חולין דף צא ע"ב.

ד

כתבי היד של האיגרת הם חלק מדיואן שלם של ריה"ל שקטעיו מפוזרים בהרבה ספריות כגון: קמברידג', אוקספורד, ניו יורק וירושלים וצילומיהם נמצאים ביד. הדף הראשון של האיגרת שפרסם דוידזאן – צידו האחד חלק והאיגרת מתחילה בצידו השני, וזה סימן מובהק לתחילת כרך¹¹. כי כך דרכם של סופרים שמשאירים את העמוד האחד חלק כדי לשמור על גוף הספר ולפעמים הוסיפו 'שער' או כתיבות אחרות. לפי זה יוצא שהאיגרות נכתבו בכרך מיוחד והאיגרת הראשונה היתה לרמב"ע. דבר זה מתאים אף לסדר הזמנים.

הגני מפרסם כאן את כל האיגרת כולה על פי קריאה בכתבי היד. ולפעמים תמצא נוסח אחר בחלק הראשון, שונה מאשר הדפיס דוידזאן. לא העירוני על השינויים מכיוון שהנוסח שנדפס כאן הוא על פי קריאה בגוף כתב היד והשינויים נמצאים בתוך כתב היד. והנוסח של דוידזאן מקורו בשגיאות מעתיקים. כבר ראינו לעיל שקריאתו של דוידזאן הטעתה לחשוב שריה"ל הוא שהציע את שירו של רמב"ע להתחרות בינו ובין המשוררים האחרים. כפי הנוסח האמיתי של כתב היד אין זכר לזה. והוא הדין בשאר השינויים.

הקטע החדש קרוע מצדו השמאלי בראש העמוד, וחרור ונטשטש הרבה. (העמוד השני ברור בכתבו). ונראה שנפרד לפני הרבה זמן מהדף הקודם לו ומחמת פגמי הזמן נתקלקל, והקריאה בו עולה בקשיי קשיים. אף צילום משובח ביותר לא הועיל להציל את כל הכתוב וחבל. אין לנו אלא לחכות למציאת כתב יד נוסף של איגרת זאת. סיפחתי לאיגרת הזאת את שירו של ריה"ל 'אחר גלות סוד' שהאיגרת נספחה לו, בדוק לפי כתבי יד ואף אותו שהשתמש בו בראדי במהדורתו.

11. ויש סופרים שהעתיקו את האיגרות והשירים יחד. כגון בקטע של דיואן ריה"ל כ"י קמברידג' T-S Loan Box 225.

איגרת רב יהודה הלוי לרב משה בן עזרה

על עניינו של סיום השיר ועל עניינות קרובים לדרך הכתיבה, עיין ש"מ שטרן, חיקויי מושחות ערביים, תרביץ שנה יח עמ' 166 ואילך.

כבר העיר בראדי בהערותיו לריה"ל חלק א סי' צג שפיוטו של ראב"ע: 'אל דוד בשם לא כניתי' (דיואן מהדורת איגר עמ' 32 סי' 95), כתוב באותו משקל ובאותו חרוז ואותה בנייה של שיריהם של רמב"ע וריה"ל. והנה בכתב היד של הדיואן (כתב יד ברלין סי' 186 שעל פיו פרסם איגר את המהדורא שלו) כתוב מעל לפיוט: וזן מא לד' לי שרב אל ראח. כלומר השיר כתוב במשקל שיר האזור הערבי מא לד' וכו'. ומצא שטרן (שם עמ' 168–169) את השיר הערבי הזה (ועיין שם עמ' 170 הערה 12). ויש להעיר דרך אגב שכל הרשימות שעל גבי הפיוטים והשירים: 'וזן', 'לחן' וכו' לא יצאו מתחת ידי המחברים אלא מתחת ידי המעתיקים והמשתמשים בדיואנים של המשוררים. ובנידון שלנו – אף הכתב אינו אותו הכתב של סופר הדיואן. ואם כן אפשר ללמוד מהכתובת הזאת רק שהרושם ידע את השיר מא לד' וכו', ושהוא דומה במשקלו לפיוטו של ראב"ע. (ואגב אורחא, שירמן ושטרן מצטטים את מכתבו של ריה"ל ושירו של רמב"ע מתחיל בו 'לו למחשבות לב', כטעות הקריאה של דוידזאן ולא שמו לב שההתחלה היא 'ליל מחשבות', כמות שנמצא בדיואן רמב"ע שידוע היה גם להם).

והרי גופם של דברים.

שרגא אברמסון

הדא מא וגד ליהודה הלוי ז"ל

מן מכאתאכאת כאתב בהא פמן דלך

מא כאתב בה אלי אבי הרון בן עזרה נ"ע

שלום רב, וישע יקרב, לאור המערב, חכם עבר וערב, מגדל עוז

ביום קרב, וצל חסד בעת שרב, השם הטוב הנערב, ר' משה הרב.

אחי הנדיבות, ומאור הלבבות, בקר לא עבות, מניף גשם נדבות,

ומלאו פני תבל תנובות, ידי חסדו משולב[ו]ת, אל ידי חסד אבות,

5 לערוך במ קרבות, לאלפים ולרבבות, כי יש לחסד מוצא, ועזרה בצרות

נמצא, רוח אלהים לבשתהו, ונפש נדיבה סמכתהו, כן יהיה תמיד

נר מערבי לא יכבה, ושלומו ישגה וירבה, מאת נבזה וצעיר, לב

הידידות מעיר, ואש האהבה מבעיר, העולה משעיר, לאור באור

רבי פעלים, הם המאורות הגדולים, חכמי מערב ספרד, לבי לזכרם יתר

10 ויחרד. ומאז אסרתי רכבי ידידות, וינהגני הזמן בכבודות, ואולם

שמתי פני, אל נכח קדוש יי, ואתנהלה לאטי לבקשם, זעיר שם זעיר שם,

הכתובת: הוא מה שנמצא ליהודה הלוי ז"ל מאיגרותיו שכתבן. ומוזה מה שכתב אל אבי הרון (= משה) בן עזרה נ"ע. על הכתיב 'עזרה' עיין מה שכתבתי בפרקים א' וירושלים תשכ"ז עמ' 9 הע' 2. – האיגרת הזאת נלוותה לשיר 'אחר גלות סוד' לריה"ל, עיין הקדמה.

1. וישע יקרב, ברכה זאת מצויה הרבה בסוף תשובות גאונים בייחוד של רב שריא ורב האיי. – אור המערב, להלן שורה 7 ובשיר 'איך אחריו' קורא ריה"ל לרמב"ע: נר מערבי. וכן עוד בשיר אחר, דיואן ח"ב 274: נר מערבי גר בארץ מערב. – וערב, כלומר: בקי בשתי הספרות.

3. בקר, שמואל ב כג ד, היינו: בקר שאינו אפל. – גשם נדבות, מליצה ידועה (בשינוי הוראה מתהלים סח י) כלומר, מרבה נדבות כגשם.

4. תנובות, לצורך החרוז הפנימי שינה המשורר מלשון יחיד שבמקרא, ישעיה כו ו: ומלאו פני תבל תנובה. – משולבות, כן צריך לומר. כלומר: הוא הוסיף על חסדי אבותיו כדי לעזור לאלפים ולרבבות.

5. מוצא, על פי איוב כח א: כי יש לכסף מוצא. – עזרה, תהלים מו ב. יש כאן רמז לשם עזרה. כאילו אמר שבני משפחת עזרה נמצאים תמיד לעת צרה. וכן תמצאהו משתמש במליצה זאת בשירו לרמב"ע 'התמיר בזקונים הבחורות' (דיואן ח"א סי' נח) ויצר לך ואת עזרה בצרות. ולשון נופל על לשון עזרה עזרה עוד בשיר 'דוד בחלום' (ח"א קיט 11–12). ועיין ראבע בראש ספר העבור: אלקים תן עזרה לאברהם בן עזרא.

6. לבשתהו, דבה"י ב כד כ. – סמכתהו, על פי תהלים נא יד, 'היא רוח הקדש' (רד"ק), 'רוח נבואה' (תרגום). ואם פירש המשורר 'נדיבה', כמו רש"י וראב"ע – אפשר שאף רוח אלקים 'אינה אלא רוח גבורה', בשינוי הוראה מדברי הימים אלא כבשאר מקומות כגון: שמואל א, יא ה ועוד.

7. לא יכבה, שבת כב ב ועיין שם ברש"י ד"ה: ובה היה מסיים.

10. ומאז, כלומר זה זמן רב שהחיליתי לנדוד. – אסרתי, שמות יד ו. – וינהגני, על פי שמות יד כה. – ואולם, בכתב היד כתוב: ואילם.

11. קדוש, היינו רמב"ע. – לאטי, בראשית יג ועיין בשרשים לר' יונה אבן גנאה. – לבקשם, את פני קדוש ה'. – זעיר, ישעיה כח י. כך נראה לפרש ואפשר כי פירושו הוא לבקש את חכמי מערב ספרד. ונמצא שקדוש ה' (רמב"ע) הוא רק מאמר קצר בשבת רמב"ע,

איגרת רב יהודה הלוי לרב משה בן עזרה

- עד הגיעי אל קצה גלילם, ולא הורשיתי לגשת אל גבולם. אך הזמן אלה,
לבילתי יעשה כלה. בבית גירותי סעדני, ובשירי ידידות רפדני,
וישביעני בין דודים, אחר שבועתי נדודים. ואתחכמה לנגן בגביעים,
משוררי שיר נעים. ויהי מגיד נגינתם, שירה לשר צבאותם. ותהי
15 תחלת השירה, ליל מחשבות לב אעירה. ויטבו נגן בראשיתה,
ותבצר מהם אחריתה. ויתפארו עלי לאמר, הנה החלונו ואתה תגמור,
ואומר להם חלילה, אם ארחיב ואם אגדילה, ולא אשתרר בשאיני
יודע, פן יחסדני שומע, כי את רגלים רצתי וילאוני, ואיך אתחרה
20 סוסים יבישוני. ואף כי כבד פה וכבד לשון, איני תרבות דישן ודישון,
[עם] נועז ועמקי שפה, אין לי...[פה, וגו'...] לשאול
הקשיתם

- כלומר עיקר מבוקשו היה לראות את רמב"ע אבל ביקש לראות אף שאר חכמי ספרד
המוסלמים. מההמשך נראה לכאורה כפירוש השני (ולא הורשתי לבוא אל גבולם).
12. קצה גבולם, של רמב"ע? ולא הורשה לבוא אל עירו גרודה. אך הזמן שהכביר עליו
(שורה 10) נשבע (אלה) שלא יכלה אותו (ללשון – עיין ירמיה כז ועוד) ועזרו בזמן נדודיו
עד הגיעו למקום ידידים.
13. בית גירותי, מקום גירותי. – רפדני, שמחני (ר' יונה בן ג'נאח שרש רפד לשיר השירים ב,
ה: רפדוני בתפוחים כמו סמכותי). – 'בית גרות' נמצא אף בקינה 'מה לעם' (דיואן ח"ב
עמ' 86): ובבית גרות ועני דעך וכו'.
14. וישביעני, על דרך הקבלת הניגוד. – לנגן בגביעים, הלשון קשה, (אבל עיין דף ב עמ' א
שורה 18) וכנראה רצה לומר: בגביעים שיין הדודים היה בהם, כלומר בחברתם,
למדתי לנגן שיר. שירמן, תרביץ ט עמ' 39 הע' 10 מצייע לתקן: בין רעים, וצריך עיון.
15. ויהי מנגיד, כך בכתב היד וכנראה רצה לומר: שמושך שירתם היתה השירה של שר
צבאותם. או שהוא מלשון 'נגיד' שאף הוא פירשו ר' האי מלשון משוך, עיין 'ספר
הפעלים הנגזרים מן השמות' לר' יהודה בן בלעם, והערותיי לשם.
16. ליל, דיואן רמב"ע סי' רנח, שנשלחה לר' יוסף בן צדיק, ועיין הקדמה. – ויטבו, כך
בכתב היד ומצוי כתיב זה במקרא. ואולי צ"ל: ייטיבו.
17. ותבצר, כלומר לא יכלו לגמור את השיר כולו על פי דוגמת שירו של רמב"ע. –
ויתפארו (שמות ח ה), אם כפירוש התרגום: לשון בקשה ושאלה, ואם כפירוש של אבן
ג'נאח שרשים שרש פעל: גזר.
18. חלילה אם, עיין שמואל א, כד ז. – אשתרר, אבקש גדולה, (אתרברב, תרגום במדבר
יז יג).
19. פן, משלי כה י, יחרפני, יביישני. – כי, ירמיה יב ה. אחרי 'אתחרה' ישנו כתם בצילום
ואולי צריך להוסיף: את, וכן הציע דוידאן.
20. אני, נמחק על-ידי נקודות מעל לאותיות ונכתב בהשפעת לשון הכתוב שמות ד י
(אנוכי !). – דישן ודישון (הוא הוא מבני עשיו), כלומר, תרבות ספרד הנוצרית אבל
תרבות ישמעאל אינני יודע.
21. עם, השלמתי על פישעיה לגיט, וכפירוש רש"י: לועז. – הקשיתם, על פי מלכים ב, י.

והחתמים בדרך לא חזיתם, המש...
 בחרוזים המבוקשים, מעט וקשים, ועד זאת [...]...גע].
 ולמה זה הבל איגע, ומי זה אשר לבו מלאו, לערוך שיר [אל]
 שר צבאו, כי מה אדם דל וחלך, שיבוא אחרי המלך, ויפצרו כי עד
 5 בשתי, ולעשות כפי כחי בקשתי, ואראה כי אין יתרון, היותי בדבר אחר[ון].
 וימלך לבי עלי, ויהי מה ארוך ואולי, להשלים חפץ רעי, אף אני אחוה
 דעי. וכראותי החרוזים כי שגבו ממני, ואין בי כוח לחברם ולערכם
 כרצוני, חשבתי מזמה עליהם, ואתחכמה להם. ואכבשם בשם משה,
 ונכבש החזק וירף הקשה, ויכנעו לי אחרי חוסן, עד שהבאתים בכפל
 10 רסן, ואערוך מהם ערך שיר לעניניו, כאשר אדוני רואה בעיניו.
 ולא השתמרתי מכל החרוז הראשון, אבל עשיתי כפי השגת הלשון.
 — [ו]אל החרוזים אשר החלפתי, ו...[על מ]תכונתם השארתי, אבל כ[ת]ב...

כאן מתחיל הקטע החדש. עיין הקדמה.

1. והחתמים (אשר) בדרך, קהלת יב ה.
3. ולמה, איוב ט כט. — מלאו, אסתר ז ה.
4. מה אדם, קהלת ב יב (האדם). — ויפצרו, מלכים ב, ב יז. ופירש בוש — התבייש, כתוספתא סוטה סוף פרק יב (מלמד שנתבייש מהם וכו') שהובאה ברש"י שם. ובדוחק אפשר לפרש: בשתי — התמהמתי.
5. אחרון, כלומר אין טעם להתאחר.
6. וימלך, נחמיה ה ז. — ויהי, שמ"ב יח כג. — ואולי, לשון קצר: אולי אצליה. ועיין כיוצא בו בחגיגה ד ב: כולי האי ואולי. — להשלים, ישעיה מד כח: וכל חפצי ישלם. — אף אני, איוב לב י. מהתיבה 'דעי' נראה שבלשון יחיד נאמר כלשון הכתוב, ואם כן צריך לקרוא 'חפץ רעי' ביחיד והמבקש העיקרי היה אחד. והואיל וידענו שרמב"ע שלח את השיר 'ליל מחשבות לב אעירה' לר' יוסף בן צדיק (עיין הקדמה) נמצא שהוא הוא ביקש ביותר מאת ריה"ל שיחבר את השיר. אבל אפשר שריה"ל שינה מלשון הכתוב וכתב 'דעי' (בלשון רבים) על פי 'דעים' ואם כן אין לסטות ממה שנאמר לעיל שרבים היו המבקשים.
7. ממני, על פי דברים בלו.
8. חשבתי, על פי תהלים כא יב: חשבו מזימה. — ואתחכמה, שמות א י. — ואכבשם, בכח השפעתו של רמב"ע (משה) כבשתי את החרוזים. ואמר בשירו 'עמוד כמעט צבי צבאות' (ח"ב סי' מט 43–44): כבשתיים בהדר שמך ובאו ברסן אחרי היו פראים. וע"ש הערות בראדי. ובאיגרת דיואן ח"א 221–222.
9. אחר חוסן, אחר שהיו חזקים, כלומר לא מחמת קלות העניין אלא מחמת חוזק השפעתו של רמב"ע. בכפל, איוב מא ה.
10. ערך שיר, צירוף חדש על פי שמות מ כג.
11. מכל, תיבה זו מסופקת בצילום. ואשר לעניין השורה — נראה שרצה לומר שלא עשה כמתכונת שירו של רמב"ע שהחרוז הראשון, היינו המחרות הראשונה חורות בחרוז משובח: שתי תנועות ה־ך, אלא חרו רק בתנועה אחת (כמות שאר המחרות של רמב"ע).
12. ואל החרוזים, אולי רצה לומר שלא שמר על החרוז שבו כתב רמב"ע את שירו אלא בטורי ה'אזור' ולא בגופי המחרות? — ואל' מסופקת.

איגרת רב יהודה הלוי לרב משה בן עזרה

- א...ע בכבר, לעניין אחד ויתחבר, אל הודו בתשובה, על שירתו
הערבה, [הנותנת] אמרי ש[פר], [ונח]מדה מאשכול הכופר, לא תסולה
15 בכתם או[פיר], בשהם יקר [וספיר, ר]קיע ספריה כסף מרוקע, ומשחן[ק]
טוריה שחר בקע, ושמתי [אותו]תיה אותות, ותיבותיה כמות
חרותות, ממחמדי [הד]רך מצומ[דת], וממתקי חכך מגדת, ותהי
נחמתי ב[עניי?] ...פת בפנ...גם שעשועי, ובצופה
מסכתי גביעי, אכן שירתי מל...ך, כי שמחתי בפעלך, ותיטיב
20 מנועם ...ם צעירך והנה [יג]הו ברצון לאור באורך, ובמה יודע איפא
[כי מצ]אתי חן בעיניך הלא בהושיטך שרביט האהבה [] כותך
אפיק רצון ונדב[ה], אם יישר בעיניך דבר...נפשך אשוב
אל אחרי, כי כזאת על לבי לא עבר, כי מדאגה מד [בר], [אנח]לי תישר
לישר; מסלות, וב... בארחות עקלקלות ...דברי
14. מאשכול הכופר, שיר השירים א יד. – שפר, בראשית מט כא. ועל-פיו השלמתי. – לא
תסולה, איוב כח טז. פסוק זה הובא ב'שירת ישראל' לרמב"ע עמ' [נז] לדוגמא
שנמצאים חרוזים במקרא. וריה"ל עוד בדיון ח"א עמ' 207 טור 19; ועמ' 208 טור 34.
15. [ר]קיע ספריה, עיין למשל לשונו בשיר 'לא הענינים' (ח"א סי' סח טורים 33–34):
פחי זהב אופיר ספריו ערכו
בכלי ידידות לא ביד רקעו
וכעין זה בשיר 'בדי ערגות הזמן זרחו' (ח"ב עמ' 231 טורים 11–12):
פחי נחושיו רקעו על רצפת
תלמוד וקושיותיו תמול פתחו
- ומשחן[ק], ואמר רמב"ע בשיר תשובתו על האיגרת הזאת 'ילדי ימים' (דיואן בראדי,
סי' יז בית ז): מכתב דמה לפני שחר (לבן) פרש עליו טורי ערבו. הקריאה 'ומשחן'
מסופקת כי יש כאן כתם בצילום ואפשר אף לקרוא: ומשחר כלומר ומשחור טוריה
בקע השחר (ויש כאן לשון נופל על לשון, וכבר פירש אבן ג'נאח בשרשים שרש שחר את
הכתוב ביואל ב, ב: כשחר פרוש על ההרים מלשון שחרות. ועיין מש"כ בספר התנינים
לר' יהודה בן בלעם (בספר חנוך ילון) ערך שחר ובהערותיי. ועיין דיואן ריה"ל ח"א
207: טוריו מן השחר נתיבים ורקיעיו מן הרקיע חצובים.
16. אותות, תהלים עד ד.
17. חכך, שה"ש טז.
18. בעניי, ספק בהשלמה, ועיין תהלים קיט ג. – נטע, ישעיה ה ז.
19. כי, תהלים צב ה.
20. צעירך, עיין דיואן ח"א 215 טור 29. – ובמה, שמות לג טז. – כתוב לכאורה: איפה?
21. בהושיטך, אסתר ד יא.
22. ואפיק רצון, משלי ח לה.
23. מדאגה, יהושע כב, כד.
24. לישר, הנקודה למעלה ספק יוד (ליישר) ספק חולם (ליזשר), והלשון על-פי ישעיה מ
ג. – ארחות, שופטים ה ו.

שרגא אברמסון

[ע"ב]

...ואדוני חכם כחכמת מלאך האלהים

[ויתמי]ד הדרו, ויכפיל שכרו, ויוסיף הוד על הודו, וכבוד על

[כבו]דו אמן.*

1. ואדוני, שמואל ב, יד כ.
2. אמן, מכאן ואילך – מכתבו לחכמי גרבוניה על שם רב יוסף אבן מיגש.
3. * הקריאה בשורות המטושטשות מסופקת בכמה מקומות.

איגרת רב יהודה הלוי לרב משה בן עזרה

השיר שאליו צורף המכתב :

אַחַר גִּלּוֹת סוּד מָה אֶטְמִין
כּוֹס מִשְׁמָאל דּוֹד מִיָּמִין
אִישׁ רִיב תְּדַל בְּךָ לֹא אֶאֱמִין
רַק אֶשְׁמְאִילָה אִם תִּימִין
5 אִם אַתְּ רִגִּיל שְׂמָחָה וְגִיל עֵדֶן וְגִל- עַד רֹאֵה נְגִדִי
לֹא אֶאֱבֹל כִּיּוֹם אֶבֶל בְּשׁוּב אֶבֶל כָּל-יְמֵי חַלְדִּי

מתפרסם כאן על פי כתב יד אוקספורד 1971 חלק שני מחלקה ב סי' ע דף 135 עמ' א (על פי כתב יד זה הדפיס בראדי, דיואן חלק א עמ' 135. תיקנתי על פי צילום כתב היד אשר ברשותי). מכאן ואילך: א 1. - כתב יד אוקספורד 1970 דף 125 עמ' א (צילום ברשותי). הוא כתב יד ב שהשתמש בו בראדי במהדורת דיואן ריה"ל שלו. אבל בשיר הזה לא השתמש בו). מכאן ואילך: א 2. - כתב יד אדלר 2158 דף 15 עמ' (ב) [א]. מכאן ואילך: אד. - כתב יד קמברידג' T-S.N.S. 108 סימן 114 (נוכר על ידי שירמן, פיוטים חדשים מן הגניזה עמ' 347. והשתמשתי בצילום שברשותי). מכאן ואילך: ק. - כתב יד שוקן מס' 37 דף קצה סימ' תב, מכאן ואילך: ש.

בראש השיר ישנה כתובת: ולה פי אבי (ש: אבו) הרון בן עזרא והי אלתי אשאר אליהא (כן אף בכתב יד א 1 ולא כמו שהדפיס בראדי: אליה) פי רסאלתה אלתי אולאה שלום רב וישע יקרב = ולו (לר' יהודה הלוי) אל משה בן עזרא והוא (השיר) אשר רמו עליו באיגרתו שתחילתה שלום רב וישע יקרב. בראד בקיצור: ולה מושח (= ולו שיר אזור) פי אבא הרון ג"ע (שתי האותיות האחרונות - בכתב אחר). וכן הנוסח בכתב יד א 2.

1. אחר שנתגלה סוד אהבתי אין לי מה להסתיר. כרגיל מסתיר המשורר את האהבה מפחד מקנא ומריב (שורה 3 ואילך) שמדברים סרה באהוב או באהבה. והציור ידוע בשירה.
2. ק: דוד משמאל כוס מימין, אבל הימין מחבקת ולא השמאל. וצריך לפרש לפי הנוסח הזה, ששמאלי תחת לראשו. ש: כוסי (?). בגבעת שאול לשאול יוסף עמ' 301 כתב: אסף בן ב' יפים. כלומר, המשורר הזכיר כאן שני דברים יפים: הדוד והכוס. והלשון הוא על פי הערבית, והעברית של ימי הביניים המושפעת ממנה (ולחיים התקשה בזה המו"ל שם). לעניין ראה מאמר רמב"ע בשיר 'תאות לבבי' (דיואן סי' רמט טור 2): עפר לצדי וכוס בימיני.
3. חדל מלריב אתי ולדבר סרה באהובי, כי לא אאמין לך.
4. אם, ק: או תִּמִּין!
5. אם אתה יודע טיבה של שמחה (בגבעת שאול שם עמ' 302 בטעות סופר: שמך), ראה הנה גן עדן וצרי גלעד לפני, היינו האהוב.
6. לא אתעצב מעתה אבל אבלה בטובה כל ימי חיי (על פי איוב כא יט). - כיום, כן בכלל כתיבי היד וכתיקונו הנכון של ג"ש שהסכים לו אף בראדי. - 'כיום' נראה שפירשו כמו 'ר' יונה אבן ג'נאח, שרשים שרש יום ורשב"ם (בראשית כה לב): כעת, תיכף. ואמר בשיר תהלה 'כבר הלבישך השיר שרדו' (ח"א סוף סימן טט): מעט שנים וריב (נוסח אחר: ובו) חכמה וכבוד וזה יומו ומה יהיה עתידו. כלומר כך הוא עכשיו ומה יהיה לכשיגדל בשנים?

שרגא אברמסון

פי כוס בפי עפר צפה

ייני ומגדי פה אל-פה

אין לי במוסרך מרפא

נא קט מעט מני הרפה

10

רפא אליל אשמע חליל רן על-צליל יין בפי כדי

מריב גדל- מכאוב חדל! אשאל כדל מצבי נרדי:

שיר נעלם גלה סודו

נפש בשם שר וכבודו

זה פעמן למעיל הודו

15

חלף כתב רקמת ידו

רקמת כליל זהב כליל שיר מגליל מערב תעדי

זה הכלל ממהלל שולל שלל כל-יקר חמדי:

- 8-7. כשאתה רואה את העופר שותה מהכוס – הנך רואה את ייני ומגדי יחד (המגד הם הדודים של פי האהוב). מגדי, כן בכל כתבי היד. א. 1. וש: בפי כוס (?)
9. במוסרך שלך המריב. מרפא, א 1 ש: מרפה. טעם הרפואה הוא על דרך 'ושב ורפא לו' (ישעיה יט כב). אבל אפשר שפירוש 'מרפא' הוא רפיון, ומרפא = ומרפה באותו מובן, עיין ירמיה לח ד. אלא ששורה 11: רופא אליל, מראה שכאן עסוקים ברפואה.
10. קט מעט = כמעט קט, יחזקאל טז מז. – הרפה ק: הרפא!
11. אתה רופא אליל (איוב יג ב). – חליל, אד ו א 2: על חליל, נגד המשקל ונמחק באמת ב-אד. – חליל רון = רון חליל. – צליל, קול. כלומר: אשתה בזמר. – על, ק: אל ותוקן: על. – יין, על משקל מליל, ישעיה כא יא.
12. המריב גדול מכאוב חדל ממני. – מצבי, מאהובי. – בשורה 12 נמצא ק: בור (צ"ל: בוא) חיש וגל, אופל כגל צד קם שגל חן ועש דדי. והוא שנמצא כמעט מלה במלה בשורה 21, ובאמת תוקן בגיליון: מריב גדל – מצבי נכדי(!). כלומר: החרו שלפנינו.
- 13-14. קשה. ובראדי פירש: שיר גילה את סודי הנעלם ויודיע לכל כי נופש בשם השר וכבודו. גילה, אף ב-ק ו-אד. ואולם ב-א 2: גלי. ובטור שלאחריו נפשי (וכן ב-אד), ולפי זה פירוש שני החרוים הוא: נפשי גלי בשיר נעלם את סודו של המהולל, את שמו וכבודו. אבל זה דחוק. ונראה יותר שהכוונה שיר קשה (נעלם) גילה סודו את נפשו (נפש), על ידי רמב"ע וכבודו, כלומר רק בכוח רמב"ע יכולתי לחבר שיר קשה כזה (וכמות שכתב אף באיגרת לעיל: ואכבשם בשם משה). – נפש כן ניקדתי ובראדי מנקד: נפש! 15-16. זה (השיר) הוא פעמן תמורת (חלף) שירו בכתב ידו שהוא כמו רקמת זהב וכו'. הנוסח ב-ק: נפש, בשם אל וכבודו, זה פעמן אל אל הודו חלף כתב בכתב ידו. ופירושו: נשבע אני בשם ה' שהוא השיר הוא פעמן גדול (פעמן אל, כמו 'הררי אל') אל הודו של רמב"ע, תמורת המכתב שכתב בכתב ידו.
17. כליל זהב, א 2 ק: גליל, על פי שיר השירים ה יד: ידי גלילי זהב. – שיר, ק: שי (!). – ואת נפשי (שורה 14) תעדי עטרת שיר (או שי) מגליל מערב (מרמב"ע).
18. זה הכלל, כלומר מה שאמרתי הוא רק שבח כללי ולא מפורט מהמהלל שיש להלל את שירו של רמב"ע שהוא שולל שלל כל יקר וחמדה. – חמדי, ק: נגדי. וכבר חרו בתיבה זו בשורה 5. ממהלל, אד: על מהלל, והפירוש הוא כמות שפירשתי.

איגרת רב יהודה הלוי לרב משה בן עזרה

חֲכָמָה קְרָאתָהּ הֵימָן
 מִשָּׁה בְּכָל בֵּיתִי נֶאֱמָן
 לָךְ תַּעֲנוּג שְׂדֵי זָמָן
 עִם חוּט שְׁפַת שְׁנֵי כַּמֶּן
 רְקִיק בְּלוּל נֶפֶת, כְּלוּל יָפִי, וְלֹלֶל - אוֹת שְׁפַת מְדֵי
 הֵתֵר וְגֵל שֶׁד קָם כְּגֵל כְּשֶׁדִּי שְׁגֵל - חֵן וְעֵשׂ דְּדֵי:
 מֵאֵהֶבְתָּהּ בּוֹ תִגְמֹר
 שִׁיר אֶהְבָּה עִם שִׁיר מְזֻמֹּר
 לָלִין בְּחִיקָה כְּצֻרֹר מֶר
 צִיר נֶאֱמָן תִּשְׁבַּע לֵאמֹר:
 20
 25

באללה רסול קל ללכליל כיף אלסביל ויבית ענדי
 כלף אלחנאל נעטיה דלאל עלי אלנבאל ונויד נהדי:

19–20. החכמה קראה לרב משה: הימן, מלכים א, ה יא ובבא בתרא טו א: הימן זה משה
 כתיב הכא (במלכים א) הימן וכתיב התם (במדבר יב ז) בכל ביתי נאמן הוא וכו'.
 21–24. שדי, שדי החכמה ונשיקות שפתי (שיר השירים ד ג: כחוט השני) שטעמן כמן. ועוד
 שהוא רקיק הבלול בגופת ('צפיחית בדבש') כלול ביופי. ועוד אמרה לו החכמה
 שיתיר לולאות בגדה כדי שיתגלה שדה שהוא כשדי אשת חן. ועשה את דדי, יחזקאל כג
 ג. – בלול, כלול, כן בכל כתבי היד (רקיק, ק: רקוק?). – שד קם, כן אד ושני כתבי יד
 א, ק: התר וגל כשד שגל צדקם כגל(?). – אחרי 'דדי' כתוב בק: פו' כמל, כלומר:
 צריך לחזור על ראש השיר (פזמון) וכאן נגמר (כמל) השיר ואין שם יותר!
 25. בו, כן א 2 וראד (וכן תיקן בג"ש) ונכון, כלומר: החכמה תגמור את השיר במשה, מרוב
 אהבתה אותו. א 1: בה.
 26. עם שיר, כן בכל כתבי היד.
 27–28. היא משביעה את משה (ציר נאמן) שילין בחיקה כצורר המור (שיר השירים א יג),
 ומה היא השבועה? באללה = באלוהים וכו'. – תשבע, כן בכל כתבי היד. ג"ש שלא
 ידע אלא כתב יד אחד שהזכיר בראדי, קיבל את הנוסח שפירשו ולא קיבל את תיקונו
 של בראדי: נשבע. אנו רואים שכך בכל כתבי היד.
 29–30. רסול, כן א 2 וראד ורמב"ע דיואן עמ' רעו. א 1 ו: רסיל. – אל חנאל, בראדי
 בטעות הדפוס: אל תנאל, ועל פי זה הציע ג"ש לתקן: תאל. – נעטיה, כן א 1 ורש; א 2
 אד ורמב"ע: אעטיה. דלאל, א 2 ורש: צלאל (ד = צ). – ונויד, כן בכל כתבי היד,
 רמב"ע: ואויד. – נהדי, נשמטה ב"א 2. – תרגום הכתובת (על פי בראדי, ג"ש ושטרן
 ומתוקן): באלהים, שליח, אמור לידיד מהיא הדרך וילין אצלי. מאחורי הוילאות אתן
 לו תענוג (?) חנינה (?) על החיצים (?) שהוא יורה (בי) ואוסיף לתת(?).

כתבי חיים שירמן

רשימה ביבליוגרפית

(1969–1930)

ערכו דן פגיס ועזרא פליישר

1. *Die hebräische Übersetzung der Maqamen des Hariri*. Frankfurt am Main, 1930, 4. 1. 132, (1)p. (Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums, No 37).
2. Eine hebräisch-italienische Komödie des XVI Jahrhunderts. *MGWJ* 75 (1931), pp. 97–118.
3. Die poetischen Genizafragmente in der Jüdischen Gemeindebibliothek Berlin. *MGWJ* 76 (1932), pp. 339–354.
4. Zur Geschichte der hebräischen Poesie in Apulien und Sizilien. *Mitteilungen des Forschungsinstituts für hebräische Dichtung*, I Berlin 1933, pp. 95–147.
5. [ביקורת]: מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים: J. Kenaani. *MGWJ* 76 (1932), pp. 615–616.
6. [ביקורת]: A. J. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*. *Deutsche Literaturzeitung*, Heft 13 (März), Berlin 1933, pp. 593–596.
7. מבחר השירה העברית באיטליה. ברלין, שוקן, תרצ"ד. [8] 30–9 [2] 597 עמ'. ספרי המכון לחקר השירה העברית, סדר ג, כרך א'.
8. הרמב"ם והשירה העברית. מאזנים ג (תרצ"ה), עמ' 436–433.
9. אסף פיוטים מתורקיה בספריה הלאומית. קרית ספר יב (תרצ"ו 1935), עמ' 389–396, 515–523.
10. הדרמה הראשונה בעברית. כנסת א (תרצ"ו), עמ' 432–442.
11. המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי. סדר ראשון [מבוא, נספחים למבוא; מאמרים על 19 משוררים, טכסטים, הוספות]. ידיעות המכון לחקר השירה העברית ב (תרצ"ו 1936), עמ' קיז–קצד.
12. מלחמות שמואל הנגיד. ציון א (תרצ"ו 1936), עמ' 261–283, 357–376 ועיין ב עמ' 185–187.
- 12א. שירים אחדים לאבן גבירול, מתוך כתב-יד שוקן [ויונה בעדי מדיה"; "אמרו למי חבק"; "אמת עשר ימי תבל"; "לך לך לאומרים"] לקט שירים ופיוטים, מוגש למיכה יוסף שוקן. ירושלים (תרצ"ו) עמ' כא–כג.

13. שמואל הנגיד כמשורר. כנסת ב (תרצ"ז 1936), עמ' 393–416.
14. שמואל הנגיד; רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר יג (תרצ"ז 1936), עמ' 373–382.
15. יצחק אבן כלפון. תרביץ ז (תרצ"ו 1936), עמ' 291–318.
16. Betrachtungen über neuhebräische Dichtung. *Der Morgen*. XI (Berlin 1936), pp. 505–508.
17. שתי מחברות מ"ספר המוסר" לזכריה אלצאהרי. ידיעות המכון לחקר השירה העברית ג (תרצ"ז 1936), עמ' 185–210.
18. Hebräische Blumengedichte aus Spanien. *MGWJ* 81 (1937), pp. 131–140 (= Festschrift zu Eugen Mittwoch's 60. Geburtstag) (נדפס מחדש ב־1964).
19. הערות אחדות למאמר "מלחמות שמואל הנגיד". ציון ב (תרצ"ז 1937), עמ' 185–187.
20. הדראמה העברית במאה השבע־עשרה. מאזנים (ירחון) ד (תרצ"ח 1938), עמ' 624–635.
21. חיי יהודה הלוי. תרביץ ט (תרצ"ח 1938), עמ' 35–54, 219–240, 284–305.
22. איפה נולד יהודה הלוי? תרביץ י (תרצ"ט 1939), עמ' 237–239.
23. המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי – סדר שני [מאמרים על 9 משוררים; טכסטים]. ידיעות המכון לחקר השירה העברית ד (תחר"ץ 1938), עמ' רמז–רצו.
24. שלמה אבן גבירול: שירים אל אביגיל ותמר [מה לאביגיל אשר לקחה; "ורעיתי מהוללה בכנות"; בצירוף הקדמה וביאור]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ח, הארץ, כ"ט אדר ב' תרצ"ח, 1.4.1938.
25. שני פיוטים לא ידועים של יהודה הלוי; מוגש לד"ר חיים בראדי בן השבעים [יה לשחר מעונן כליתי]; "יעלת חן קומי אורי"; בצירוף מאמר וביאור. הארץ, ד' סיון תרצ"ח, 3.6.1938.
26. על הפרעות בארץ ישראל בראשית המאה האחת עשרה [יוסף בן אביתור: "בכו עמי וגם ספרו עלי ציון ברב המון"; בצירוף מאמר וביאור]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית י"ב, הארץ, ח' אב תרצ"ח, 5.8.1938. [ועיין סימן 38].
27. לפרשת היחסים בין שלמה אבן גבירול ושמואל הנגיד [שמואל, את כרמתי]; "אמר לשר אשר עלה וגבר"; בצירוף מאמר וביאור. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית י"ז, הארץ, ב' כסלו תרצ"ט, 25.11.1938.
28. תרגומי "ציון הלא תשאליו" ליהודה הלוי; רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר טו (תרצ"ט 1938), עמ' 360–367.
29. Der Neger und die Negerin – Zur Bildersprache und Stoffwahl der

- spanisch = hebräischen Dichtung. *MGWJ* 83 (1939), pp. 481–492
(ראה להלן מס' 142 ברשימתנו).
30. ספורי האהבה של יעקב בן אלעזר. ידיעות המכון לחקר השירה העברית ה
(תרצ"ט 1939), עמ' 209–266.
31. יהוסף הנגיד, טרגדיה של מדינאי יהודי. מאזנים ח (תרצ"ט 1938), עמ'
58–48.
32. פיוטים של לוי אבן אלתבאן ["למה יחידתי בדם תתגוללי"; "להללך בכל
שחרי ונשפי"; בצירוף מאמר]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר
השירה העברית כ"א, הארץ, י"ט אדר תרצ"ט, 10.3.1939.
33. נקמת השפחה – מספורי המשורר העברי התימני זכריה אלצאהרי [מתוך
המחברת ה"כ"ה מ"ספר המוסר"; בצירוף הערות]. מאוצר השירה והפיוט,
פרסומי המכון לחקר השירה העברית כ"ה, הארץ, כ"ט סיון תרצ"ט,
16.6.1939.
34. יהוסף הנגיד המצביא וכובש ערים (קטע משיר נצחון של מחבר עלום שם)
["וגם הרבו שמחה"...; בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט,
פרסומי המכון לחקר השירה העברית כ"ט, הארץ, ט"ז תשרי ת"ש, 29.9.1939.
35. תיקון טעות [להנ"ל]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה
העברית ל (בסוף). הארץ, כ"א תשרי ת"ש, 4.10.1939.
36. פרופ' י. דוידסון ז"ל. הארץ, כ"ו אב תרצ"ט, 11.8.1939.
37. תקונים והוספות למאמר "חיי יהודה הלוי". תרביץ יא (תרצ"ט 1939), עמ' 125.
38. קינות על הגזרות בארץ ישראל, אפריקה, ספרד, אשכנז וצרפת. קבץ על יד,
סדרה חדשה, ספר ג' (י"ג), [ירושלים, תרצ"ט], חוברת א' עמ' כ"ג–ע"ד.
39. המונגולים מבשרי הגאולה לעם ישראל (קטע מתוך שיר משיחי של משלם
דאפיירה) ["... וכל חפצי ללמד סוד תחיה..."; בצירוף מאמר וביאורים].
מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ל"ג, הארץ,
כ"ד טבת ת"ש, 5.1.1940.
40. שתי דוגמאות מיצירותיו הפיוטיות של וידאל בנבנשת ["כעוף בכלוא
כלובו", "גדל עוני אדון עולם"; בצירוף מאמר]. מאוצר השירה והפיוט,
פרסומי המכון לחקר השירה העברית ל"ז, הארץ, ט"ז אייר ת"ש, 24.5.1940.
41. השמד הגדול (מפי עד המאורעות של שנת 1391 בספרד) ["יה לזאת יכהו
עינים"; בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון
לחקר השירה העברית מ, הארץ, ה' באב ת"ש, 9.8.1940.
42. יהודה אלחריזי המשורר והמספר. מאזנים יא (ת"ש 1940), עמ' 101–115.
43. הארמון והבוסתן (שיר שבח מאת שלמה אבן גבירול). קובץ הוצאת שוקן
לדברי ספרות, תל-אביב, חנוכה תש"א, עמ' 146–149.
44. משה אבן עזרא: "רוח ששוני וכן מנעמי" [בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר
השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית מ"ח (צ"ל: מ"ה),
הארץ, כ"ד שבט תש"א, 21.2.1941.

45. משה אבן עזרא: "יונת אולם רחוקים" [בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית מ"ח, הארץ, כ"ב אב תש"א, 15.8.1941.
46. "יובלו" של יהודה הלוי. הארץ, י"ט אב תש"א 12.8.1941.
47. [בשיתוף עם אחרים]: הערה בסוף המבוא של ח. בראדי לשירי החול של משה אבן עזרא, ספר שני, באור לדיואן, שוקן, ירושלים תש"ב 1941 עמ' 14; וכן "רשימות ומפתחות", שם, עמ' 17–29.
48. חקר השירה העברית הספרדית (בתקופה שבין מלחמה למלחמה 1939–1919). סדרים, מאסף סופרי ארץ-ישראל, תל-אביב (תש"ב, 1942), עמ' 475–482.
49. חיים בראדי וחקר השירה העברית. הארץ, כ' סיון תש"ב, 5.6.1942.
50. ד"ר חיים בראדיז"ל. ראדיו ירושלים כרך ה, גליון 34, א' אלול תש"ב, 14.9.1942.
51. שתי סאטירות מאת יוסף צרפתי ["בתת משה בלולכו תהלה"]; "יואב לצבור מעות גבור"; בצירוף מאמר וביאורים. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית נ"ז, הארץ, י"ד תשרי תש"ג, 25.9.1942.
52. גבורי אירלנד מתאספים (קטע מתוך תרגום עברי של שירי אוסיאן) [מתוך תרגומו של פינחס אשכנזי, הוא פליצ'ה טדסקי, יליד פירארה, לאפוס "פינגאל" של ג. מאקפרסון]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ס, הארץ, י"ט אדר ב' תש"ג, 26.3.1943.
53. מלחמה ותבוסה (מתוך פואמה על הקרבות באיטליה ב-1733–1735) [שני קטעים של יהושע בן ציון סלואטורה סגרי; בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ס"ג, הארץ, כ"ז תמוז תש"ג, 30.7.1943.
54. שיר לעג על תושבי ג'ינובה ["בתוך עם הנני יושב", בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ס"ו, הארץ, כ' כסלו תש"ד, 17.12.1943.
55. קאנטאטה עברית של אפרים לוצאטו. מחברות לספרות ב, חוברת ד, תל-אביב 1943, עמ' 73–96.
56. שלמה בן יהודה אבן גבירול, שירים נבחרים, ערוכים ומבוארים, הוצאת שוקן ירושלים ותל-אביב. XIV, 165 עמ', תש"ד 1944. מהדורה שניה, XV, 168 עמ', תש"ט 1949; תשי"ג 1953; תשט"ז 1956; תשי"ט 1959; תשכ"ב 1960; תשכ"א 1961; תשכ"ב 1962; תשכ"ג 1963; תשכ"ד 1964; תשכ"ה 1965; תשכ"ו 1966; תשכ"ז 1967; תשכ"ח 1968. סידור חדש: 182 עמ', תשל"ו 1969.
57. חלום בלהות (משירי יצחק הגרני) ["לחשקי הנני הולך לתנוה"; בצירוף מאמר]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ס"ט, הארץ, י"ד ניסן תש"ד, 7.4.1944.
58. תלונת העני — מתוך המחזה "חובלים" למ.ג. טרני [בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ע"ב, הארץ, ח' אב תש"ד, 28.7.1944.

59. מכתמים מאת יוסף צרפתי ["יום תעשה שירים", "יצטערו המצחקים", "אין לענוש"; בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ע"ה, הארץ, כ"א תשרי תש"ה, 8.10.1944.
60. [ביקורת]: Millás Vallicrosa, J. M.: *La poesía sagrada hebraico-española* קרית ספר כב (תש"ו 1945), עמ' 129–123.
61. איככה רחמיך יתאפקו? (מתקופת מסעי הצלב) [בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית ע"ה, הארץ, י"ט שבט תש"ה, 2.2.1945.
62. החושק המתחפש (מתוך הסיפור "לחם יהודה" מאת יהודה זארוק). מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית פ"א, הארץ, כ"ז סיון תש"ה, 8.6.1945.
63. שלשה פיוטים קטנים מאת אבן עזרא ["מאז כחותם"; "אור ישעך"; "מחשב תבונתי"; בצירוף ביאור]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית פ"ה ["צ"ל: פ"ד"], הארץ, ח' באלול תש"ה, 17.8.1945.
64. אחיטוב רואה את מצוקת הגלות (מתוך ספר "אחיטוב וצלמון") [בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית פ"ז, הארץ י"ד טבת תש"ו, 16.11.1945.
65. משורר עברי-ספרדי חדש? תרביץ טז (תש"ה 1945), עמ' 240–242.
66. המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי – סדר שלישי [מאמרים על 23 משוררים; טכסטים; נספח; הוספות ותקונים לסדר הראשון והשני; מפתחות]. ידיעות המכון לחקר השירה העברית ו (תש"ו 1945), עמ' רמט-שמז.
67. הפולמוס של שלמה בונפיד בנכבדי סאראגוסה. קובץ על יד, סדרה חדשה ד (תש"ו 1946), עמ' 9–64.
68. לחקר חייו של שלמה אבן גבירול. כנסת י (תש"ו 1946), עמ' 244–257.
69. גבירול: משמן בשרי ידל [בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית צ, הארץ, י"ד ניסן תש"ו, 15.4.1946.
70. שירי ציון מאת שלמה בונאפיד ["שלמו ימי אבלך ציון גוה עלינו"; בצירוף מאמר וביאורים]. מאוצר השירה והפיוט, פרסומי המכון לחקר השירה העברית צ"ג, הארץ, כ' תמוז תש"ו, 19.7.1946.
71. המחזה העברי הראשון, צחות בדיחותא דקידושין. קומדיה בחמש מערכות, מאת יהודה סומו איש מאנטובה (1527–1592), יוצאת לאור על פי שלשה כתבי-יד בצירוף מבוא, הערות ונספחים. ירושלים, ספרי תרשיש תש"ו (1946), 208, (8) עמ'.
72. המחזות העבריים של מ. ה. לוצאטו. גליונות כא (תש"ח 1948), עמ' 207–217.
73. La Métrique quantitative dans la poésie hébraïque du Moyen-Age. Sefarad VIII, (Barcelona 1948), pp. 323–332.
74. מתוך שיר שבח על יהוסף הנגיד; ר' שלמה אבן גבירול: שני שירי חול; ר'

- שלמה אבן גבירול: משמן בשרי ידל; ר' משה אבן עזרא: יונת אלם רחוקים;
 ר' משה אבן עזרא: רוח ששוני; ר' משה אבן עזרא: פיוטים קטנים; ר'
 יהודה הלוי: שיר קודש; ר' לוי אבן אלתיבאן: רשויות; ר' משולם דאפיירה:
 ללמד סוד תחית; קינה; ר' שמואל החזן: קינה; דון וידאל בנבנשת: שני שירי
 קודש; ר' שלמה בר ראובן בונפיד: רשות; יוסף בן שמואל צרפתי: שירי
 שנינה; יוסף בן שמואל צרפתי: מכתמים; יעקב סגרו: שיר על תושבי
 ג'ינובה. בתוך: מבחר השבעים, פיוטים ושירים (מתוך פרסומי המכון לחקר
 השירה העברית ב"הארץ", דפוס פרטי, יצא לאור בשבעים טפסים), תל-
 אביב תש"ח (1948) — עמ' 75–80, 91–94, 97–98, 101–102, 104–105, 113–116
 122–124, 139–143, 147–148, 153–159.
- Après le congrès des orientalistes à Paris *La Terre Retrouvée*, 75
 16 année, No 24 (238) Paris, 15 Sept. 1948.
- Isaac Gorni, poète hébreu de Provence. *Lettres Romanes* III, 76
 Louvain 1949, pp. 175–200.
- Les manuscrits hébreux récemment découverts dans le désert de 77
 Juda. *Sémitica* (ed. Dupont-Sommer Virolleaud II Paris 1949)
 pp. 41–50.
- חקר השירה והפיוט בשנים 1948 ו-1949, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר כו 78
 (תש"י), עמ' 195–200.
- יהודה הלוי, שירים נבחרים, ערוכים ומבוארים, הוצאת שוקן, ירושלים 79
 ותל-אביב XIII (3) 170 (4) עמ'. תש"י 1950; תשי"ג 1952; תשט"ז 1956;
 תשי"ח 1958; תשי"ט 1959; תשכ"א 1960; תשכ"ב 1962; תשכ"ג 1963;
 תשכ"ד 1964; תשכ"ה 1965; תשכ"ו 1966; תשכ"ז 1967; תשכ"ח 1968. סידור
 חדש: 182 עמ', תש"ל 1969.
- האגרת החדשה של יהודה הלוי. הארץ, כ"ח אדר תש"י 17.3.1950. 80
- Juda Sommo, Fondateur du théâtre hébreu. *Revue de la pensée 81*
juive II, No. 5 (Paris 1950), pp. 86–104.
- Le Théâtre de Luzzatto. *Revue de la pensée juive* No. 2 (Paris 82
 1950), pp. 103–116.
- Le dīwān de Šemū'el Hannāgīd considéré comme source pour 83
 l'histoire espagnole. *Hespéris* XXXV, (Paris 1948, imprimé: 1950)
 1er–2e trimestres, pp. 163–188.
- חקר השירה והפיוט בשנת 1950, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר כו (תשי"א), 84
 עמ' 249–256.
- ד"ר מנחם זולאי בן חמישים. הארץ, ט"ו באדר, ב' תשי"א, 23.3.1951. 85
- Samuel Hannagid, The Man, The Soldier, The Politician. *Jewish 86*
Social Studies XIII, (New York 1951), pp. 99–126.
- יצחק גרני, משורר עברי מפּרובאנס. אורלוגין חוברת 3 (יולי 1951), עמ' 91–101. 87

88. חקר השירה והפיוט בשנת 1951, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר כח (תשי"ב), עמ' 233–241.
89. כיצד יש לדקלם את השירים השקולים של משוררינו הספרדים? הכינוס העולמי למדעי היהדות, כרך א (ירושלים תשי"ב 1952), עמ' 296–301.
90. לחקר מקורותיו של ספר תחכמוני ליהודה אלחריזי. תרביץ כג (תשי"ב 1952), עמ' 198–202.
91. חקר השירה והפיוט בשנת 1952, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר כט (תשי"ד), עמ' 270–277.
92. י. מ. אלבונג, במלאות עשר שנים למותו (על ההיסטוריון וחוקר התפלה והפיוט הנודע). הארץ, כ"ז בתמוז תשי"ג, 10.7.1953.
93. Hebrew Liturgical Poetry and Christian Hymnology. *JQR* NS XLIV (1953), pp. 123–161. [The problem – Previous research concerning the beginning of the piyyut – A new investigation of the sources – The oldest history of the piyyut – The unfolding and flowering of the piyyut in Palestine – The origins of the hymnology of the Church – Syriac liturgical poetry – Byzantine liturgical poetry.]
94. יצחק בן מר שאול המשורר מלוסינה. ספר אסף, תשי"ג (1953), עמ' 496–514.
95. The Journey of Judah Halevi. *Judaism* II (New York 1953), pp. 353–362.
96. חקר השירה והפיוט בשנת 1953, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר ל (תשט"ו), עמ' 105–112.
97. דוד פראנקו מינדים [ביקורת על ספרו של י. מלקמן]. בחינות מס' 6, תשי"ד (1954), עמ' 44–51.
98. מנחם זולאי ז"ל. הארץ, כ"ב בכסלו תשט"ו, 17.12.1954.
99. The Function of the Hebrew Poet in Medieval Spain. *Jewish Social Studies* XVI, (New York 1954), pp. 235–252.
100. השירה העברית בספרד ובפרובאנס. מבחר שירים וסיפורים מחורזים ערוכים ומבוארים בצירוף מבואות מפתחות וציורים. כרך ראשון: ממנחם אבן סרוק עד יצחק אבן עזרא (בערך 950–1150 לסה"נ), הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים / דביר, תל-אביב תשט"ו (1954), כג, 628 עמ' ו-17 לחות.
101. קינה על עשרה קדושים מקהילת גרנובל. ציון יט (תשי"ד 1954), עמ' 66.
102. חקר השירה והפיוט בשנת 1954, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר ל (תשט"ו), עמ' 417–425.
103. The Ephebe in Medieval Hebrew Poetry. *Sefarad* XV, Fasc. 1 (Madrid-Barcelona 1955), pp. 55–68.
104. וז איז יהודה הלוי געבוירן געווארן? דווקא, דריי חדשים-שריפט פאר

- ליטעראטור און קריטיק ו (בואינוס איירס, ינואר-יוני 1955), עמ' 111–114
[תרגום ליידש מאת בער קרימסקי].
105. חקר השירה והפיוט בשנת 1955, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לא (תשט"ז), עמ' 371–378.
106. השירה העברית בספרד ובפרובאנס. מבחר שירים וסיפורים מחוזים, ערוכים ומבוארים בצירוף מבואות מפתחות וציורים. כרך שני: מיוסף קמחי עד סעדיה אבן דנאן (בערך 1150–1492 לסה"נ). הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים / דביר, תל-אביב (תשי"ז 1956), נד (ב) 794 עמ' ו-37 לוחות.
107. Un nouveau poème hébreu avec vers finaux en espagnole et en arabe. *Homenaje a Millàs-Vallicrosa* Vol. II (Barcelona 1956), pp. 347–353.
108. חקר השירה והפיוט בשנת 1956, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לב (תשי"ז), עמ' 357–365.
109. Salomon ibn Gabirol. *Mélanges de Philosophie et de Littérature Juives* 1–2 (Paris 1957), pp. 261–273.
110. אוסף משלים וסיפורים ממחבר עברי-ספרדי. תרביץ כז (תשי"ח 1957), עמ' 249–256.
111. פיוט ארמי לפייטן איטלקי קדמון ["אול גלג פתגמין ולהוד למרקא", רשות לקריאת התרגום מאת אברהם ביריבי יצחק אלוף מבארי]. לשוננו כא (תשי"ז 1957), עמ' 212–219.
112. חקר השירה העברית בשנת 1957, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לג (תשי"ח), עמ' 251–259.
113. אוצר הכתובות העבריות בספרד [ביקורת על ספרם של פ. קאנטירה וי. מ. מיליאס]. תרביץ כז (תשי"ח 1958), עמ' 563–569.
114. שיר על מצוקתן של קהילות אחדות בארץ ישראל [שיר למחבר עלום השם על תעלוליו של איש שהמיט שואה על כמה ישובים יהודיים, וביניהם עכו, צור, אשקלון]. ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז (תשי"ח 1958), עמ' 155–161.
115. הערות אחדות לשירים לכבודו של אברהם הכהן. תרביץ כז (תשי"ח 1958), עמ' 548–549.
116. שני שירים חדשים של שלמה אבן גבירול [1]. "בשורי העליה כי מאד שגבו מעוניה"; 2. "אמת עושר ימי תבל ברישם". יובל שי, מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון (רמת-גן תשי"ח 1958), עמ' 163–166.
117. דף חדש מתוך ספר בן סירא העברי. תרביץ כז (תשי"ט 1958), עמ' 440–443.
118. חקר השירה והפיוט בשנת 1958, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לד (תשי"ט), עמ' 222–230.
119. השירה העברית בספרד ובפרובאנס, שירים וסיפורים מחוזים ערוכים ומבוארים בצירוף מבואות מפתחות וציורים.... כרך ראשון: ממנחם אבן

רשימה ביבליוגרפית

- סרוק עד יצחק אבן עזרא (בערך 950–1150 לסה"נ). מהדורה שנייה מתוקנת. הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים / דביר, תל-אביב (תשי"ט 1959), כט (3) 628 עמ', ו-17 לוחות.
120. התחלתו של השיר לכבוד אברהם הכהן. תרביץ כח (תשי"ט 1959), עמ' 403–402.
121. משורר שקם לתחיה (לקורות הדיואן של יצחק אבן-כ"לפון). תרביץ כח, (תשי"ט 1959), עמ' 342–330.
122. ריכארד ואגנר במדינת ישראל. קשת א חוברת ד (תל-אביב תשי"ט 1959), עמ' 81–72.
123. חקר השירה והפיוט בשנת 1959, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לה (תש"ך), עמ' 381–372.
124. תרגומי ספרות יפה בתקופת ספרד. מולד יח חוב' 140 (מארס / אפריל 1960), עמ' 109–105.
125. דפים נוספים מתוך ספר בן סירא. תרביץ כט, (תש"ך 1960), עמ' 125–134.
126. אבן אלוראק ואבן אלמרה, בני חוגו של יהודה הלוי. תרביץ כט (תש"ך 1960), עמ' 194–193.
127. עיונים בקובץ השירים והמליצות של אברהם הבדרשי. ספר היובל ליצחק בער (ירושלים תשכ"א 1960), עמ' 173–154.
128. חקר השירה והפיוט בשנת 1960, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לו (תשכ"א), עמ' 388–380.
129. צבי מודח נוסח תשכ"א. הארץ, ח' אב תשכ"א, 21.7.1961.
130. L'amour spirituel dans la poésie hébraïque du moyen-âge. *Lettres Romanes XV* (Louvain 1961), pp. 315–325.
131. השירה העברית בספרד ובפרובאנס, מבחר שירים וסיפורים מחורזים ערוכים ומבוארים בצירוף מבואות מפתחות וציורים.... מהדורה שנייה מתוקנת. הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים / דביר, תל-אביב תשכ"א (1961).
132. המכון למדעי היהדות. ספר המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית (ירושלים 1961), עמ' 3–1.
133. חקר השירה והפיוט בשנת 1961, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לו (תשכ"ב), עמ' 412–403.
134. La poésie hébraïque du moyen âge en Espagne. *Mélanges de philo-sophie et de littérature juives*, tomes III, IV et V (1958–1962). Paris 1962 pp. 171–210.
135. Les contes rimés de Jacob ben Eléazar de Tolède. *Etudes d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi Provençal*, tome I. Paris, 1962, pp. 285–297.
136. חקר השירה והפיוט בשנת 1962, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לו (תשכ"ג), עמ' 566–558.

137. L'amour spirituel dans la poésie hébraïque du moyen âge. *Trudy XXV mejdunarodnogo kongressa vostokovedov*, Tom 1. Moskva 1962, p. 395–401.
138. שלמה אבן גבירול ויונה אבן ג'נאח. ספר חנוך ילון (ירושלים תשכ"ג 1963), עמ' 360–369.
139. The Harmful Foods: a curious parallel between Cervantes and Joseph Zabara. *Romanica et Occidentalia*, Études dédiées à la mémoire de Hiram Peri (Pflaum), (Jérusalem, 1963) pp. 140–142.
140. דברי ברכה לבאי הכנס. מאסף "היסטוריונים ואסכולות היסטוריות" (ירושלים 1963), עמ' 9–10.
141. פייטן אשכנזי על הגזירות שבזמנו. נר לגשמתו של ידידי, מורי ורבי הפרופסור יצחק משה אלבונגן ז"ל [הסליחה "שמך הגדול יעמד לנו" לשמחה בן שמואל משפאיר]. הארץ, כ"ז תמוז תשכ"ג, 19.8.1963.
142. Der Neger und die Negerin—Zur Bildersprache und Stoffwahl der spanisch = hebräischen Dichtung. *MGWJ* 83 (1939). Tübingen, pp. 481–492 1963. [הדפסת צילום. המקור הושמד ב־1939 בידי הגיסטאפו. עיין לעיל מס' 29].
143. חקר השירה והפיוט בשנת 1963, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר לט (תשכ"ד), עמ' 408–418.
144. יניי הפייטן, שירתו והשקפת עולמו. קשת, כרך ו חוברת ג (תשכ"ד 1964), עמ' 45–66.
145. התיאטרון והמוסיקה, בשכונות היהודים באיטליה (בין המאה הט"ז למאה הי"ח). ציון כט (תשכ"ד 1964) עמ' 61–111.
146. קאנטאטה עברית על מעבר ים סוף. תצליל ד (תשכ"ד 1964), עמ' 10–13.
147. מאירבר: גורלו המופלא של מוסיקאי. מולד כב (תשכ"ד־כ"ה 1964) עמ' 428–444.
148. על המוסיקאי היהודי מיכאל בולאפי. תצליל ד (תשכ"ד 1964) עמ' 32–33.
149. חקר השירה והפיוט בשנת 1964, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר מ (תשכ"ה), עמ' 394–404.
150. שירים חדשים מן הגניזה, יוצאים לאור בצירוף מבואות, חילופי גרסאות וביאורים. [כתבי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, החטיבה למדעי הרוח. מדורי הספר: השירה העברית בארצות המזרח ובצפון אפריקה; האסכולה הספרדית; שירי־אזור חילוניים ממחברים עלומי שם; מקאמות, ענינים שונים. ירושלים תשכ"ו (1965). (2) 22, 538 (2) עמ', 4 לוחות. שבעה מפתחות].
151. עדות על הצגה של מחזה עברי באלג'יריה [שם המחזה "נחת רוח" ומחברו יצחק בן יוסף פליאג'י, כנראה מראשית המאה הי"ח]. תרביץ לד (תשכ"ה 1965), עמ' 272–278.

152. המחזה העברי הראשון, צחות בדיחותא דקידושין. קומדיה בשלש מערכות מאת יהודה סומו (1527–1592), יוצאת לאור על פי שלשה כתבי יד בצרוף מבוא, הערות ונספחים... מהדורה שניה מתוקנת ומושלמת. ספרי תרשיש ירושלים / דביר, תל-אביב תשכ"ה (1965) 179 (1) עמ'.
153. חקר השירה והפיוט בשנת 1965, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר מא (תשכ"ו), עמ' 234–244.
154. כתבי היד מאוסף בית המדרש שבברסלאו [בקורת על קטלוג האוסף הנ"ל שנדפס בידי ד. ש. לוינגר וב. ד. ויינריב, ויסבאדן 1965]. תרביץ לו (תשכ"ז 1966), עמ' 94–97.
155. השירה העברית שלאחר תקופת המקרא ובעיות מחקרה. דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך ב חוברת 12, ירושלים תשכ"ז (1966), 6 עמ'.
156. חמשה פיוטים ליהודה הלוי [יוצאים לאור לראשונה לפי כתבי יד שונים]. בית המדרש הבוסטוני, קובץ מאמרים, הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב והוצאת בית המדרש למורים, בוסטון (תשכ"ו 1966), 20 עמ' [תדפיס. המאסף כולו טרם הופיע].
157. קובץ שירי שמואל רומאנילי בכתב-יד [תיאור מפורט של כתב-יד לא טורי מס' 267 ומחקר על השירים הכלולים בו]. תרביץ לה (תשכ"ו 1966), עמ' 373–395.
158. The Beginning of Hebrew Poetry... 1: Italy. *The World History of the Jewish People*, 2nd ser.: Medieval Period, 2: The Dark Ages, Jews in Christian Europe 711–1096. Editor: Cecil Roth. Tel-Aviv, Massadah, 1966, PP. 249–266, 249–432.
159. חקר השירה והפיוט בשנת 1966, רשימה ביבליוגרפית. קרית ספר מב (תשכ"ז), עמ' 385–398.
160. Problems in the Study of Post-Biblical Hebrew Poetry, *The Israel Academy of Sciences and Humanities*, Proceedings, Vol. II, No. 12, Jerusalem 1967, 9 pp. (228–236). [תרגום אנגלי של המאמר מס' 155].
161. The First Hebrew Translation from English Literature: Congreve's Mourning Bride. *Scripta Hierosolymitana*, Vol. XIX, (Jerusalem 1967), pp. 3–15.
162. התרגום העברי הראשון מן הספרות האנגלית: המחזה "הכלה המתאבלת" ליליאם קונגרייב. במה 35 (תשכ"ח 1967), עמ' 46–53.
163. הקרב בין בהמות ולויתן לפי פיוט עברי קדום. דברי האקדמיה הלאומית הישראלית, למדעים כרך ג חוברת 3 (תשכ"ח 1967), 36 עמ'.
164. שיר קודש חדש ליהודה הלוי, ליום ההולדת המאה של הרב ד"ר חיים בראדי [אתה נרי / אל יחשך מאורי" בצירוף מאמר וביאורים]. הארץ, ד סיון תשכ"ח — 31.5.1968.

כתבי חיים שירמן

165. חקר השירה והפיוט בשנת 1967, רשימה ביבליוגראפית. קרית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 442–452.
166. שמואל רומאנילי, המשורר והנווד. הוצאת מכון שוקן למחקר היהדות ליד בית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים תשכ"ט (תדפיס מתוך פרקים ב), 82 עמ'.
167. שמואל רומאנילי, כתבים נבחרים [משא בערב, לקט שירים, קטעים מתוך מחזות, בצירוף מבוא, ביאורים ומפתח]. ספריית 'דורות', הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ט, 221 עמ'.
168. Gli albory della poesia ebraica in Italia. La Rassegna mensile di Israel Vol. XXXV (1969), pp. 187–210 [תרגום המאמר האנגלי מס' 158].

ערכים באנציקלופדיות

Encyclopaedia Judaica V (1930)

Cavallero, Schealtiel pp. 100–101; Charisi, Abu Ishak Abraham p. 312; Daniel (Durbel?) ben Jakob, p. 778; Daniel ben Samuel aus Rossena, p. 783; Dapiera, Meschullam ben Salomo, p. 798; Dapiera, Salomo ben Immanuel, p. 798; Dapiera, Salomo ben Meschullam, pp. 799–800; Dari, Mose ben Abraham pp. 801–802; David ben Bibasch [בבש(?) Kohen p. 839; David ben Eleasar Ibn Bakuda (Pakuda) pp. 834–844; David ben Gad pp. 845–846; David ben Gedalja Ben Jechiel p. 846; David ben Huna p. 848; David ben Jishai pp. 852–853; David ben Josef Al-Chamrani p. 853; David ben Josef p. 853; David ha-Kohen [מגריבה] p. 855; David ha-Kohen [כנראה מצרפת] p. 855; David ben Meschullam aus Speyer p. 858; David ben Mose Jehuda p. 860; David ben Saadja (= Said) Kohen p. 862; David ben Salomo ha-Levi p. 866; Detmold, Samuel p. 951; Donati, Francesco p. 1187; Dornzweig, Aaron p. 1199;

Encyclopaedia Judaica VI (1930)

Drama, Hebräisches pp. 1–17; Dunasch ben Jehuda p. 115; Ebert, Jakob p. 157; Ebert, Theodor p. 157; Efraim ben Jakar p. 198; Efraim ben Josef aus Chelm pp. 200–201; Efraim ben Natan p. 202; Efraim ben Salich p. 202; Ehrenkranz, Salomo p. 274; Ehrle, Adolf p. 298 ראה להלן; Eleasar ben Jehuda ha-Kohen p. 424; Eleasar ha-Levi aus Lundenburg pp. 429–430; Eleasar ben Mari Aaron-Saadja Kohen Iraki p. 430; Elieser ben Aaron aus Burgund p. 458–459; Elieser Cohen aus Livorno p. 460; Elieser ben Efraim p. 461; Elieser ben Isaak ha-Levi p. 467; Elijahu ben Abraham aus Kastoria p. 497; Elijahu ben Elieser Philosoph p. 500; Elijahu ben Jakar p. 501; Elijahu ben Jakob p. 501; Elijahu ben Joktan ha-Parnas p. 503; Elijahu ben Mose ben Nissim ha-Kohen p. 504; Elijahu ben Saul Levi p. 517; Elijahu Ben Schemaja pp. 517–518; Elijahu Tschelebi ha-Kohen p. 518; Elischa ben Samuel p. 531; Eljanim Ben Jsaak aus Strassburg pp. 534–535; Eljakim ben Meschullam ha-Levi p. 536; Eljakim ben Michael pp. 536–537; Elkanam ben Schemarja ha-Parnas p. 539; Elnatan ha-Kohen p. 545; Enbahrac pp. 623–624; Ensheim, Moses pp. 673–674;

Esra ben Ezechiel ha-Babli p. 793; Esra ben Tanchum p. 794; Esrach, Abraham ben Mattitjahu p. 794; Ezechiel ha-Kohen p. 884; Fabel pp. 889–897; Fabricius, Laurenz p. 898; Faenza, Rafael Ben Isaak pp. 898–899; Falcon, Mose p. 912; Falkowitsch, Joel Bärisch p. 916; Fano, Abigdor p. 923; Fano, Daniel pp. 923–924; Fano, Moise p. 929; Faradsch p. 929; Faradschi, Jakob pp. 930–931; Faradschi ben Nissim Schawat p. 931; Farchi, Lazzero p. 936; Farissol, Jakob ben Chajim pp. 937–938; Fasani, Jakob p. 940; Fermo, Josef ben Nissim p. 956; Fernandes Villareal, Manuel pp. 956–957; Fetussi, Jakob pp. 962–963; Fioghi, Fabiano pp. 1015–1016; Fiorentino, Marco p. 1016; Firuz, Daniel Ben Mose pp. 1019–1020; Fischlin, Samuel ben Rechabja p. 1026; Fischmann, Nachman Isaak pp. 1026–1027; Fontanella, Rafael-Vita p. 1050; Formiggin, Saul p. 1052; Fornari, Angelo p. 1053; Franco-Mendez, David pp. 1068–1070; Friedburg, Simson-Arje p. 1176; Friedrichsfeld, David p. 1195; Friese, Laurenz p. 1196; Fürth, Israel Isserl pp. 1214–1215; Gabbai, En Mose ben Schem-tob pp. 1220–1221.

אנציקלופדיה 'אשכול' ב

אלעזר בן יהודה הכהן עמ' 694; אלעזר הלוי עמ' 702–3; אלעזר בן אהרן סעדיה הכהן עראקי 687; אליעזר בן אהרן מבורגניא 567; אליעזר הכהן 578; אליעזר בן אפרים 568; אליעזר בן יצחק הלוי 578; אליהו בן אברהם 534; אליהו בן אליעזר 535; אליהו בן יקר(?) 540–1; אליהו בן יעקב 540; אליהו בן יקטן הפרנס 540; אליהו בן מרדכי 542; אליהו בן משה בן נסים הכהן 542; אליהו בן שאול הלוי 547; אליהו בר שמעיה 558–9; אליהו צ'לבי הכהן מאנטוליה 546–7; אלישע בן שמואל 597; אליקים בן יצחק 588; אליקים בן משלם הלוי 589; אליקים בן מיכאל 588; אלקנה בן שמריה הפרנס 802–3; אלנתן הכהן 681; אורה, אברהם בן מתתיהו 59.

Encyclopaedia Judaica VII (1931)

Gabirol, Familie p. 1; Gabirol, Salomo ben Jehuda Ibn pp. 1–22; Gabriel ben Josua Schosburg p. 29; Gabrielli, Magino di p. 29; Gad ben Jehuda de Bedarrides p. 34; Gad Raoul p. 34; Gajjan (Dscharjan), Natan p. 41; Gajjat, David ha-Levi p. 41; Galipapa, En Maimon pp. 61–62; Galipapa, Schealtiel p. 62; Gallego, Josef Schalom pp. 69–70; Galligo, Simcha (Allegra) p. 73; Garmon (Jarmon), Jehuda p. 103; Gattinara, Giuseppe p. 111; Gavison, Familie pp. 111–112; Gavison, Abraham ben Jakob pp. 112–113; Gerendi, Isaak ben Jehuda pp. 299–300; Gerondi, Isaak ben Serachja ha-Levi p. 300; Gerondi, Salomo ben Isaak p. 307; Gerschom ben Isaak p. 313; Gerschom ben Natan p. 316; Gerschom ben Salomo p. 316; Ghez, Familie pp. 393–394; Ginilla, Dan Josef Ben Isaak p. 421; Gisini, Menachem ha-Gole p. 427; Giuseppe Ebreo p. 430; Godinez, Felipe pp. 460–461; Goldbaum, Meschullam Salomo p. 465; Goldberg, Abraham aus Rawa p. 466; Goldenweiser, Jakob p. 475; Gomez, Antonio Enriques p. 513; Gordon, Aaron-David p. 526; Gorni, Isaak ben Abraham pp. 538–539; Grego, Abraham p. 655; Guedj, Familie p. 714; Guglielmo Ebreo aus Pesaro pp. 716–717; Guldenkind, Efraim p. 717; Gumpin p. 718; Gumprecht Kassel p. 720; Günzburg, Chajim (Joachim) p. 726; Günzburg, Dob-Bär p. 727; Gur Arje (Jehuda ben David) p. 736; Halévy, Élie (Halphen) pp. 866–867; Hamadrani, Abu-Fadl p. 884; Hamon, Aaron Ben Isaak p. 905; Hariri, Abu-Mohammed p. 1004; Hassan pp. 1020–1021.

Encyclopaedia Judaica VIII (1931)

Hurwitz, Hyman pp. 289–290; Ibn al-Muallim, Abu Ajjub Salomo pp. 313–314; Ibn al-Takana, Abu Al-Hanan Mose p. 314; Ibn Barsel, Josef p. 321; Ibn Jachjun in Daroca p. 353; Ibn Maskaran, Abu Ibrahim Isaak p. 356; Ibn Menir, Jsaak Ben Josef p. 356; Ibn Schuweich, Isaak ben Israel p. 372; Ibn Sonbal, Nachman p. 373; Ibn Suli, Josef ben David pp. 373–374; Ibn Zur, Jakob ben Reuben pp. 374–375; Immanuel ben Josef p. 402; Isaak hebr.-spanischer Dichter p. 488; Isaak ben Abraham ha-Parnes p. 494; Isaak ben Chajim ben Abraham p. 502; Isaak ben David ben-Jeschua ha-Levi pp. 505–506; Isaak ben Haggai ha-Kohen pp. 513–514; Isaak ben Israel p. 514; Isaak ben Jakar pp. 514–515; Isaak ben Jakob aus Neustadt p. 517; Isaak ben Jehuda p. 519; Isaak ben Jehuda he-Seniri pp. 520–521; Isaak ben Josef ben Isaak p. 525; Isaak ha-Kohen he-Chaber p. 526; Isaak ha-Levi p. 527; Isaak ben Meir aus Narbonne p. 531; Isaak ben Meschullam Chaj p. 533; Isaak ben Mose p. 534; Isaak ben Mose (Machiri) p. 535; Isaak ben Nathan pp. 538–539; Isaak ben Reuben Al-Bargeloni pp. 542–543; Isaak ben Saadja pp. 543–544; Isaak ben Salomo p. 545; Isaak, Samuel p. 546; Isaak ben Samuel p. 546; Isaak ben Schalom p. 551; Isaak ben Serachja p. 557; Isaak ben Simson ha-Nakdan p. 558; Isaak Jarpan p. 559; Israel al-Maussili p. 627; Israel ben Isaak p. 631; Israel ben Jekutiel aus Cortona pp. 634–635; Israel ben Joel (Susslin) p. 635; Itiel p. 706; Jachia, Josef ben Salomo ibn p. 736; Jakar ben Samuel ha-Levi p. 783; Jakob Chasan p. 813; Jakob ben Isaak ha-Levi p. 821; Jakob ben Jehuda aus Lothringen p. 829; Jakob de Lunel p. 821; Jakob ben Naftali aus Gresen p. 850; Jakob ben Salomo aus Avignon p. 854; Jannai, Dichter pp. 869–872; Jechiel ben Ascher p. 903; Jechiel ben Isaak p. 904; Jechiel Ben Jakob aus Eisenach p. 904; Jechiel ben Jakob ha-Kohen aus Ancona p. 904; Jechiel ben Josef pp. 904–905; Jehossifja der Proselyt p. 924; Jehuda ben Abraham p. 927; Jehuda ben Isaak ibn Sabbatai pp. 996–997; Jehuda ben Josef Sedschelmessi pp. 1002–1003; Jehuda ben Menachem aus Rom p. 1020; Jehuda ben Mose ha-Kohen pp. 1021–1022; Jehuda Saadi p. 1046; Jehuda ben Samuel p. 1047; Jehuda ben Schemarja p. 1049; Jehuda ben Senior pp. 1050–1051; Jekutiel ben Josef p. 1068.

Encyclopaedia Judaica IX (1932)

Jeschua ben Elijah ha-Levi pp. 41–42; Jischai ben Mordechai p. 189; Joab der Grieche (ha-Jewani) p. 198; Jochanan pp. 208–209; Jochanan ben Josua ha-Kohen p. 213; Jochanan ben Reuben p. 222; Jomtob ben Isaak aus Joigny pp. 265–266; Joschia ben Nechemja p. 302; Josef bar Abba p. 324; Josef ben Ascher aus Chartres p. 328; Josef al-Baradani pp. 329–330; Josef ben Isaak p. 341; Josef ben Jakob p. 344; Josef (Abu Amr) ben Jakob ibn Sahl pp. 345–346; Josef ben Kalonymos ha-Nakdan pp. 355–356; Josef ben Mose p. 360; Josef ben Mose aus Troyes p. 365; Josef ben Natan Chasan p. 368; Josef bar Nissan p. 370; Josef ben Salomo aus Carcassonne p. 376; Josef ben Scheschet ibn Latimi p. 386; Josef ben Josse pp. 445–446; Judan ben Missatja ha-Kohen p. 525; Kalai, Josef ben Jakob p. 792; Kalonymos ben Jehuda der Jüngere p. 840; Kalonymos ha-Nassi pp. 845–846; Kapuzato, Elijah ben Mose p. 917; Karmi, Jesaja Chaj p. 988; Kaspi, Saul pp. 1030–1031; Kilki, Mose p. 1231; Kilti, Josef ben Mose pp. 1232–1233.

Encyclopaedia Judaica X (1934)

Kinderfreund, Arje Löb pp. 2-3; Leon, Abraham de p. 787; Leonte ben Abraham p. 795; Leonte ben Mose pp. 795-796.

Jüdisches Lexikon Bd IV (1930)

Poesie, hebräische: b) Dichtungsformen im Mittelalter und der Neuzeit pp. 977-979; Rätsel pp. 1252-1253.

Philo-Lexicon (1935)

Poesie, hebräische pp. 548-549.

Enciclopedia dello Spettacolo, Roma

Vol. I (1954)

Aschmann A pp. 1613-1614; Bar Yossef, Y.

Vol. II (1954)

Berkovitz, J. D. pp. 308-309; Bistritz, Q. p. 552; Brenner, J. H p. 1. 80; Br:slau, M. M. p. 1080; Calimani, S. p. 1514.

Vol. III (1956)

Cohen, Shalom p. 1042.

Vol. IV (1957)

Ebraico, Teatro pp. 1261-1264; Efrati, Y. p. 1316.

Vol. V (1958)

Gerusalemme pp. 1154-1155.

Vol. VI (1959)

Habima pp. 90-92; Hazaz, H. pp. 233-234; Israele p. 824; Kahan, J. pp. 860-861; Kaznelson, J. p. 914; Landau, I. L. pp. 1194-1195.

האנציקלופדיה העברית הוצאת מסדה, ירושלים – תל-אביב, תש"ח 1947.
כרך א.

אבולעפיה, ר' טודרוס בן יהודה; אבן אביתור, ר' יוסף בן-יצחק; אבן עזרא, ר' משה
(אבו הרון) בן יעקב; ר' אברהם בן יצחק בדרשי.

תיקונים והוספות

תיקון למאמרו של ש"ד גויטיין

ציינתי בגוף המאמר, עמ' 71, הערה 8, שלא היה לפני צילום בשעת ההכנה לדפוס של המסמך היקר, שפורסם ותורגם בעמ' 71–74. והיה עלי לסמוך על העתק שעשיתי באחד מביקורי הקודמים באוקספורד. העתקי היה כאמת נכון, אלא שבשעת ההעברה מן הכתוב אל המתוקתק במכונה נפלה אות אחת, והשמטה זו שיבשה את המשפט המכריע הפותח את הקטע הנזכר. בביקורי באוקספורד ביולי 1969 השוויתי עוד פעם את כתב־היד, ובהזדמנות זו נתגלה השיבוש.

את המלה שלפני האחרונה בשורה 2 במסמך הנדפס בעמ' 71 יש לקרוא אשתמאענא

(כלומר, אגתמאענא, כתיב רגיל מותאם למבטא המלה), ותרגום המשפט: 'ומה שאמרת, שראש הישיבה קבע סדר התאספותנו למקום אחד, אין הדבר כן'. ופירושו: הכבלי טוען, שראש הישיבה הארץ־ישראלית שבירושלים, שהיה ממונה על סדרי המשפט היהודי באימפריה הפאטימית, לא קבע, שבפסטאט צריך להיות רק מקום אחד לדין והוא בית־כנסת הירושלמים. כפי שמראה הפיסקה מאיגרתו של הגאון שלמה בן יהודה (המובאת בעמ' 74 של המאמר) 'כי כל אחד מן החברים הוא דן בכניסתו' הובאה שאלה זו בפני ראש הישיבה, ואולם מאחר שהצד השמאלי של אותו מכתב לא נמצא עדיין, אינו נהיר, אם הכותב מביא כאן טענות הכבלי או הכרעה משלו.

בעמ' 72, שורה 6 של המסמך, נפלה המלה 'חאל' אחרי המלה הרביעית, ויש אפוא לתרגם: 'זה יחריב את מצב הקהילה'.

הוספה למאמרו של אהרן מירסקי

שני ציוני מקום נוספים להערה 1 בעמ' 179:

Bedae, Presbyteri Ecclesiasticae Historiae gentis Anglorum, Lovanii 1566 pp. 176–9.

Migne, P.L. 95, col. 212–215.

תיקון למאמרו של ח. מרחביה

נא לתקן בגוף המאמר :

עמוד	שורה	נדפס	צ"ל
200	6	Hamelitu	Hanelitu
203	4	inclimauit	inclinauit
203	8	tocius	totus
207	7	sixta	sexta

A. Mirsky	
Rabbinical Exposition in English Biblical Poetry	174
Ch. Merchavia	
Some Poems of Rabbi Benjamin bar Samuel in a Latin Translation	195
J. Marcus	
New Poems of Rabbi Solomon Ibn Gabirol and Rabbi Isaac Ibn Ghayyat	213
D. Sadan	
<i>Birkat Pit'om</i> (on the Ways of the Construct-form)	233
D. Pagis	
A Collection of Hebrew Poems from Provence	257
E. Fleischer	
The Poet Rabbi Isaac bar Levi and his Poems	285
F. Cantera	
The Family Cota of Toledo (A Family of Marrano Poets)	319
Z. M. Rabinowitz	
The <i>Qerobah</i> of Yannai for the Portion <i>Vayyišlah</i> from the Genizah	347
C. Roth	
Profile of Ephraim Luzzatto	363
Y. Ratzaby	
The Sources of the Adages in <i>Sefer Ša'šū'im</i>	371
A. Scheiber	
New Poems from the Kauffmann Collection	393
D. Pagis and E. Fleischer	
Bibliography of the Writings of Professor H. Schirmann	413
Notes and corrections	

CONTENTS

S. Abramson	
A letter of Rabbi Judah ha-Levi to Rabbi Moses Ibn Ezra	397
E. E. Urbach	
A Commentary on the <i>Silluq</i> of Eleazar Kalir for the Thora- portion <i>Shekalim</i> 'Then didst Thou see and count'	1
J. Blau	
Notes on changes in Accent in Early Hebrew	27
Z. Ben-Hayyim	
Studies in Palestinian Aramaic and Samaritan Poetry	34
S. D. Goitein	
The Struggle between the Synagogue and the Community	69
A. M. Haberman	
Ten Poems of Rabbi Abraham Ibn Ezra	79
J. Heinemann	
The Blessing 'Who Rebuilds Jerusalem' and its Metamorphoses	93
G. Vajda	
Gleanings from an Unknown Book of <i>Musar</i> by a French Rabbi	103
M. Wallenstein	
The Poet Raḥamim Qal'ai, his Circle and Environments — according to Schocken MS 37	111
S. Werses	
The Relationship between the Book ' <i>Pnei Tevel</i> ' and the Tradi- tion of the <i>Maq'amah</i> in our Literature	135
M. Seidel	
Internal Parallels in the Book of Isaiah and the Book of Jeremiah	149
M. Lazar	
Catalan-Provençal Wedding Songs (14th–15th Century)	159

Hayyim (Jefim) Schirmann

Jubilee Volume

edited by

Shraga Abramson Aaron Mirsky

Jerusalem 1970

Schocken Institute for Jewish Research

of the Jewish Theological Seminary of America